

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η Ναυπακτία, 1941-1945: Από την Κατοχή στη Συμφωνία της Βάρκιζας

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: Θεοδοροπούλου Παρασκευή-Τατιάνα

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Δορδανάς Ευστράτιος

ΦΛΩΡΙΝΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σ. 4
----------------	------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΝΑΥΠΑΚΤΙΑ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ	σ. 9
α) Οικονομικά και δημογραφικά στοιχεία	σ. 9
β) Κοινωνικές εξελίξεις	σ. 13
γ) Συγκοινωνίες	σ. 14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ	σ. 17
α) Από την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου έως την είσοδο των Γερμανών και Ιταλών στη Ναύπακτο	σ. 17
β) Οι πρώτοι μήνες της ιταλογερμανικής Κατοχής στη Ναύπακτο	σ. 22

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ	σ. 30
α) Οι αντιστασιακές οργανώσεις και η απήχυσή τους στη Ναύπακτο	σ. 30
β) Συγκρούσεις και προσπάθειες συνεργασίας μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων στη Ναύπακτο	σ. 38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΕΞΑΜΗΝΟ ΤΟΥ 1944.....	σ. 49
α) Προστριβές, εκλογές, εθνική επέτειος 25 ^{ης} Μαρτίου 1944	σ. 49
β) Επιθέσεις του ΕΛΑΣ στη Ναύπακτο και στη Φωκίδα	σ. 51
γ) Επιθετικές κινήσεις των Γερμανών	σ. 54

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ: ΤΟ ΤΑΓΜΑ ΕΥΖΩΝΩΝ

ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ.....	σ. 58
α) Γενικά για τα Τάγματα Ασφαλείας	σ. 58
β) Το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου	σ. 70
γ) Η δράση και οι επιχειρήσεις του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου	σ. 76
δ) Η επίθεση του ΕΛΑΣ και η αποχώρηση του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου	σ. 84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΑΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΑΡΚΙΖΙΑΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (19 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

1944 ΕΩΣ 5 ΜΑΡΤΙΟΥ 1945).....	σ. 90
α) Η οργάνωση της διοίκησης στην πόλη	σ. 90
β) Συλλήψεις από το ΕΑΜ	σ. 95
γ) Η Ναύπακτος μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας	σ. 97
δ) Η Οργάνωση «Χ» Ναυπακτίας	σ. 100

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σ. 104
-------------------------------	--------

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 108
----------------------------	--------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	σ. 116
-------------------	--------

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΘΕΙΣΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΘΕΙΣΕΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	σ. 116
---	--------

α) Αναγνωρισθείσες αντιστασιακές οργανώσεις Ναυπακτίας	σ. 116
--	--------

β) Μη αναγνωρισθείσες αντιστασιακές οργανώσεις Ναυπακτίας	σ. 116
---	--------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	σ. 119
--------------------	--------

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	σ. 119
-------------------------	--------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μία απόπειρα καταγραφής και ερμηνείας της ιστορίας της Ναυπάκτου στα χρόνια της Κατοχής έως και τη Συμφωνία της Βάρκιζας και την πρώτη μεταβαρκιζιανή περίοδο. Μέσα από τη γενική βιβλιογραφία, την αρκετά πλούσια τοπική βιβλιογραφία, το αρχειακό υλικό, τις συνεντεύξεις και τις προφορικές μαρτυρίες γίνεται μία προσπάθεια να περιγραφούν τα γεγονότα που συνέβησαν την περίοδο αυτή στην πόλη της Ναυπάκτου και στην ευρύτερη περιοχή της ορεινής Ναυπακτίας, να αποτυπωθεί το κλίμα της εποχής, καθώς και να απαντηθεί το ερώτημα του πώς βίωσαν οι Ναυπάκτιοι τα χρόνια της Κατοχής και τη «συμβίωσή» τους τόσο με τους κατακτητές, όσο και με το Τάγμα Ευζώνων. Επίσης, παρατίθενται, σε κάποιες περιπτώσεις, διαφορετικές εκδοχές ή ερμηνείες ίδιων γεγονότων, που αποτυπώνουν τη διαφορετική οπτική γωνία των συγγραφέων, κυρίως της τοπικής βιβλιογραφίας.

Εκτός από τη χρησιμοποίηση συγγραφικών έργων διακεκριμένων ιστορικών, στην εργασία αξιοποιήθηκαν έργα της τοπικής βιβλιογραφίας ιστοριοδιφών-ερευνητών που εντάχθηκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα. Έτσι, χρησιμοποιήθηκαν δύο βιβλία του Βασιλείου Σταυρογιαννόπουλου, ο οποίος υπήρξε αξιωματικός του ελληνικού στρατού και βαθμοφόρος του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου, καθώς και του Μπάμπη Κοτίνη, ο οποίος ήταν από τους πρώτους που εντάχθηκαν στο Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου και υπηρέτησε σε αυτό μέχρι τη στιγμή της αποχώρησής του από τη Ναύπακτο. Οι δύο αυτοί συγγραφείς παραθέτουν τις απόψεις τους, εκφράζοντας πολιτικά την πλευρά των Ταγμάτων Ασφαλείας και των υποστηρικτών τους. Από την άλλη μεριά, χρησιμοποιήθηκαν συγγραφικά έργα ιστοριοδιφών-ερευνητών που είχαν ενταχθεί στον ΕΛΑΣ (π.χ. Σιαμαντάς) ή εν πάση περιπτώσει βρέθηκαν στο αντίπαλο στρατόπεδο με αυτό των Ταγμάτων Ασφαλείας και στη συνέχεια της Οργάνωσης «Χ» (π.χ. Κυρίτσης) και έτσι εκφράζουν απόψεις πολιτικά αντίθετες με τους προηγούμενους και επομένως ερμηνεύουν και διαφορετικά τα γεγονότα. Αξιοποιήθηκαν, επίσης, συγγραφικά έργα που προσπάθησαν να συγκεντρώσουν όλες τις απόψεις, περιγραφές γεγονότων, μαρτυρίες και να παρουσιάσουν μια πιο σφαιρική άποψη για εκείνη την εποχή (π.χ. Ράπτης). Σε κάθε περίπτωση, οι βιβλιογραφικές πηγές τοπικού χαρακτήρα αντιμετωπίζονται κριτικά, προκειμένου να συμβάλλουν, στο μέτρο του δυνατού, στην ιστορική έρευνα και στην αποτύπωση του κλίματος της εποχής.

Όσον αφορά το αρχειακό υλικό, πρέπει να αναφερθεί ότι χρησιμοποιήθηκε το προσωπικό αρχείο του Στρατηγού Λάμπρου Τζαβέλλα, το οποίο απόκειται στην πρωτότυπη μορφή του στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Ι.Π.Μεσολογγίου και σε φωτοτυπίες στην Παπαχαραλάμπειο Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου. Το αρχείο αυτό περιλαμβάνει έγγραφα που αφορούν προπολεμικές υποθέσεις της οικογένειας Τζαβέλλα, αλλά, κυρίως, χειρόγραφο υλικό, όπου γίνεται περιγραφή και κριτική των γεγονότων από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου μέχρι λίγα χρόνια μετά την Απελευθέρωση. Ένα μεγάλο μέρος του, αυτό που αφορά το προαναφερθέν τμήμα, είναι δομημένο σε επτά τετράδια, όπου, εκτός από την περιγραφή των γεγονότων, παρατίθενται σχετικές σκέψεις του στρατηγού Τζαβέλλα, ο οποίος δεν κατέγραψε μόνο τα γεγονότα, αλλά διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο σε πολλά από αυτά, θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή του, καθώς και αξιολογικές κρίσεις για Ναυπάκτιους που ενεπλάκησαν στα γεγονότα αυτά. Από τη μελέτη του τμήματος του αρχείου που αφορά την εν λόγω περίοδο συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο στρατηγός Τζαβέλλας μάλλον κατέγραφε πρόχειρα τα στοιχεία, γεγονότα και σκέψεις και στη συνέχεια τα μετέγραψε σε άλλη χρονική στιγμή. Αυτό ίσως αιτιολογεί τις συχνές επαναλήψεις τμημάτων του αρχείου. Οποσδήποτε, πρόκειται για ένα πλουσιότατο αρχείο που φωτίζει ποικίλες και σημαντικές στιγμές της περιόδου εκείνης και το οποίο, μετά από ορθολογικότερη ταξινόμηση και επεξεργασία, θα μπορούσε να αποτελέσει αυτόνομο αντικείμενο εργασίας, παρέχοντας ευκολότερη πρόσβαση στον ενδιαφερόμενο και αποτελώντας σημαντικότερη πηγή για το μελετητή της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία από το απολογητικό υπόμνημα που κατέθεσε ο ίδιος στρατηγός στον Ειρηνοδίκη Ναυπάκτου τον Ιανουάριο του 1946, ύστερα από μήνυση που κατέθεσε εναντίον του ο Γεώργιος Κοτίνης, συνταγματάρχης εν τιμητική αποστρατεία, τον Σεπτέμβριο του 1945, και η οποία υπόθεση εκδικάστηκε τον Νοέμβριο του 1946. Το υπόμνημα αυτό βρίσκεται στο αρχείο του Πρωτοδικείου Ι.Π.Μεσολογγίου, μαζί με τη μήνυση και τις μαρτυρικές καταθέσεις.

Επίσης, χρησιμοποιήθηκε το αρχείο της «Εθνικής Δημοκρατικής Οργανώσεως Ελληνοπαίδων» (ΕΔΟΕ), το αρχείο της Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας και άλλα έγγραφα που βρίσκονταν στη Ναύπακτο και στο προσωπικό αρχείο του Μπάμπη Κοτίνη, ο οποίος το παραχώρησε στον Γιάννη Ράπτη, τέως αντιδήμαρχο Πολιτισμού του Δήμου Ναυπακτίας, και ο οποίος είχε την καλοσύνη ένα μέρος του να το παραχωρήσει στη γράφουσα. Ακόμα,

χρησιμοποιήθηκε αρχειακό υλικό από το Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΔΙΑ), από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), από το Ελληνικό, Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ, Αθήνα), από το αρχείο Ιστορικών Εγγράφων της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας (ΙΕΕΕ). Τέλος, χρησιμοποιήθηκε αρχειακό υλικό από τη Διεύθυνση Εφένδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ), το οποίο είχε την καλοσύνη να παραχωρήσει στη γράφουσα ο κ. Δορδανάς Ευστράτιος, Επίκουρος Καθηγητής του τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας και επιβλέπων της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Ακόμα, διεξήχθη έρευνα στα ληξιαρχεία Ναυπάκτου και Αντιρρίου για τον εντοπισμό των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου που φυλάσσονται με σκοπό να εξακριβωθεί ή να διασταυρωθεί ο αριθμός όσων φονεύθηκαν στη συγκεκριμένη περίοδο ή πέθαναν από τον υποσιτισμό ή ασθένειες.

Οι συνεντεύξεις και οι προφορικές μαρτυρίες, που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία, ελήφθησαν από τη γράφουσα.

Όσον αφορά τις δυσκολίες, θα πρέπει να αναφερθεί η επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετωπίστηκε η έρευνα, κυρίως όσον αφορά την πιθανή δημοσιοποίηση προσωπικών στοιχείων που περιέχονται στις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου ή ακόμα και στο προαναφερθέν υπόμνημα απολογίας, κάτι που απαίτησε χρόνο μέχρι τελικά να επιλυθεί.

Όπως αναφέρεται και στον τίτλο, αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η Ναυπακτία κατά την περίοδο της Κατοχής και έως λίγο μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Στην εισαγωγή γίνεται μία σύντομη αναφορά της ιστορικής πορείας της Ναυπάκτου μέσα στους αιώνες, καθώς και μία συνοπτική παρουσίαση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης στη Ναυπακτία από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Στη συνέχεια και ακολουθώντας κυρίως τον χρονικό άξονα, περιγράφονται στο πρώτο κεφάλαιο τα γεγονότα μέχρι την άφιξη των Γερμανών και των Ιταλών και την έναρξη της Κατοχής στην πόλη, ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο αποτυπώνεται η προσπάθεια αντίστασης των Ναυπάκτιων μέσα από τις διάφορες αντιστασιακές οργανώσεις που συγκροτήθηκαν. Στη συνέχεια και στο τρίτο κεφάλαιο, σκιαγραφείται η κατάσταση στη Ναύπακτο κατά το πρώτο εξάμηνο του 1944, με την όξυνση των αντιπαραθέσεων μέσα στην πόλη, ενώ το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην έλευση, την οργάνωση, τη δράση και

την αποχώρηση του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου. Τέλος, στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κατάσταση στη Ναύπακτο μετά την είσοδο του ΕΛΑΣ και κατά την εαμοκρατία, μέχρι τους πρώτους μήνες μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Στον επίλογο παρατίθενται συμπεράσματα και στοιχεία προβληματισμού που προέκυψαν από τη μελέτη των αρχείων και τη βιβλιογραφική έρευνα. Τέλος, μετά τις πηγές και τη βιβλιογραφία, ακολουθεί το Παράρτημα Ι, όπου αναφέρονται οι αναγνωρισθείσες και οι μη αναγνωρισθείσες αντιστασιακές οργανώσεις της Ναυπακτίας, καθώς και το Παράρτημα ΙΙ, το οποίο περιέχει φωτογραφικό υλικό τόσο από τη σύγχρονη Ναύπακτο, όσο και από την εποχή στην οποία αναφέρεται η εργασία.

Κλείνοντας τον πρόλογο θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Γιάννη Χαλάτση, διευθυντή της Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου, για τη βοήθειά του, τον κ. Γιάννη Ράπτη, τέως αντιδήμαρχο Πολιτισμού του Δήμου Ναυπακτίας, για την πολύτιμη βοήθεια και το υλικό που μου παρείχε, καθώς και για τις συζητήσεις μας που διαφώτιζαν τις σκοτεινές ή δύσκολες πτυχές αυτής της ιστορικής περιόδου. Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω προς τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, την κ. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Καθηγήτρια στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας στο γνωστικό αντικείμενο «Νέα Ελληνική Ιστορία και Ιστορία της εκπαίδευσης» και επιστημονικά υπεύθυνη του ΠΜΣ «Επιστήμες της αγωγής: δημόσιες χρήσεις της ιστορίας και της τοπικής ιστορίας» και τον κ. Ανδρέα Ανδρέου, Καθηγητή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας με γνωστικό αντικείμενο «Ιστορία και Πολιτισμός στην Εκπαίδευση», για το χρόνο που αφιέρωσαν να μελετήσουν την εργασία μου και να εκφράσουν τις παρατηρήσεις τους. Τις πιο εγκάρδιες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω προς στον καθηγητή μου κ. Ευστράτιο Δορδανά για τη βοήθειά του, την υπομονή του και, κυρίως, για την καθοδήγησή του στην αναζήτηση και αξιοποίηση των πηγών (πρωτογενών και δευτερογενών) που αφορούν τη Ναύπακτο. Οπωσδήποτε, δε θα είχα καταφέρει να ολοκληρώσω την παρούσα εργασία χωρίς την αμέριστη στήριξη και συμπαράσταση της οικογένειάς μου στην οποία αξίζει κάθε λέξη ευγνωμοσύνης. Τέλος, θα επιθυμούσα να υπογραμμίσω ότι η εργασία αυτή συνιστά μια προσπάθεια μελέτης της τοπικής ιστορίας της Ναυπάκτου και ανάδειξής της και, επομένως, ίσως να αποτελέσει το έναυσμα για τον επιστημονικό εμπλουτισμό της σχετικής συζήτησης. Και όλα αυτά πάντοτε με τη φιλοδοξία

της αξιοποίησης αυτής της εμπειρίας στην καθημερινή διδασκαλία για εκπαιδευτικούς σκοπούς στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΝΑΥΠΑΚΤΙΑ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

α) Οικονομικά και δημογραφικά στοιχεία

Η Ναύπακτος είναι χτισμένη στη βόρεια ακτή και στην είσοδο του Κορινθιακού κόλπου. Η ιστορία της χάνεται στα βάθη των αιώνων και είναι στενά συνυφασμένη με τη γεωγραφική-στρατηγική της θέση. Οι Λοκροί, οι Αθηναίοι, οι Αιτωλοί, οι Ρωμαίοι ήταν αυτοί από την κυριαρχία των οποίων πέρασε η Ναύπακτος στα προχριστιανικά χρόνια. Αποτέλεσε τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους εντάχθηκε στο δεσποτάτο της Ηπείρου. Από το 1407 μέχρι το 1829 αποτέλεσε το «μήλον της έριδος» μεταξύ της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου (Βενετίας) και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με εναλλαγές στην κυριαρχία της πόλης ανάμεσα σε αυτά τα δύο ισχυρά κράτη της ανατολικής Μεσογείου. Στη διάρκεια της Α΄ Ενετοκρατίας (1407-1499) το κάστρο της πόλης, το οποίο αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο της ταυτότητάς της, έλαβε σχεδόν εξ ολοκλήρου τη σημερινή του μορφή. Κορυφαία στιγμή της ιστορία της αποτέλεσε η ναυμαχία της Ναυπάκτου (Battaglia di Lepanto) στις 7 Οκτωβρίου 1571, όταν ο ενωμένος χριστιανικός στόλος πέτυχε σημαντικότερη νίκη επί του οθωμανικού στόλου. Η Ναύπακτος απελευθερώθηκε από την οθωμανική κυριαρχία στις 18 Απριλίου 1829 και ξεκίνησε τη διαδρομή της στο νέο ελληνικό κράτος.

Όπως στις περισσότερες περιοχές του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (1830), έτσι και στην περιοχή της Ναυπακτίας ο χαρακτήρας της οικονομίας ήταν κυρίως γεωργοκτηνοτροφικός. Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και με δεδομένες τις αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος, εξαιτίας των οποίων αδυνατούσε να ενισχύσει την γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή, αυτή παρέμενε αρκετά φτωχή και δεν μπορούσε να καλύψει πλήρως τις ανάγκες των κατοίκων κυρίως των ορεινών περιοχών. Στις πεδινές περιοχές οι συνθήκες ήταν καλύτερες και σταδιακά άρχισαν να διαμορφώνονται αστικά κέντρα γύρω από τον Κορινθιακό κόλπο, μεταξύ των οποίων και η Ναύπακτος, η οποία από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατέστη σημαντικό εμπορικό κέντρο για

την ενδοχώρα της Ναυπακτίας, αλλά και τις γύρω περιοχές. Η οικονομική αυτή ανάπτυξη αποτυπώνεται και στην αύξηση του πληθυσμού τόσο της τότε κοινότητας Ναυπάκτου, όσο και της επαρχίας Ναυπακτίας συνολικά (η οποία αποτελούνταν από την πόλη της Ναυπάκτου, τα γύρω από αυτή χωριά και τα χωριά της ορεινής Ναυπακτίας και ήταν διαιρεμένη αρχικά σε πενήντα πέντε κοινότητες), η οποία καταγράφηκε στις απογραφές του 1920, του 1928 και του 1940, όπως φαίνεται από τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής που ακολουθούν.

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1920¹		
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ		
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙΧΩΡΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
55	79	26.338
Κοινότητα Ναυπάκτου		3.170
Υπόλοιπη Επαρχία Ναυπακτίας		23.168
Γενικό σύνολο		26.338

¹ Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1921, σσ. ιστ, 14-17, στην ιστοσελίδα http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00016.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 1 Ιουνίου 2019).

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1928²		
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ		
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
60	91	29.639
Κοινότητα Ναυπάκτου		4.208
Υπόλοιπη Επαρχία Ναυπακτίας		25.431
Γενικό σύνολο		29.639

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1940³	
ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	
Κοινότητα Ναυπάκτου	5.491
Υπόλοιπη Επαρχία Ναυπακτίας	31.087
Γενικό σύνολο	36.578

² Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1935, σσ. ιβ, 15-19, στην ιστοσελίδα http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00023.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 1 Ιουνίου 2019).

³ Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1946, σσ. 13,14, στην ιστοσελίδα http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00025.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 1 Ιουνίου 2019).

Στα χωριά της ορεινής Ναυπακτίας οι καλλιέργειες των κατοίκων περιελάμβαναν συνήθως κηπευτικά προϊόντα, τα οποία μαζί με το καλαμπόκι, το σιτάρι, τα μήλα, τα καρύδια, τα κάστανα, το κρασί, αποτελούσαν τη βασική διατροφή των κατοίκων. Το λάδι εξασφαλιζόταν με την ανταλλαγή του περισσεύματος των παραπάνω προϊόντων ή με την προσφορά εργασίας σε λιοστάσια την περίοδο της συγκομιδής με ανταμοιβή το λάδι. Το εισόδημα και η διατροφή συμπληρωνόταν από έναν μικρό αριθμό οικόσιτων ζώων που μπορεί να έχει η κάθε οικογένεια. Σε κάθε περίπτωση η επάρκεια σε καλαμπόκι, φασόλια και φακές εξασφάλιζε, τουλάχιστον, τη διαβίωση της αγροτικής οικογένειας.⁴

Η κτηνοτροφική παραγωγή στις ορεινές κυρίως περιοχές αυξήθηκε στη δεκαετία του 1930, λόγω των αυστηρών νόμων κατά της ζωοκλοπής που θεσπίστηκαν επί Ελευθερίου Βενιζέλου. Προβλήματα και δυσκολίες, όμως, προέκυψαν από το νομοσχέδιο του Ιωάννη Μεταξά, το 1936, το οποίο απαγόρευε τη βοσκή των κατσικιών στα δάση ελάτου. Αυτό επιβάρυνε τον ήδη δυσχερή βίο των κτηνοτρόφων, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί το ρεύμα της αστυφιλίας και να μειωθεί πολύ η ορεινή κτηνοτροφία.⁵

Τα παραγόμενα προϊόντα προορίζονταν για κατανάλωση από την ίδια την οικογένεια με σκοπό την επιβίωσή της. Όταν περίσσευε κάποια ποσότητα, αυτή προοριζόταν για το εμπόριο, με σκοπό την ενίσχυση του εισοδήματος της οικογένειας. Εμπορικοί προορισμοί-αγορές ήταν τα απέναντι παράλια της Πελοποννήσου, η Ήπειρος, τα Επτάνησα, αλλά και οι εμποροπανηγύρεις των γύρω περιοχών. Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα «μαγαζιά» ή παντοπωλεία στα μεγάλα χωριά της υπαίθρου, τα οποία κάλυπταν τις ανάγκες των κατοίκων και ήταν αποτέλεσμα της οικονομικής προόδου που προαναφέρθηκε.

Παράλληλα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κορυφώθηκε η υπερατλαντική μεταναστευτική κίνηση από την περιοχή της Ναυπακτίας, ορεινής και πεδινής, για να σταματήσει το 1924 λόγω των περιοριστικών μέτρων που θέσπισε η κυβέρνηση των ΗΠΑ.⁶

Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα συνεχίστηκε η τάση εγκατάλειψης της ορεινής υπαίθρου και της κίνησης των πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα, μεταξύ των οποίων και η

⁴ Γιάννης Γεωρ. Χαλάτσης, *Διαδρομές του παρελθόντος στη Ναυπακτία και Δωρίδα*, Ναύπακτος 2009, σ. 381.

⁵ Στο ίδιο, σ. 384.

⁶ Στο ίδιο, σ. 396.

Ναύπακτος. Την περίοδο του Μεσοπολέμου έγιναν κάποια εγγειοβελτιωτικά έργα στην περιοχή, με τα οποία αποστραγγίστηκαν έλη των παράλιων περιοχών και μετατράπηκαν σε καλλιεργήσιμες περιοχές, όπου εγκαταστάθηκαν κάτοικοι των ορεινών περιοχών και συνέχισαν εκεί τις αγροτικές τους ασχολίες.⁷

Ταυτόχρονα, μέσα στην πόλη δραστηριοποιούνταν καταστηματάρχες και τεχνίτες, δουλεύοντας κυρίως ατομικά, αλλά και λίγοι εργαζόμενοι με ημερομίσθιο στα καΐκια. Επίσης, το 1927-28 ιδρύθηκε στην πόλη η Ηλεκτρική Εταιρεία, από ντόπιους επιχειρηματίες, αλλά και ελαιοτριβείο που λειτουργούσε με ηλεκτρικό ρεύμα.⁸

β) Κοινωνικές εξελίξεις

Έχοντας υπ' όψη τα παραπάνω στοιχεία, που σε πολύ γενικές γραμμές σκιαγράφησαν την οικονομική κατάσταση των κατοίκων της Ναυπακτίας, γίνεται αντιληπτή η οικονομική δυσχέρεια που χαρακτήριζε συνολικά τη ζωή των ανθρώπων, αλλά και η κοινωνική διαστρωμάτωση που προέκυπτε από αυτή. Μέχρι το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα βασικό κριτήριο της κοινωνικής διαφοροποίησης ήταν η κατοχή και η καλλιέργεια της γης ή η οικονομική δύναμη που προερχόταν από το εμπόριο. Αυτές οι δύο κοινωνικές ομάδες αποτελούσαν την άρχουσα τάξη και ακολουθούσαν οι μικροϊδιοκτήτες, οι εμπορευόμενοι και, τέλος, οι ακτήμονες της υπαίθρου και οι ανειδίκευτοι εργάτες της πόλης. Σε αυτή την κοινωνική διαστρωμάτωση οι μεγαλοκτηματίες έπαιζαν τον σημαντικότερο ρόλο, ο οποίος αποτυπωνόταν στη συνεργασία με την πολιτική εξουσία, αλλά και μέσα από την εκμετάλλευση των φτωχότερων κατοίκων είτε με την παροχή ελάχιστου μισθού για τις υπηρεσίες που αυτοί προσέφεραν είτε με την τοκογλυφία, κυρίως σε περιόδους που οι φτωχοί καλλιεργητές υφίσταντο καταστροφή της παραγωγής τους.⁹

Η ταξική αυτή διαφοροποίηση άρχισε να κλονίζεται στην τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα με την εισροή χρημάτων που προέρχονταν από τους μετανάστες της περιοχής. Τα

⁷ Στο ίδιο, σ. 398.

⁸ Γιάννη Δημ. Βαρδακούλα, *Η Ναύπακτος στη διαδρομή του χρόνου*, Ναύπακτος 1996, σσ. 174-175.

⁹ Βαρδακούλας, *ό.π.*, σ. 175. Επίσης, Χαλάτσης, *ό.π.*, σ. 405.

χρήματα αυτά χρησιμοποιούνταν από τις οικογένειες των αποδήμων για την εξόφληση χρεών, την αγορά περιουσιακών στοιχείων, την ανέγερση νέων κατοικιών, την προίκα ανύπαντρων κοριτσιών κ.ά. Επίσης, πολλοί από τους επαναπατρισθέντες μετανάστες δημιούργησαν επιχειρήσεις, εξασφαλίζοντας το εισόδημά τους και δημιουργώντας, ταυτόχρονα, θέσεις εργασίας για τους νέους της περιοχής.¹⁰ Τέλος, από το 1930, πολλοί νέοι, τόσο της πόλης, όσο και της ορεινής υπαίθρου, σπούδασαν και απέκτησαν εργασία στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα, διακρίθηκαν στις επιστήμες ή κατατάχθηκαν στα σώματα ασφαλείας.¹¹

Το 1926 ιδρύθηκε ο σύλλογος «Ναυπακτική Νεολαία», αποτελούμενος από νέους της Ναυπάκτου, ο οποίος είχε ως στόχο την κοινωνική και πνευματική εξύψωση της νεολαίας της πόλης, τη διατήρηση των ηθών και των εθίμων της περιοχής, αλλά και τον εκσυγχρονισμό της ζωής στην πόλη, έτσι που να ταιριάζει με εκείνον της «πολιτισμένης ανθρωπότητας». Ο σύλλογος διαλύθηκε από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936.¹²

Το 1939 συγκροτήθηκε και στη Ναύπακτο η Εθνική Οργάνωση Νέων (ΕΟΝ) από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά με την υποχρεωτική εγγραφή σε αυτήν όλων των μαθητών του Γυμνασίου. Διοικητής της επαρχίας Ναυπακτίας ήταν ο Γεώργιος Κοτίνης. Η έδρα της ΕΟΝ Ναυπακτίας ήταν το «Σπίτι του Φαλαγγίτη», δίπλα στο σημερινό Δημαρχείο και η ιδεολογική κατεύθυνση δινόταν με ομιλίες βαθμοφόρων της ΕΟΝ, δασκάλων ή καθηγητών και με το περιοδικό *Νεολαίος*.¹³

γ) Συγκοινωνίες

Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ένα υποτυπώδες οδικό δίκτυο ένωνε τα ορεινά χωριά με τα παράλια και τα λιμάνια των βόρειων παραλιών του Κορινθιακού κόλπου, μεταξύ των

¹⁰ Χαλάτσης, *ό.π.*, σ. 409.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 406.

¹² Βαρδακουλάς, *ό.π.*, σσ. 183-184.

¹³ Γιάννης Ράπτης, *Συμβολή στην ιστορία της Ναυπακτίας. Γεγονότα της περιόδου 1940-1950*, Ναύπακτος 2003, σ. 14.

οποίων και τη Ναύπακτο, και άνθρωποι και εμπορεύματα μεταφέρονταν με ζώα από και προς την ορεινή ενδοχώρα. Από τα παραλιακά μέρη καΐκια και βαπόρια πραγματοποιούσαν τη συγκοινωνία με τις απέναντι ακτές της Πελοποννήσου και τον Πειραιά μεταφέροντας ανθρώπους και προϊόντα.

Το παράκτιο οδικό δίκτυο στις βόρειες ακτές του Κορινθιακού κόλπου ήταν ανύπαρκτο, αφού ένα υποτυπώδες μονοπάτι, βατό μόνο από ανθρώπους και ζώα, συνέδεε τα γειτονικά χωριά, το οποίο μάλιστα σε αρκετά σημεία διακόπτονταν, καθιστώντας αναγκαία την παράκαμψη των εμποδίων με μεγάλη κυκλική διαδρομή, μέχρι να ξαναβρεθεί βατό σημείο για να συνεχιστεί η πορεία ανθρώπων και ζώων. Για τον λόγο αυτό η μεταφορά ανθρώπων και προϊόντων από τη Ναύπακτο προς τη γειτονική Δωρίδα και το αντίστροφο γινόταν με καΐκια.¹⁴

Από πολύ νωρίς η Ναύπακτος συνδέθηκε ακτοπλοϊκά με το απέναντι λιμανάκι του Ψαθόπυργου και με την Πάτρα, αφού καΐκια έκαναν συγκεκριμένα δρομολόγια μεταφέροντας ανθρώπους και προϊόντα. Ιδιαίτερα μετά την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Πατρών-Αθηνών το 1887, οι επιβάτες από τη Ναύπακτο περνούσαν απέναντι στον Ψαθόπυργο, για να επιβιβαστούν στο τρένο για την Αθήνα, γεγονός που αναβάθμισε το λιμάνι της Ναυπάκτου και το κατέστησε, προπολεμικά αλλά και μεταπολεμικά, συγκοινωνιακό κόμβο που εξυπηρετούσε όχι μόνο τους Ναυπάκτιους, αλλά και κατοίκους άλλων πιο μακρινών περιοχών, όπως η Μακρυνεία, το Θέρμο, το Αγρίνιο κ.ά.¹⁵ Αργότερα, και συγκεκριμένα στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, διέρχονταν και από τη Ναύπακτο πλοία της ελληνικής ατμοπλοΐας που συνέδεαν το λιμάνι του Πειραιά με τα λιμάνια της δυτικής Ελλάδας.¹⁶

Όλη αυτή η ακτοπλοϊκή δραστηριότητα έδινε ζωή στο λιμάνι της Ναυπάκτου και δημιούργησε αρκετά επαγγέλματα που εξαρτώνταν άμεσα από αυτό, όπως για παράδειγμα ναυτικοί, ή έμμεσα, π.χ. φορτοεκφορτωτές, καροτσέρηδες κ.λ.π. Η δραστηριότητα αυτή διατηρήθηκε μέχρι το 1946, όταν, παρά τις έντονες αντιδράσεις των Ναυπακτίων,

¹⁴ Γιάννης Γεωρ. Χαλάτσης, *Ο κόσμος της ακτοπλοΐας στον Κορινθιακό κόλπο (Η θάλασσα, η επικοινωνία και τα μικροεπαγγέλματα)*, Ναύπακτος 2008, σσ. 32-33.

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 140-141.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 145.

διακόπηκε η ακτοπλοϊκή σύνδεση Ναυπάκτου-Ψαθόπυργου και ξεκίνησε η πορθμειακή γραμμή Ρίου-Αντιρρίου, καταφέροντας ισχυρό πλήγμα στην οικονομία της πόλης.¹⁷

Και ενώ η θαλάσσια συγκοινωνία γινόταν με σχετική ευκολία με τα υπόλοιπα λιμάνια του Κορινθιακού κόλπου, η Ναύπακτος ήταν σχεδόν αποκλεισμένη από την πρωτεύουσα του νομού, το Μεσολόγγι. Ακόμα και στην περίοδο του Μεσοπολέμου δεν υπήρχε οδική συγκοινωνία με το Μεσολόγγι, έτσι οι ενδιαφερόμενοι να μεταβούν εκεί έπαιρναν το πρωινό καΐκι για την Πάτρα, από εκεί επιβιβάζονταν σε βαπόρι για το Κρυονέρι, χωριό πριν το Μεσολόγγι, και από εκεί έπαιρναν τον σιδηρόδρομο που ξεκινούσε από το Κρυονέρι, περνούσε από το Μεσολόγγι και έφτανε στο Αγρίνιο.¹⁸

Μόλις το 1939 πραγματοποιήθηκε και η απρόσκοπτη σύνδεση της επαρχίας Ναυπακτίας με τη γειτονική Δωρίδα, με την κατασκευή της γέφυρας του Μόρνου, η οποία αποτέλεσε τμήμα της εθνικής οδού Αθηνών-Άμφισσας-Λιδωρικίου-Ναυπάκτου-Ιωαννίνων και η οποία ολοκληρώθηκε προπολεμικά και χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά πολεμικού υλικού στο αλβανικό μέτωπο.¹⁹

Ζώντας υπό αυτές τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, που σκιαγραφήθηκαν αδρομερώς, οι Ναυπάκτιοι εκλήθησαν να αντιμετωπίσουν τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, να βιώσουν την Κατοχή, την Αντίσταση, την παρουσία του Τάγματος Ευζώνων, τις εμφύλιες συγκρούσεις, την εαμοκρατία, γεγονότα που η παρουσίαση και ερμηνεία τους θα επιχειρηθεί στις επόμενες σελίδες της παρούσας εργασίας.

¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 149-150.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 130.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 35.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

α) Από την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου έως την είσοδο των Γερμανών και Ιταλών στη Ναύπακτο

Ένα γεγονός που συνέβη στα ανοιχτά της θαλάσσιας περιοχής της Ναυπάκτου στις 30 Ιουλίου 1940 λειτούργησε ως προανάκρουσμα για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Πράγματι, την ημέρα εκείνη έξω από το λιμάνι της Ναυπάκτου ναυλοχούσαν τα αντιτορπιλικά «Βασιλεύς Γεώργιος Α΄» και «Βασίλισσα Όλγα» και δύο ελληνικά υποβρύχια, το ένα από τα οποία ήταν το υποβρύχιο «Παπανικολής», που λίγες ημέρες νωρίτερα είχαν επιστρέψει από γυμνάσια του στόλου στο Ιόνιο Πέλαγος. Στις 6:30 π.μ. της ημέρας εκείνης ένα αεροπλάνο (αγνώστου εθνικής ταυτότητας, όπως επίσημα δηλώθηκε), πετώντας με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, βομβάρδισε τα παραπάνω αναφερόμενα πλοία, χωρίς όμως να πετύχει τον στόχο του. Τα ελληνικά πλοία δεν ανταπέδωσαν τα πυρά. Το γεγονός επισήμως αποσιωπήθηκε, προκειμένου να μη δημιουργηθεί αναστάτωση στον κόσμο. Επίσης, η ελληνική κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε με διακοίνωση προς την ιταλική πρεσβεία, χωρίς όμως αποτέλεσμα.²⁰

Λίγους μήνες μετά, στις 28 Οκτωβρίου 1940, έγινε η επίσημη κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Η ημέρα εκείνη ήταν η τρίτη ημέρα του οκταήμερου «παζαριού», καθιερωμένου από τον Οκτώβριο του 1867, το οποίο συμπίπτει με την εορτή του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου), πολιούχου της πόλης. Τα «παζάρια», όπως λέγεται και σήμερα η εμποροπανήγυρη, αποτελούσαν - και αποτελούν ίσως - το μεγαλύτερο γεγονός της χρονιάς που συγκέντρωνε - και εξακολουθεί να συγκεντρώνει - πολύ κόσμο από τη Ναύπακτο και τα γύρω χωριά, προκειμένου οι άνθρωποι να πουλήσουν και να προμηθευτούν ποικίλα προϊόντα. Στις 28 Οκτωβρίου 1940, όταν η είδηση της κήρυξης του πολέμου έγινε γνωστή στην πόλη, ο πληθυσμός αντέδρασε με ενθουσιασμό και οι επίστρατοι, ντόπιοι και ερχόμενοι από τα χωριά, έσπευδαν να καταταγούν στις μονάδες

20 Νίκος Παραλίκας, «Ο πόλεμος του 1940 και η Ναύπακτος», εφ. *Εμπρός* Ναυπάκτου, Αριθ. Φύλλου 84, 11 Φεβρουαρίου 2000.

τους. Ωστόσο, στιγμιαία επικράτησε πανικός, όταν έγινε γνωστός ο βομβαρδισμός της Πάτρας.

Τα ιταλικά αεροπλάνα χτύπησαν τη Ναύπακτο δύο ημέρες μετά, στις 30 Οκτωβρίου, στις 15:30 μ.μ. Ένα ιταλικό αεροσκάφος από το σμήνος που επί δύο ημέρες βομβάρδιζε την Πάτρα, προκαλώντας πολλά θύματα, εφόρμησε προς τη Ναύπακτο. Πιθανότατα προσέγκυσε την προσοχή του ένα φορτηγό πλοίο, αγκυροβολημένο στα ανοιχτά του Γριμπόβου, της ανατολικής παραλίας της πόλης, καθώς και οι τέντες από τις παράγκες των «παζαριών» που από ψηλά θα φαίνονταν σαν στρατόπεδο.²¹ Τρεις βόμβες έριξε το αεροπλάνο, η μία έπεσε στη θάλασσα, η άλλη κοντά στο λόφο του Άι – Γιώργη με δύο νεκρούς, τη Λάμπρω Μήτσου Κωστίνα²² και τον Κώστα Καραγιάννη²³ από την Αράχωβα.²⁴ Η τρίτη έπεσε πιο ψηλά, στην περιοχή Βομβοκού κοντά σε μαντριά.²⁵ Το ίδιο βράδυ ο ραδιοφωνικός σταθμός του Μπάρι ανήγγειλε θριαμβευτικά «τον βομβαρδισμό του Leranto, τη βύθιση μεταγωγικού πλοίου και τον βομβαρδισμό στρατιωτικών εγκαταστάσεων».²⁶

Η Ναύπακτος, λόγω της γεωγραφικής θέσης της, επρόκειτο να βιώσει το πολεμικό κλίμα, καθώς έβλεπε τη διαρκή διέλευση των φορτηγών που κατευθύνονταν προς το μέτωπο, καθώς και τα δρομολόγια των καϊκιών από και προς τον Ψαθόπυργο, στην πελοποννησιακή ακτή, που έφερναν στρατιώτες για το μέτωπο. Αυτοί οι στρατιώτες έβρισκαν καταφύγιο την ημέρα στα πυκνά λιοστάσια που περιτριγύριζαν την πόλη, τους εφοδίαζαν με τρόφιμα οι ντόπιοι και με το σούρουπο ξεκινούσαν την πεζοπορία τους προς το μέτωπο.

Ο φόβος του βομβαρδισμού που βίωσαν, έκανε τους Ναυπάκτιους να εγκαταστήσουν στον Άι – Λιά (εκκλησιάκι που βρίσκεται στην κορυφή του κάστρου)

21 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 16.

22 Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Βομβοκού: Ληξιαρχική πράξη θανάτου Λ. Κωστίνα, Αριθ. 19, τόπος Βομβοκού, 30 Οκτωβρίου 1940.

23 Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Ναυπάκτου: Ληξιαρχική πράξη θανάτου Κ. Καραγιάννη, τόμ. ΣΤ, Αριθ. 50, Ναύπακτος, Νοέμβριος 1940.

24 Μπάμπης Γ. Κοτίνης, *Η Ναυπακτία και η Ναύπακτος στη δεκαετία 1940-1950*, 2η έκδ., Ναύπακτος 2009, σ. 23.

25 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 16.

26 Στο ίδιο, σ. 17.

παρατηρητήριο, επανδρωμένο με φαλαγγίτες της ΕΟΝ,²⁷ που ήταν συνδεδεμένο τηλεφωνικά με τη Χωροφυλακή. Επίσης, είχαν ανοιχτεί ορύγματα και καταφύγια σε πολλά σημεία της πόλης, μεταξύ των οποίων και στο υπόγειο της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου. Κάθε φορά που φαινόταν αεροπλάνο, χτυπούσε το καμπανάκι του Άϊ-Λιά και οι παρατηρητές ειδοποιούσαν και τηλεφωνικά τη Χωροφυλακή. Τότε ο διοικητής της Χωροφυλακής, της οποίας το κτίριο ήταν απέναντι από τον Άγιο Δημήτριο, έβγαινε στο μπαλκόνι και με φωνές ειδοποιούσε τον κόσμο.²⁸

Μετά τις πρώτες επιτυχίες της ελληνικής άμυνας στο ελληνοαλβανικό μέτωπο, οι οποίες γιορτάζονταν με ζητωκραυγές και κωδωνοκρουσίες, ο πληθυσμός της Ναυπάκτου επέστρεψε, όσο αυτό ήταν δυνατό, στις προηγούμενες ασχολίες του. Τα σχολεία ξανάνοιξαν, όσες οικογένειες είχαν φύγει επέστρεψαν και μόνο η νυχτερινή συσκότιση και τα περιστασιακά χτυπήματα του αντιαεροπορικού συναγερμού θύμιζαν στους Ναυπάκτιους ότι γινόταν πόλεμος.²⁹

Τον Νοέμβριο του 1940 οι Ναυπάκτιοι έγιναν μάρτυρες μιας σύντομης αερομαχίας πάνω από την περιοχή Παλαιοπαναγιά (συνοικία δυτικά της Ναυπάκτου). Ένα ελληνικό καταδιωκτικό προσέγγισε σμήνος από τρία ιταλικά βομβαρδιστικά, χτύπησε το τελευταίο και εξαφανίστηκε. Το ιταλικό βομβαρδιστικό κατέπεσε στην περιοχή της Γαβρολίμνης, μετά το Αντίρριο, οι Ιταλοί χειριστές του χρησιμοποίησαν τα αλεξίπτωτά τους και συνελήφθησαν ζωντανοί από ντόπιους και τη Χωροφυλακή και παραδόθηκαν στις στρατιωτικές αρχές Μεσολογγίου.³⁰

Στους μήνες που διεξαγόταν ο ελληνοϊταλικός πόλεμος οι Ναυπάκτιοι έβλεπαν τις φάλαγγες των διερχόμενων αγγλικών φορτηγών που ανέβαιναν στο μέτωπο με εφόδια, ενώ ταυτόχρονα άρχισαν να καταφθάνουν και αιχμάλωτοι Ιταλοί. Πέρασε από την πόλη με κατεύθυνση την Αθήνα το ιταλικό σύνταγμα «οι Λύκοι της Τοσκάνης», αιχμάλωτο από τον ελληνικό στρατό και διανυκτέρευσε σε ένα από τα ξενοδοχεία της πόλης. Οι περισσότεροι από τους Ναυπάκτιους τούς αντιμετώπισαν με οίκτο και συμπάθεια.³¹

27 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 23.

28 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 17.

29 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 27.

30 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 19. Επίσης, Κοτίνης, *ό.π.* σ. 27.

31 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 19.

Όπως όλη η Ελλάδα, έτσι και η Ναύπακτος και η ευρύτερη περιοχή της Ναυπακτίας πλήρωσε φόρο αίματος και έχασε περίπου εκατόν είκοσι από τα στρατευμένα παιδιά της.³² Ιδιαίτερη αναφορά λόγω του πατρογονικού του ονόματος και της οικογενειακής ιστορίας του μπορεί να γίνει στον ήλαρχο Κωνσταντίνο Λάμπρου Τζαβέλλα, ο οποίος σκοτώθηκε στις 2 Δεκεμβρίου 1940 στη μάχη της Πρεμετής, αποτελώντας τον 177ο ήρωα της οικογένειας των Τζαβελλαίων που έδωσε τη ζωή του ως προσφορά στους αγώνες για την πατρίδα.³³

Και ενώ η Ελλάδα απωθούσε τους Ιταλούς προκαλώντας τον θαυμασμό του κόσμου, στις 6 Απριλίου 1941 η Γερμανία παραβίασε τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα και προσέβαλε τα ελληνικά οχυρά στη «γραμμή Μεταξά». Οι Έλληνες υπερασπιστές των οχυρών

32 Χρήστος Αναγνώστου, *Αναφορά -Μνημόσυνο στους πεσόντες Ναυπάκτιους 1940-1941*, Αθήνα 1999, σ. 86.

33 Παπαχαλαράμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο στρ. Λ. Τζαβέλλα τετράδιο 1.

Ο υποστράτηγος Λάμπρος Τζαβέλλας (1883-1959), πατέρας του ήλαρχου που σκοτώθηκε στην Πρεμετή στις 2 Δεκεμβρίου 1940, ήταν γιός του Υποστρατήγου Δημητρίου Τζαβέλλα (διακριθέντος στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897) και της Θεοδώρας και εγγονός του αγωνιστή του 1821 και απελευθερωτή της Ναυπάκτου Νικολάου Τζαβέλλα. Γεννήθηκε στην Κέρκυρα στις 23 Μαΐου 1883 και ήταν απόφοιτος Νομικής. Ως ανθυπολοχαγός Πεζικού πολέμησε και διακρίθηκε στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τραυματίστηκε τρεις φορές. Το 1930 ετέθη σε πολεμική αποστρατεία. Έφτασε στον βαθμό του Υποστράτηγου. Ο αδελφός του Νικόλαος Τζαβέλλας (γεννηθείς το 1881) και ο πρώτος του ξάδελφος Ιωάννης Τζαβέλλας (γεννηθείς το 1864) ήταν επίσης ήρωες πολέμου και σκοτώθηκαν και οι δύο το καλοκαίρι του 1921 στην Μικρά Ασία, ο πρώτος ως Ταγματάρχης και ο δεύτερος ως Αντισυνταγματάρχης. Απέκτησε με την σύζυγό του, Ελένη, δύο γιους τον Κωνσταντίνο το 1908 και τον Δημήτριο το 1909. Μετά το θάνατο της γυναίκας του το 1923, παντρεύτηκε την αυστριακής καταγωγής Λεοπολδίνη. Εξαιτίας της καταγωγής της δεύτερης συζύγου του συνήψε φιλικές σχέσεις με τις αρχές Κατοχής της Ναυπάκτου, γεγονός που, σε συνδυασμό με το αξίωμά του, τού έδινε τη δυνατότητα να παρεμβαίνει πολλές φορές και να σώζει Ναυπάκτιους από τη σύλληψη, τη φυλάκιση ή ακόμα και την εκτέλεση. Η Ναύπακτος τον ανακήρυξε Μέγα Ευεργέτη, καθώς ό,τι είχε παραχωρήσει η πατρίδα στην οικογένεια μετά την απελευθέρωση, εκείνος το επέτρεψε πίσω. Μεταξύ αυτών είναι η οικία Τζαβελλαίων, όπου σήμερα στεγάζεται η εφορία αρχαιοτήτων, καθώς και μία μεγάλη έκταση στην ανατολική πλευρά της πόλης όπου παλαιότερα λάμβανε χώρα η εμποροπανήγυρις της Ναυπάκτου και σήμερα υπάρχει μία μεγάλη πλατεία, η πλατεία Τζαβελλαίων. Διατηρούσε εκτενές αρχείο από έγγραφα, επιστολές και χειρόγραφα, όπου περιέγραφε γεγονότα της περιόδου της Κατοχής στη Ναύπακτο και το οποίο απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Ι. Π. Μεσολογγίου. Μέρος αυτών των εγγράφων βρίσκονται σήμερα στην Βιβλιοθήκη της Ναυπάκτου. Απεβίωσε το 1959 κι ετάφη στην Ναύπακτο. (Το βιογραφικό σημείωμα του στρατηγού Τζαβέλλα, στοιχεία του οποίου παρατέθηκαν, απέστειλε στη γράφουσα ο Κων/νος Τζαβέλλας, δισέγγονος του στρατηγού και εγγονός του πεσόντος ήλαρχου Κ. Τζαβέλλα). Η πόλη της Ναυπάκτου τίμησε τον ηρωικό ήλαρχο, Κωνσταντίνο Λ. Τζαβέλλα δίνοντας το όνομά του σε έναν από τους κεντρικούς δρόμους της πόλης.

αντέταξαν σθεναρή άμυνα, καθηλώνοντας για ημέρες τις γερμανικές δυνάμεις. Ωστόσο, ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού αντιστράτηγος Γεώργιος Τσολάκογλου, για να αποφευχθεί η ταπεινωτική αιχμαλωσία από τους Ιταλούς ή η διάλυση του στρατεύματος, όπως αντέτεινε, παραβιάζοντας τις εντολές των ανωτέρων του, πρότεινε συνθηκολόγηση στον διοικητή της τεθωρακισμένης μεραρχίας «Αδόλφος Χίτλερ» των SS, Sepp Dietrich.³⁴

Από τις πρώτες ημέρες της γερμανικής επίθεσης η Πάτρα βομβαρδίστηκε ανελέητα από τα γερμανικά στούκας.³⁵ Λίγες ημέρες μετά ένα φορτηγό πλοίο, το «Άγιος Νικόλαος», γεμάτο εφόδια, καθώς δεν είχε λόγο πλέον να πλεύσει προς το βόρειο Ιόνιο, μετά την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την Αλβανία, «άραξε» μπροστά στη «Βαριά», τοποθεσία μετά τη δυτική παραλία της Ναυπάκτου. Τα γερμανικά στούκας έβαλαν εναντίον του και το πλοίο «κάθισε» στα ρηχά. Οι πιο τολμηροί Ναυπάκτιοι το προσέγγισαν με βάρκες και αφαίρεσαν τα εφόδια, κρέας, αλεύρι, ζάχαρη, καφέ, τσιγάρα, με τα οποία έζησαν για καιρό πολλές Ναυπάκτιες οικογένειες.³⁶ Επίσης, το επιβατηγό ατμόπλοιο «Κρήτη» βομβαρδίστηκε από τη γερμανική αεροπορία και εγκαταλείφθηκε από το πλήρωμά του μπροστά στην σημερινή ανατολική προβλήτα του Αντιρρίου. Και αυτό αποτέλεσε για καιρό πηγή τροφοδοσίας και ποικίλων εφοδίων για τους κατοίκους του Αντιρρίου.³⁷ Την ίδια τύχη είχε κι ένα άλλο φορτηγό πλοίο που «κάθισε» και εγκαταλείφθηκε στην Κάτω Βασιλική, χωριό μετά το Αντίρριο, και το φορτίο του (εφόδια για τον στρατό) λεηλατήθηκε από τους ντόπιους.³⁸ Σύμφωνα με άλλη πηγή, το πλοίο αυτό ήταν το βοηθητικό υδρογραφικό «Πλειάς», που δέχτηκε επίθεση από γερμανικά αεροπλάνα στο χωριό Κάτω Βασιλική, όπου και βυθίστηκε, με θύμα τον θερμαστή Δελληγιάννη.³⁹

34 Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμ. Α, Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σ. 70.

35 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 31.

36 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 30.

37 <https://patraikosgulf.wordpress.com/b'-παγκόσμιος-πόλεμος/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

38 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 32.

39 <https://patraikosgulf.wordpress.com/b'-παγκόσμιος-πόλεμος/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

β) Οι πρώτοι μήνες της ιταλογερμανικής Κατοχής στη Ναύπακτο

Τις ίδιες εκείνες ημέρες του Απριλίου 1941 και πριν έρθουν οι Γερμανοί στη Ναύπακτο (26 Απριλίου 1941), ένα γερμανικό αεροσκάφος Messerschmitt πέρασε φλεγόμενο από τον ουρανό της Ναυπάκτου, κατευθυνόμενο προς τα δυτικά. Πριν την Παλιοβούνα (βουνό μετά το Αντίρριο, με δεσπόζουσα θέση στην περιοχή) κατέπεσε στο χωριό Ρίζα.⁴⁰ Ο σμηναγός πιλότος πρόλαβε και βγήκε από το αεροπλάνο, οι άλλοι δύο όμως του πληρώματος απανθρακώθηκαν. Στο σημείο της συντριβής μετέβη από τη Ναύπακτο φορτηγό με χωροφύλακες, οι οποίοι παρέλαβαν τους δύο νεκρούς Γερμανούς πιλότους και αφαίρεσαν ένα μυδραλιοβόλο από το αεροπλάνο. Οι αρχές έθαψαν τις σωρούς των νεκρών Γερμανών στο νεκροταφείο της πόλης (Άγιος Στέφανος) με στρατιωτικές τιμές.⁴¹

Έναν ή δύο μήνες μετά και ενώ η Ναύπακτος ήταν ήδη υπό ιταλογερμανική κατοχή επανήλθε ο Γερμανός σμηναγός που διασώθηκε και ζήτησε να μάθει τι απέγιναν οι δύο νεκροί πιλότοι. Ο εκτελών τότε χρέη κοινοτάρχη συνταγματάρχη Γεώργιος Κοτίνης τον οδήγησε στο νεκροταφείο, όπου ο Γερμανός φωτογράφησε τους δύο τάφους, μερίμνησε για την τοποθέτηση αγκυλωτών σταυρών και για τον ευπρεπισμό του χώρου και ευχαρίστησε τις τοπικές αρχές για την αντιμετώπιση που έδειξαν.⁴²

Μετά τη συνθηκολόγηση της ελληνικής στρατιωτικής ηγεσίας με τους Γερμανούς (20 Απριλίου 1941) και τη διαταγή του Χίτλερ να αφηθεί ελεύθερος ο ελληνικός στρατός και να μη θεωρηθεί αιχμάλωτος, όπως συνέβαινε με τα άλλα κράτη που καταλάμβανε η Γερμανία,⁴³ άρχισαν να καταφθάνουν και στη Ναύπακτο ομάδες Ελλήνων στρατιωτών που επέστρεφαν από το μέτωπο. Οι μέχρι πρότινος νικητές, τώρα ταπεινωμένοι, πεινασμένοι και ταλαιπωρημένοι προσπαθούσαν να μεταβούν στα σπίτια και τις οικογένειές τους. Όσοι έφταναν στη Ναύπακτο είχαν σκοπό να περάσουν απέναντι στην Πελοπόννησο ή να

40 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 31.

41 Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Ναυπάκτου: Κοινή ληξιαρχική πράξη θανάτου δύο ατόμων, με δυσανάγνωστα ξενόγλωσσα ονόματα, τόμ. ΣΤ, αριθ. πράξης 19, Ναύπακτος, 9 Απριλίου 1941.

42 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 32.

43 Βασίλειος Σταυρογιαννόπουλος, *Ιστορία της Ναυπακτίας*, Αθήνα 1970, σ. 404.

κατευθυνθούν προς την Αθήνα. Ελάχιστες μονάδες έφταναν συγκροτημένες και με καΐκια περνούσαν στον Ψαθόπυργο.⁴⁴

Αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση του 5ου ανεξάρτητου τάγματος του 82ου Συντάγματος Πεζικού, του οποίου ο διοικητής, ταγματάρχης Δημήτριος Αποστολόπουλος από το Μουζάκι Καρδίτσας, κατάφερε να το οδηγήσει από τα βουνά της Πίνδου στην Άνω Χώρα της ορεινής Ναυπακτίας με όλο τον οπλισμό του, βαρύ και ελαφρύ, καθώς και με τα ζώα που χρησιμοποιούσε το τάγμα. Ο διοικητής του τάγματος, αφού συγκέντρωσε τον οπλισμό στον περίβολο της εκκλησίας του χωριού, κάλεσε τον πρόεδρο να διαφυλάξει τον ελαφρύ οπλισμό. Επίσης, τον προέτρεψε να διαθέσει τα ζώα του τάγματος στους χωρικούς, των οποίων τα ζώα είχαν επιταχθεί κατά τον πόλεμο ή σε άπορους κατοίκους. Πράγματι, ο οπλισμός παρελήφθη και τοποθετήθηκε στο ταβάνι της εκκλησίας του χωριού. Όταν αργότερα η ιταλική διοίκηση πληροφορήθηκε την ύπαρξη των όπλων, έστειλε μία διμοιρία να τα παραλάβει. Παρά την πίεση που άσκησε στους κατοίκους και κυρίως στο γιατρό Ιωάννη Χατζόπουλο και στον ιερέα του χωριού Γρηγόριο Καραδήμα, δεν κατάφερε να τα ανακαλύψει. Τα όπλα αργότερα κατέληξαν στους αντάρτες του ΕΛΑΣ.⁴⁵

Τελευταίοι αποχώρησαν από τη Ναύπακτο οι Άγγλοι, οι οποίοι θέλησαν να ανατινάξουν τη γέφυρα της «Βαριάς» (χειμαρρος στη δυτική έξοδο της πόλης), χωρίς όμως επιτυχία. Πέρασαν και αυτοί απέναντι με καΐκια αλλά προηγουμένως ανατίναξαν με δυναμίτη όσα καΐκια ήταν δεμένα στον μόλο, προκειμένου να καθυστερήσουν τους Γερμανούς. Αυτό, όμως, είχε ως αποτέλεσμα να δυσχεράνει τη διαπεραίωση άλλων στρατιωτών που έφταναν καθυστερημένοι.⁴⁶

Εν τω μεταξύ, στις 26 Απριλίου 1941 το πρώτο μικρό μηχανοκίνητο γερμανικό τμήμα, αποτελούμενο από δέκα με δεκαπέντε άντρες, προερχόμενο από το Μεσολόγγι, έφτανε στη Ναύπακτο. Κατευθύνθηκε προς το λιμάνι, όπου οι στρατιώτες άπλωσαν στην πλατεία του λιμανιού μια μεγάλη γερμανική σημαία, προκειμένου να φαίνεται η κατοχή της

44 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 33.

45 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σσ. 405-406. Ωστόσο, παρακάτω θα παρατεθεί μια διαφορετική εκδοχή σχετικά με την τύχη αυτών των όπλων.

46 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 33.

πόλης από τα γερμανικά αεροσκάφη που πετούσαν πάνω από την περιοχή.⁴⁷ Εκεί τους περίμενε για καθαρά εθιμοτυπικούς λόγους ο κοινοτάρχης της πόλης και ο μοίραρχος της Χωροφυλακής. Μάλιστα, ο τελευταίος θέλησε να παραδώσει το υπηρεσιακό του όπλο στον Γερμανό επικεφαλής, αλλά εκείνος αρνήθηκε.⁴⁸ Στη συνέχεια, οι Γερμανοί επέταξαν τα δύο μόνα γερά καΐκια που είχαν αφήσει οι Άγγλοι και πέρασαν ένα λόχο απέναντι στον Ψαθόπυργο. Εκεί, μετά από ενέδρα αιχμαλώτισαν δύο στρατιωτικά αυτοκίνητα με 50 περίπου Νεοζηλανδούς που κατευθύνονταν προς την Πάτρα και τους έστειλαν πίσω στη Ναύπακτο. Τους φυλάκισαν στον πρώτο όροφο του Γυμνασίου⁴⁹ και υποχρέωσαν τον κοινοτάρχη να μεριμνά για την τροφοδοσία τους.⁵⁰ Λίγες ημέρες μετά, δύο νεαροί τούς έδωσαν ένα σκοινί μέσα σε ένα καλάθι με τρόφιμα, με τη βοήθεια του οποίου δύο αιχμάλωτοι δραπέτευσαν. Οι αιχμάλωτοι αυτοί κρύφτηκαν για καιρό με τη βοήθεια των ντόπιων σε σπηλιά κοντά στο χωριό Ανάληψη μέχρι που τον Μάρτιο του 1942 κάποιος τους πρόδωσε στους Γερμανούς, οι οποίοι τους εκτέλεσαν.⁵¹ Σύμφωνα με άλλη πηγή τούς κατέδωσαν στους Ιταλούς караμπινιέρους, οι οποίοι τους συνέλαβαν και τους έστειλαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης.⁵² Και οι δύο πηγές συμφωνούν ότι ο καταδότης ήταν ο Σ. Σακκούλης από τον Πόρο Ρηγανίου ο οποίος εκτελέστηκε αργότερα από τον ΕΛΑΣ.⁵³

Την ημέρα που οι Γερμανοί μπήκαν στη Ναύπακτο (26 Απριλίου 1941) επέταξαν δωμάτια μεγάλων σπιτιών, για να μείνουν οι αξιωματικοί τους. Στο σπίτι του Γεωργίου Κοτίνη, αντισυνταγματάρχη σε πολεμική διαθεσιμότητα, διέμεινε ο Sepp Dietrich της επίλεκτης μηχανοκίνητης μεραρχίας των SS «Αδόλφος Χίτλερ».⁵⁴ Οι Γερμανοί αρχικά επέταξαν το σπίτι του συμβολαιογράφου Παναγιώτη Λιανού για Φρουραρχείο τους, μετά

47 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 404.

48 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 27 Οκτωβρίου 2017, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-είσοδος-των-Γερμανών-στην-Ναύπακτο-M/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

49 Το σχολείο αυτό υπάρχει και σήμερα στην δυτική παραλία, Ψανή, της Ναυπάκτου και στεγάζει το σχολικό συγκρότημα του 1ου Γυμνασίου και 1ου ΓΕΛ Ναυπάκτου.

50 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 35.

51 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 36.

52 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 36.

53 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 36.

54 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 37.

το αρχοντικό του Ιωάννη Ροντήρη και από τον Απρίλιο του 1944 μετακινήθηκαν στη οικία Τσώνη στην Ψανή.⁵⁵ Επίσης, οι Γερμανοί εγκατέστησαν στην κορυφή του όρους Ρηγάνι, βόρεια της Ναυπάκτου, οχυρωμένο και σύγχρονο σταθμό ασυρμάτων, αποτελούμενο από δύο σύγχρονες κτιριακές εγκαταστάσεις, ο οποίος επικοινωνούσε με το Βερολίνο απευθείας και ο άλλος ήταν βοηθητικός της στρατονομίας και ίσως εφεδρικός.⁵⁶ Το οχυρό αυτό («στασιόνα»), απόρθητο και απλησίαστο, με το σύγχρονο εξοπλισμό, του κατηύθυνε τα γερμανικά αεροπλάνα και συνδέθηκε με τηλεφωνική γραμμή με τη γερμανική διοίκηση Ναυπάκτου. Μάλιστα, για να χτιστούν αυτές οι εγκαταστάσεις αυτές, οι Γερμανοί υποχρέωσαν τους Ναυπάκτιους που είχαν ζώα να μεταφέρουν τα υλικά. Η ταλαιπωρία των κατοίκων που αναγκάστηκαν να συμμετέχουν σε αυτή την κοπιαστική διαδικασία οδήγησε στο να μείνει η περιοχή αυτή στην τοπική μνήμη ως «τ' ανάθεμα».⁵⁷

Οι εγκαταστάσεις του σταθμού ραδιοτηλεπικοινωνιών τόσο στο Ρηγάνι όσο και στα Ακαρνανικά βουνά τέθηκαν αργότερα στο επιχειρησιακό στόχαστρο του Συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής (ΣΣΜΑ). Γι' αυτό τον λόγο το Στρατηγείο ζήτησε από τον Άρη Βελουχιώτη να το καταστρέψει. Αυτός ζήτησε τη γνώμη του αξιωματικού του ΕΛΑΣ Γεωργιάδη της Σχολής Ευελπίδων, ο οποίος υπολόγισε τις απώλειες μιας τέτοιας επιχείρησης σε δέκα με δεκαπέντε νεκρούς αντάρτες. Έτσι, συνέστησε στον Βελουχιώτη να ζητήσει από το Στρατηγείο να ορίσει μια νύχτα, στην οποία οι αντάρτες να ανάψουν φωτιές γύρω από το οχυρό και να το χτυπήσουν τα αγγλικά αεροπλάνα. Αυτό όμως δεν έγινε ποτέ μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών από τη Ναύπακτο.⁵⁸ Επίσης, οι Γερμανοί είχαν ένα δίσκαφο πλοίο ειδικά εξοπλισμένο με βαριά πυροβόλα, που ήλεγχε τον Κορινθιακό κόλπο. Το πλοίο αυτό, λόγω του σχήματος και του εξοπλισμού του, οι ντόπιοι το ονόμασαν «χελώνα».

Οι Γερμανοί από την πρώτη στιγμή της παρουσίας τους γνωστοποίησαν ότι, αν σημειώνονταν πράξεις που θα προκαλέσουν θύματα στον γερμανικό στρατό, θα εφαρμόζονταν αντίποινα και για κάθε νεκρό στρατιώτη θα εκτελούνταν πενήντα κάτοικοι.

55 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 27 Οκτωβρίου 2017, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-είσοδος-των-Γερμανών-στην-Ναύπακτο-M/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

56 Κώστας Δ. Μαραγιάννης, *Μακύνεια – Ρίζα – Μολύκρειο – Αντίρριο – Ναύπακτος. Ιστορικογεωγραφικά και μνημεία τους*, Μακύνεια 2007, σ. 70.

57 Γιάννης Σιαμαντάς, *Ο Γολγοθάς ενός αντάρτη*, Ναύπακτος 2005, σ. 18.

58 Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 71-72.

Έτσι, το υπόλοιπο 1941 και το 1942 πέρασαν χωρίς να σημειωθεί καμία αντιστασιακή πράξη. Άλλωστε ο αριθμός των Γερμανών ήταν πολύ μικρός, περίπου δέκα με δεκαπέντε άτομα για ολόκληρη την πόλη. Το ενδιαφέρον των Γερμανών ήταν κατά κύριο λόγο στραμμένο στο σταθμό ραδιοτηλεπικοινωνιών στο Ρηγάνι και μεριμνούσαν για την τροφοδοσία όσων στρατιωτών βρίσκονταν εκεί. Σταδιακά άρχισαν να αναπτύσσουν κάποιες διαπροσωπικές σχέσεις, συχνά κυκλοφορούσαν όπλα και σύχναζαν στα μαγαζιά γύρω από το λιμάνι. Αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση ενός Γερμανού αξιωματικού που ερχόταν από την Πάτρα και τη Ναυτική Διοίκηση Ιονίου με σκοπό να επιτάξει ναυπακτικά καΐκια για τις θαλάσσιες μεταφορές. Πολύ αργότερα, στον Τάραντα και στο στρατόπεδο συγκέντρωσης των ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας, αναφέρθηκε ότι ο αξιωματικός αυτός ήταν Άγγλος ανθυπολοχαγός που είχε διεισδύσει στις τάξεις του γερμανικού ναυτικού ως Γερμανός αξιωματικός.⁵⁹

Στις 10 Μαΐου 1941 κατέφθασαν και οι Ιταλοί στη Ναύπακτο. Προηγήθηκε μία διμοιρία της μεραρχίας Casale που είχε εγκατασταθεί στο Αγρίνιο και δύο ημέρες μετά ακολούθησε ένα τάγμα.⁶⁰ Αμέσως μετά οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές παρέδωσαν τη διοίκηση της πόλης και την ασφάλεια της περιοχής στις ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις.⁶¹ Οι Ιταλοί επέταξαν το σπίτι του συμβολαιογράφου Λιανού, δυτικά της πόλης, για Διοικητήριό τους, όπου και τοποθέτησαν τη σημαία τους, υποχρεώνοντας κάθε περαστικό να τη χαιρετά. Η κύρια δύναμή τους στρατωνίστηκε στο Γυμνάσιο. Σε άλλα επιταγμένα κτίρια εγκαταστάθηκαν η Χωροφυλακή, το Τελωνείο, το Νοσοκομείο και το Στρατοδικείο (στο 1^ο Δημοτικό σχολείο), το οποίο από τις πρώτες ημέρες της εγκατάστασης των Ιταλών στην πόλη εκδίκασε πράξεις που οι Ιταλοί θεωρούσαν ότι στρέφονταν εναντίον τους. Με την πάροδο του χρόνου στο Στρατοδικείο δικάζονταν και άτομα από άλλους νομούς, όπως τη Φωκίδα και τη Φθιώτιδα.⁶² Επίσης, επιτάχθηκαν σπίτια, για να μείνουν οι αξιωματικοί

59 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 27 Οκτωβρίου 2017, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-είσοδος-των-Γερμανών-στην-Ναύπακτο-M/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

60 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 18 Μαΐου 2018, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-είσοδος-των-Ιταλών-στη-Ναύπακτο-Bίντ/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

61 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 405.

62 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 18 Μαΐου 2018, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-είσοδος-των-Ιταλών-στη-Ναύπακτο-Bίντ/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

τους.⁶³ Οι Ιταλοί επέβαλαν απαγόρευση της κυκλοφορίας μετά τις 10 μ.μ., ενώ επέβαλαν κάθε φορά που περνούσε στο δρόμο συντεταγμένο ιταλικό απόσπασμα όλοι οι κάτοικοι που βρίσκονταν εκείνη τη στιγμή στον δρόμο να χαιρετούν φασιστικά. Ακόμα, εγκατέστησαν δύο φυλάκια, ένα στη γέφυρα του Σκα (ανατολικά της πόλης) και ένα στη γέφυρα της Βαρείας (δυτικά της πόλης).⁶⁴ Επίσης, επανέφεραν την ιταλική ονομασία της πόλης, Leranto, καταδεικνύοντας έτσι την σχεδιαζόμενη προσάρτηση της περιοχής για λόγους ιστορικούς και συναισθηματικούς, επειδή η Ναύπακτος υπήρξε βενετική κτήση, αλλά και εκτύπωσαν χαρτονομίσματα ιταλοελληνικά, υποχρεώνοντας τους καταστηματάρχες να τα δέχονται. Τέλος, εξέδωσαν στα ελληνικά τον στρατιωτικό ποινικό κώδικα που θα ίσχυε στο εξής και ρύθμιζε θέματα τάξης, κυκλοφορίας, μετακίνησης, αξιόποινων πράξεων, κ.λπ.⁶⁵

Στο σημείο αυτό μπορούν να αναφερθούν δύο περιστατικά. Το πρώτο έλαβε χώρα τις πρώτες ώρες της άφιξης των Ιταλών, όταν κάποια παιδιά πλησίασαν τις ιταλικές μοτοσυκλέτες που βρίσκονταν στη δυτική μάντρα του Γυμνασίου και, αφού αφαίρεσαν τις τάπες από τα ρεζερβουάρ της βενζίνης, τις πέταξαν σε παρακείμενο χωράφι, εκφράζοντας έτσι, έστω και ασυναίσθητα, τη διάθεση του πληθυσμού προς τους νεοφερμένους κατακτητές. Το δεύτερο φανερώνει τη διάθεση των Ιταλών να πατάζουν κάθε κρούστα απείθειας εκ μέρους των κατοίκων και να επιβάλλουν την πλήρη υπακοή προς το πρόσωπό τους. Αφορά έναν γηραιό απόστρατο ανθυπολοχαγό, τραυματία του 1897, ο οποίος δεν πρόλαβε να σηκωθεί και να χαιρετήσει ένα συντεταγμένο ιταλικό απόσπασμα με αποτέλεσμα να δεχτεί τα ραπίσματα του επικεφαλής της ιταλικής διμοιρίας που εκείνη τη στιγμή βρισκόταν στο δρόμο.⁶⁶

Ιδιαίτερη σημασία έδιναν οι Ιταλοί στην απόκρυψη οπλισμού. Εκτός από την περίπτωση της απόκρυψης όπλων στην Άνω Χώρα που προαναφέρθηκε, στη Ναύπακτο ο αντισυνταγματάρχης Γεώργιος Κοτίνης μαζί με δύο άλλους συντοπίτες του πήραν από ένα λιοστάσι έξω απ' την πόλη εγκαταλειμμένο οπλισμό από τα τμήματα του ελληνικού

63 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 37.

64 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 18 Μαΐου 2018, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-Είσοδος-των-Ιταλών-στη-Ναύπακτο-Βίντ/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

65 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 39-41.

66 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 18 Μαΐου 2018, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-Είσοδος-των-Ιταλών-στη-Ναύπακτο-Βίντ/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

στρατού που, αποχωρώντας, περνούσαν από τη Ναύπακτο, και τα έκρυψαν στην οροφή της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου.⁶⁷

Αξίζει να αναφερθεί το περιστατικό της 6ης Αυγούστου 1941 στο χωριό Ελατού της ορεινής Ναυπακτίας, όπου μία ιταλική διμοιρία, οδηγημένη από έναν κάτοικο του χωριού, παρακινημένος από προσωπικές διαφορές με συντοπίτες του, έφτασε εκεί και ζητούσε από τους χωρικούς να τους παραδώσουν τα όπλα που – κατά τα λεγόμενα του προαναφερόμενου χωρικού – είχαν κρυμμένα. Επειδή εκείνοι αρνούσαν, συνέλαβαν μερικούς, τους οποίους μετέφεραν στις φυλακές Μεσολογγίου. Καθ' οδόν προς το χωριό σκότωσαν έναν εικοσάχρονο χωρικό που έκαιγε καλάμια και χτυπούσε έναν ντενεκέ για να διώξει τα άγρια ζώα που του κατέστρεφαν το καλαμπόκι του, διότι θεώρησαν ότι μετέδιδε συνθήματα. Ο προαναφερόμενος χωρικός, που έφερε την ιταλική διμοιρία στην Ελατού, αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1943, βασανίστηκε και εκτελέστηκε από τον ΕΛΑΣ στο χωριό Ζωριάνου Δωρίδος. Μάλιστα, οι αντάρτες απαγόρευσαν να ταφεί το σώμα του, το οποίο κρέμασαν για οκτώ ημέρες στο σταυροδρόμι της περιοχής.⁶⁸

Το φθινόπωρο του 1941 ιταλική διμοιρία εξόρμησε στην ορεινή Ναυπακτία, έφτασε ως το χωριό Πόδος, με σκοπό να τονίσει την ιταλική κατάκτηση και να αναζητήσει κρυμμένο οπλισμό, ενώ ένα ακόμα τάγμα Ιταλών πέρασε από το χωριό Νιόκαστρο, λίγο έξω από τη Ναύπακτο, έμεινε εκεί δύο ημέρες και μετά συνέχισε για το Θέρμο.⁶⁹

Εκτός από τις ιταλικές έρευνες για όπλα και τις σποραδικές εκτελέσεις, οι κάτοικοι είχαν να αντιμετωπίσουν την πείνα και τις στερήσεις, όπως άλλωστε συνέβη και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο περιορισμός των μετακινήσεων και του τοπικού εμπορίου, το πλασματικό χρήμα, οι κατασχέσεις των κατακτητών και όλα τα δεινά που πλήττουν πάντα μια κατεχόμενη χώρα, έφεραν την πείνα και στη Ναύπακτο. Συχνά οι Ιταλοί εξορμούσαν στην ύπαιθρο της Ναυπάκτου και έπαιρναν σιτάρι και καλαμπόκι.⁷⁰ Οπωσδήποτε, η κατάσταση δεν ήταν τόσο τραγική, όσο στα μεγάλα αστικά κέντρα, διότι πάντα στην επαρχία υπάρχει η οικογενειακή παραγωγή, τα οικόσιτα ζώα και συχνά η αλληλεγγύη που

67 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 38.

68 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σσ. 406-407.

69 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 40.

70 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σ. 22.

δείχνουν οι άνθρωποι μεταξύ τους, τα οποία, χωρίς να λύνουν, όμως μετριάζουν το μέγεθος των προβλημάτων της πείνας.

Ωστόσο, όπως προκύπτει από τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου στο Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, τόσο στη Ναύπακτο, όσο και σε κάποια από τα γύρω χωριά (Αφροξυλιά, Βλαχομάνδρα, Βομβοκού, Δάφνη, Παλαιοχωράκι, Σκάλα) από τα τέλη του 1940 έως τα τέλη του 1944 σημειώθηκαν θάνατοι από την πείνα (υποσιτισμός, «αθρεψία», «ασιτία», σημειώνονται στις ληξιαρχικές πράξεις ως αιτίες θανάτου) ή από ασθένειες που σχετίζονται με τον υποσιτισμό, όπως η δυσεντερία. Στον πίνακα που ακολουθεί αποτυπώνεται συγκεντρωτικά η κατανομή των θανάτων αυτών σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες με βάση τα στοιχεία από τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου για τις παραπάνω περιοχές.⁷¹

ΘΑΝΑΤΟΙ ΑΠΟ ΥΠΟΣΙΤΙΣΜΟ Ή ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΑΥΤΟΝ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ			
2ημ. έως 12ετών	12 έως 30 ετών	31 έως 60 ετών	60 ετών και άνω
85 άτομα	8 άτομα	9 άτομα	61 άτομα

Η κατάσταση αυτή όμως δεν εμπόδισε πολλούς Ναυπάκτιους να οργανωθούν στην Αντίσταση, κινούμενοι στο πλαίσιο των πανελλήνιων αντιστασιακών οργανώσεων, οι οποίες έκαναν αισθητή την παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο από τα τέλη του 1941 και των οποίων η απήχηση σταδιακά έφτασε και στη Ναυπακτία.

⁷¹ Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλία ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Ναυπάκτου, Αφροξυλιάς, Βλαχομάνδρας, Βομβοκού, Δάφνης, Παλαιοχωρακίου, Σκάλας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ

α) Οι αντιστασιακές οργανώσεις και η απήχησή τους στη Ναύπακτο

Σε πανελλαδικό επίπεδο, από το φθινόπωρο του 1941 αρχίζουν να δημιουργούνται οι αντιστασιακές οργανώσεις που επρόκειτο να παίξουν καθοριστικό ρόλο στην αντίσταση των Ελλήνων κατά των κατακτητών. Στις 9 Σεπτεμβρίου 1941 ο συνταγματάρχης Ναπολέον Ζέρβας, μαζί με το Λεωνίδα Σπαή και τον Ηλία Σταματόπουλο, ίδρυσαν τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ), από το καταστατικό του οποίου αρχικά απουσίαζε η αναφορά τόσο στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, όσο και στον κοινό συμμαχικό αγώνα, κάτι που επρόκειτο να τροποποιηθεί στο διαφοροποιημένο κείμενο που κυκλοφόρησε το 1942.⁷² Αντίθετα, δεν έλειπαν οι αντιμοναρχικές και σοσιαλιστικές πολιτικές κατευθύνσεις, οι οποίες εντάσσονταν στο γενικότερο κλίμα αποδόμησης του προπολεμικού πολιτικού συστήματος με απώτερο στόχο την αποκατάσταση στην εξουσία της βενιζελικής παράταξης.⁷³ Στις 28 Σεπτεμβρίου 1941 οι αντιπρόσωποι των ΣΚΕ, ΕΛΔ, ΑΚΕ και ΚΚΕ υπέγραψαν την ίδρυση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ). Μεταξύ άλλων στο ιδρυτικό του αναφερόταν ότι σκοπός του ΕΑΜ ήταν ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας για την πλήρη ανεξαρτησία της χώρας, η μετά την απελευθέρωση προκήρυξη εκλογών με βάση την αναλογική. Επίσης, επισημαινόταν ότι το ΕΑΜ δεχόταν όλα τα κόμματα και τις οργανώσεις με μόνο κριτήριο την πίστη στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, την τιμιότητα απέναντί του και την αποδοχή των αρχών του ΕΑΜ.⁷⁴ Τον Νοέμβριο του 1942 με πρωτοβουλία του συνταγματάρχη Δημητρίου Ψαρρού ιδρύθηκε η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ). Στο καταστατικό της που δημοσιεύθηκε πέντε μήνες, αργότερα αναφερόταν η ανάγκη απελευθέρωσης από τη

⁷² Βαγγέλης Τζούκας, *Ο ΕΔΕΣ 1941-1945. Μια επανεκτίμηση*, αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 24.

⁷³ Φλάισερ *ό.π.*, σσ. 150-151. Επίσης, Τζούκας, *ό.π.*, σ. 23.

⁷⁴ Φλάισερ *ό.π.*, σσ. 147-148.

«διπλή» σκλαβιά καθώς και της εγκαθίδρυσης της «ολοκληρωμένης Λαοκρατούμενης Δημοκρατίας».⁷⁵

Στη Ναύπακτο ο απόηχος και οι πληροφορίες για τη δημιουργία των αντιστασιακών οργανώσεων έφτασε στα τέλη του 1941. Το ΕΑΜ άρχισε να εξαπλώνεται στη Ναυπακτία από το καλοκαίρι του 1942,⁷⁶ ενώ ως τα τέλη του 1942 ήταν η μοναδική οργάνωση που υπήρχε και μάλιστα αριθμούσε πολλά μέλη,⁷⁷ ενώ από τον Σεπτέμβριο του 1942 αναλήφθηκαν πρωτοβουλίες για οργάνωση τμήματος του ΕΔΕΣ Ναυπακτίας με τη συμμετοχή αρκετών αξιωματικών.⁷⁸ Από τον Νοέμβριο του 1942 εμφανίστηκε η ΕΚΚΑ του συνταγματάρχη Δημητρίου Ψαρρού στη γειτονική Φωκίδα, η οποία λόγω της κοντινής απόστασης, έκανε αισθητή την παρουσία της και στη Ναύπακτο.

Και οι τρεις αντιστασιακές οργανώσεις προέβησαν σε πανελλαδικό επίπεδο στη συγκρότηση ένοπλων αντάρτικων ομάδων. Το ΕΑΜ ίδρυσε τον Εθνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ) τον Φεβρουάριο του 1942,⁷⁹ ο ΕΔΕΣ τις Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών (ΕΟΕΑ) τον Ιούλιο του 1942 που δρούσαν στην περιοχή της Ηπείρου και στον Βάλτο Αιτωλοακαρνανίας και η ΕΚΚΑ το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων την άνοιξη του 1943.⁸⁰

Από το φθινόπωρο του 1942 έφτασαν στη Ναύπακτο οι πρώτες φήμες για τους αντάρτες. Οι ιταλικές αρχές, φοβούμενες προφανώς το ενδεχόμενο οργάνωσης αντιστασιακών κινήσεων και στη Ναύπακτο, συνέλαβαν επιφανείς Ναυπάκτιους, μεταξύ των οποίων τον γενικό γραμματέα του ΚΚΕ Ναυπάκτου Μίμη Γαλάνη, και τους έστειλαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Ιταλία κι από κει στο Νταχάου της Γερμανίας.⁸¹

Το Νοέμβριο του 1942 η Μητρόπολη Ναυπάκτου έλαβε επιστολή από το Γενικό Αρχηγείο της Ρούμελης του ΕΛΑΣ με την οποία ανακοινωνόταν η αντικατάσταση του ηγούμενου της μονής του Προυσού. Επειδή η μονή του Προυσού ανήκε στη δικαιοδοσία του επισκόπου Ναυπάκτου, ζητούταν η έγκριση αυτής της αντικατάστασης. Η επιστολή

75 Στο ίδιο, σ. 382.

76 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 50.

77 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 409.

78 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 74.

79 Φλάισερ *ό.π.*, σ. 231.

80 Στο ίδιο, σ. 383.

81 Ράπτης, *ό.π.* σ. 66.

υπογραφόταν από τον Άρη Βελουχιώτη και αποτελούσε απόδειξη για την ύπαρξη ανταρτικών σωμάτων του ΕΛΑΣ σε μια τόσο κοντινή στη Ναύπακτο περιοχή, όπως η Ευρυτανία.⁸²

Στον απόηχο της επιτυχίας του Γοργοποτάμου (25 Νοεμβρίου 1942), που σύντομα έφτασε και στη Ναύπακτο, στις αρχές Δεκεμβρίου 1942, συνελήφθησαν από τους Ιταλούς τέσσερις Ναυπάκτιοι αξιωματικοί: ο συνταγματάρχης Γεώργιος Κοτίνης, ο αντισμήναρχος Πελοπίδας Φράγκος, ο ταγματάρχης Χρήστος Μόσχος και ο συνταγματάρχης Νικόλαος Μαλακάσης. Μεταφέρθηκαν πρώτα στο Μεσολόγγι, όπου αφέθηκε ελεύθερος ο τελευταίος και στη συνέχεια με πλοίο μεταφέρθηκαν στην Ιταλία σε στρατόπεδο συγκέντρωσης.⁸³ Λίγες ημέρες αργότερα συνελήφθησαν και άλλοι επιφανείς Ναυπάκτιοι με την κατηγορία

82 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σσ. 411-412. Ίσως η αντικατάσταση έγινε από άλλον ηγούμενο περισσότερο ευνοϊκά διακείμενο προς τον ΕΛΑΣ.

83 Στο ίδιο σσ. 410-411. Οι ανωτέρω αξιωματικοί μεταφέρθηκαν στην Ιταλία με διαφορετικά πλοία. Κατά τον διάπλου της Αδριατικής το πλοίο που μετέφερε τον Φράγκο και τον Μόσχο torpilίστηκε, με αποτέλεσμα να πνιγεί ο τελευταίος. Αργότερα, ο Φράγκος με άλλους δύο αεροπόρους κατάφερε να δραπετευτεί από το στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Ιταλία και μετά από πολλές περιπέτειες έφτασε στο Κάιρο. Ο Κοτίνης κρατήθηκε σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ιταλία και στη Γερμανία και επέστρεψε στη Ναύπακτο τον Σεπτέμβριο του 1945 (Ράπτης, *ό.π.* σσ. 69-76). Μετά την επάνοδό τους, οι Κοτίνης, Φράγκος και η χήρα του Μόσχου στις 17 Σεπτεμβρίου 1945 κατέθεσαν στον ειδικό επίτροπο του δικαστηρίου δωσιλόγων στην Πάτρα μήνυση εναντίον του στρατηγού Λάμπρου Τζαβέλλα και του Ιωάννη Ολύμπιου, απόστρατου αξιωματικού της χωροφυλακής, θεωρώντας τους υπεύθυνους για τη σύλληψή τους. Στη μήνυσή του ο Κοτίνης ανέφερε ότι ο Τζαβέλλας κατέδωσε τους ανωτέρω αξιωματικούς και άλλους επιφανείς Ναυπάκτιους στις ιταλικές αρχές της Ναυπάκτου με το αιτιολογικό, κατά τον Κοτίνη, ότι ήταν «αγγλόφιλοι» και ότι «εξόπλιζαν αντάρτες, για να χτυπήσουν τους Ιταλούς». Επίσης, ο Κοτίνης κατηγορούσε τον Τζαβέλλα ότι «συνειργάσθη στενότερα μετά των εν Ναυπάκτω Γερμανών», ότι «εκθειάζε το ακατάβλητο του γερμανικού στρατού» και ότι, ασκώντας «προπαγάνδα υπέρ αυτού», έγινε «συνειδητό όργανο του εχθρού». Μεταξύ των μαρτύρων που καλούσε ο Κοτίνης ήταν ο βουλευτής Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας και ο τέως βουλευτής Γεώργιος Καλατζόπουλος. Επίσης, ανάμεσα σε αυτούς που καλούσε ως μάρτυρες, αναφέρονταν οι Δ. Σιδέρης, Α. Αθανασίου, Π. Λιανός, Σ. Λιανός, Δ. Δημολίτσας, τους οποίους ο Τζαβέλλας στο αρχείο του χαρακτήριζε ως μέλη της επονομαζόμενης από αυτόν «Σπείρας καταδοτών και προδοτών», όπως θα αναφερθεί στις επόμενες σελίδες της παρούσας εργασίας. Υπήρξε, επίσης, ένας σημαντικός αριθμός από μαρτυρικές καταθέσεις που υπερασπίζονταν τον Τζαβέλλα. Γι' αυτή τη μήνυση ο Τζαβέλλας κατέθεσε το απολογητικό του υπόμνημα στον ειρηνοδίκη Ναυπάκτου στις 25 Ιανουαρίου 1946 (η μήνυση του Κοτίνη, οι μαρτυρικές καταθέσεις και το απολογητικό υπόμνημα του Τζαβέλλα απόκεινται στο αρχείο του Πρωτοδικείου της Ι.Π. Μεσολογγίου, όπως έχει αναφερθεί και στον πρόλογο). Η υπόθεση εκδικάστηκε στο Στρατοδικείο του Μεσολογγίου στις 25-27 Νοεμβρίου 1946. Ο Τζαβέλλας και οι συγκατηγορούμενοί του αθωώθηκαν. (Ράπτης, *ό.π.* σσ. 336).

ότι δρούσαν εναντίον των κατακτητών. Αφέθηκαν ελεύθεροι μετά τη μεσολάβηση του στρατηγού Λ. Τζαβέλλα και του πολιτικού Γ. Αθανασιάδη-Νόβα.⁸⁴

Τα πρώτα ένοπλα τμήματα που εμφανίστηκαν στα απομακρυσμένα χωριά της ορεινής Ναυπακτίας ήταν εκείνα του ΕΛΑΣ, στις αρχές του 1943.⁸⁵ Πράγματι, ένα τέτοιο τμήμα ήταν αυτό του Αντωνίου Τσιαμπούρη («Αγησίλαος»), το οποίο είχε στις τάξεις του και μια γυναίκα, την επονομαζόμενη «Μπουμπουλίνα». Όταν το ένοπλο αυτό τμήμα έφτασε στον Πλάτανο, μεγάλο και σημαντικό χωριό της ορεινής Ναυπακτίας, τόπο καταγωγής του συνεργάτη των Γερμανών Γεωργίου Πούλου, αφόπλισε χωρίς επεισόδια την ολιγάριθμη δύναμη της Χωροφυλακής. Ακολούθησε η ομάδα του Σπύρου Γκούβα («Καπλάνης»), ο οποίος όταν έφτασε στον Πλάτανο, έκαψε τα αρχεία της Χωροφυλακής, του Ειρηνοδικείου και του Αγρονομείου.⁸⁶ Από εκείνη τη χρονική στιγμή η ορεινή Ναυπακτία ελεγχόταν στο σύνολό της από τις αντάρτικες ομάδες του ΕΛΑΣ.⁸⁷

Σε όλα τα χωριά που πήγαιναν οι αντάρτες, γίνονταν δεκτοί με ενθουσιασμό, διότι τους έβλεπαν ως απελευθερωτικό στρατό. Στα χωριά οι αντάρτες κατέγραφαν τον οπλισμό των κατοίκων χωρίς να τον αφαιρούν,⁸⁸ ήλεγχαν τις διανομές τροφίμων, τιμωρούσαν τις καταχρήσεις, σε κάποια χωριά τιμωρούσαν τις ζωοκλοπές, προσπαθούσαν να οργανώσουν Λαϊκά Δικαστήρια. Άλλες φορές συλλάμβαναν και εκτελούσαν κατόπιν δίκης κάποιον που είχε κατηγορηθεί ως προδότης ή συνεργάτης του κατακτητή. Με τον τρόπο αυτόν, πιθανότατα, ήθελαν να προετοιμάσουν το έδαφος για την οργάνωση της εξουσίας μεταπολεμικά. Επειδή το μεγαλύτερο πρόβλημα των ανταρτών ήταν ο ανεφοδιασμός, συνήθως αφαιρούσαν τα τρόφιμα από τις κρατικές αποθήκες και τις αποθήκες των

84 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 66. Ο Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας γεννήθηκε στη Ναύπακτο το 1893. Ασχολήθηκε με τη δικηγορία και τη δημοσιογραφία. Το 1926 εξελέγη πρώτη φορά βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας με το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά. Ανέλαβε διάφορα πολιτικά αξιώματα και διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας από τις 15 Ιουλίου 1965 έως τις 20 Αυγούστου 1965. Παράλληλα, από πολύ νωρίς ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία με το λογοτεχνικό ψευδώνυμο «Γεώργιος Αθάνας», εξέδωσε αρκετές ποιητικές συλλογές και συλλογές διηγημάτων, ενώ το 1955 εξελέγη Ακαδημαϊκός. Πέθανε στη Ναύπακτο το 1987.

85 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 413.

86 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 53.

87 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 413.

88 Στο ίδιο, σ. 413.

κοινοτήτων. Αυτή η επιλογή δεν τους έφερνε σε προστριβές με τους χωρικούς, ενώ πολλοί κατατάσσονταν στον ΕΛΑΣ, για να έχουν μερίδιο στη διανομή.⁸⁹

Υπήρχαν, βέβαια, αρκετοί που διαφωνούσαν με την καταστροφή των αρχείων, τη διάλυση των υπηρεσιών (Χωροφυλακή) ή και την παραδειγματική τιμωρία (για παράδειγμα των ζωοκλεφτών). Και αργότερα αρκετοί θα είναι αυτοί που θα εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους προς το ΕΑΜ.⁹⁰

Τον Φεβρουάριο του 1943 ιδρύθηκε η ΕΠΟΝ Ναυπάκτου και πραγματοποιήθηκε επονίτικη συνδιάσκεψη στη Σκάλα, χωριό έξω από τη Ναύπακτο. Το καλοκαίρι του 1943 μέλη της ΕΠΟΝ Ναυπάκτου συμμετείχαν στην 1^η Συνδιάσκεψη της ΕΠΟΝ Δυτικής Στερεάς Ελλάδας που οργάνωσε το Νομαρχιακό Συμβούλιο της ΕΠΟΝ Δυτικής Στερεάς στην Ανάληψη, χωριό της ορεινής Ναυπακτίας.⁹¹

Τον ίδιο μήνα οι ανταρτικές ομάδες ζήτησαν με επιστολή τους προς την Ιερά Μητρόπολη Ναυπάκτου τη χορήγηση τροφίμων. Την επιστολή έστειλαν μέσω του Αρχιμανδρίτη της μονής Αμπελακιώτισσας τον οποίο κατέστησαν προσωπικά υπεύθυνο για την έγκαιρη παράδοσή της, αλλιώς η μονή θα υφίστατο τις συνέπειες. Η επιστολή έφερε την υπογραφή του ιατρού Δημητρίου Τσέλιου με το ψευδώνυμο «Γερο – Δήμος».⁹²

Στον αντίποδα της παρουσίας και των ενεργειών της εαμικής πλευράς και την ίδια χρονική στιγμή, αρχές του 1943, πραγματοποιήθηκε συνάντηση στην Περδικόβρυση της ορεινής Ναυπακτίας με τη συμμετοχή αξιωματικών της περιοχής, στην οποία συμφώνησαν ότι έπρεπε να συγκροτηθεί μία ανταρτική ομάδα στη Ναυπακτία και να προσχωρήσουν όλοι σε αυτή όλοι οι αξιωματικοί.

Στις 15 Φεβρουαρίου 1943 οι περισσότεροι από τους αξιωματικούς που έμειναν στη Ναύπακτο – κάποιοι ανήκαν στο ΕΑΜ – συγκρότησαν αντιστασιακή οργάνωση με το όνομα «Εθνική Οργάνωση Ναυπάκτου – Μυστική». Αρχηγός της εξελέγη ο αντισυνταγματάρχης Δημήτριος Πλούμης, υπαρχηγός ο λοχαγός Βασίλειος Σταυρογιαννόπουλος και πρόεδρος της ορίστηκε ο Ιωάννης Κοτίνης, ιατρός. Ο σκοπός της ήταν καθαρά εθνικοαπελευθερωτικός χωρίς καμία πολιτική ή πολιτειακή επιδίωξη. Τα μέλη

89 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 85.

90 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 54.

91 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 91-92.

92 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σσ. 414-416.

της ορκίζονταν ανά πεντάδες. Η οργάνωση αυτή ήταν ιδεολογικά περισσότερο προσανατολισμένη προς τον ΕΔΕΣ, τον οποίο θεωρούσε πιο ισχυρή οργάνωση από την ΕΚΚΑ.⁹³ Αφού η οργάνωση αυτή σταθεροποιήθηκε στη Ναύπακτο, ξεκίνησε να εξαπλώνεται και στις κοινότητες με τη συγκρότηση επιτροπής αγώνα σε κάθε χωριό. Όσοι ορκίζονταν, νόμιζαν ότι γράφονταν στον ΕΔΕΣ.⁹⁴

Μετά τη συγκρότησή της, η οργάνωση αυτή απέστειλε τον αντισυνταγματάρχη Λεωνίδα Παπαγεωργίου στον Ζέρβα, προκειμένου να ζητήσει βοήθεια, για να συγκροτήσουν ανταρτικά τμήματα και στη Ναυπακτία. Πράγματι, μετά από πολλές δυσκολίες, ο Παπαγεωργίου έφτασε στον Ζέρβα και επέστρεψε στη Ναύπακτο, μεταφέροντας οδηγίες στον αρχηγό Δημήτριο Πλούμη και τη συμβουλή του Ζέρβα για αναμονή, αφού προηγείτο η οργάνωση ανταρτικών τμημάτων στη Τριγωνίδα.⁹⁵

Τον ίδιο μήνα ιδρύθηκε από τον ΕΔΕΣ στη Ναύπακτο, ως αντίβαρο της ΕΠΟΝ, η «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωση Ελληνόπαιδων» (ΕΔΟΕ). Σύμφωνα με τη συνοπτική περιγραφή του τρόπου οργάνωσης⁹⁶ της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωση Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας», συνημμένη στην αίτηση⁹⁷ που κατέθεσε στις 10 Οκτωβρίου 1969⁹⁸ προς τη Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ) ο Αρχηγός της ΕΔΟΕ, Κωνσταντίνος Μπρούμας, τότε

93 Στο ίδιο, σ. 417.

94 Στο ίδιο, σ. 421.

95 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 60.

96 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο ΕΔΟΕ. «Περιγραφή του τρόπου οργανώσεως της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωση Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας»

97 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο ΕΔΟΕ: «Αίτησις του Κων/νου Μπρούμα, αντιδήμαρχου Ναυπάκτου προς την Δ.Ε.Π.Α.Θ.Α. περί αναγνωρίσεως της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωση Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας» ως Εθνικής Οργανώσεως Αντιστάσεως» Ναύπακτος, 10 Οκτωβρίου 1969.

98 Βάιος Καλογρηάς, Στράτος Ν. Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)», Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19^{ος} -20ός αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σσ. 242-243. Στις 26 Απριλίου 1969 η στρατιωτική δικτατορία εισήγαγε το νομοθετικό διάταγμα 179/1969, με το οποίο δινόταν ένας νέος ορισμός της Εθνικής Αντίστασης. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό ως Εθνική Αντίσταση οριζόταν όχι μόνο ο απελευθερωτικός αγώνας εναντίον των αρχών Κατοχής, αλλά και ο αγώνας εναντίον των εαμογενών αντιστασιακών οργανώσεων. Η ανάδειξη του κομμουνισμού ως εσωτερικού εχθρού του έθνους έδωσε σε πολλές εθελοντικές στρατιωτικού τύπου οργανώσεις, που έδρασαν στην Κατοχή, το δικαίωμα να διεκδικήσουν τον χαρακτηρισμό τους ως αντιστασιακές ή να ανανεώσουν τη διεκδίκηση αυτού του δικαιώματος.

Αντιδήμαρχος Ναυπάκτου, με σκοπό την αναγνώρισή της ως αντιστασιακή οργάνωση, την ιδέα και την πρωτοβουλία για την οργάνωση αυτή είχαν οι Χαρίλαος Πιάς και Κωνσταντίνος Μπρούμας. Στη συνέχεια προσέγγισαν και μύησαν κάποιους νεαρούς Ναυπάκτιους τους οποίους είχαν εκτιμήσει τόσο για το αντιστασιακό τους πνεύμα όσο και για την επιρροή που μπορούσαν να ασκήσουν στη νεολαία της Ναυπάκτου. Σε σύσκεψη που έγινε στις 20 Φεβρουαρίου 1942 αποφασίστηκε η ίδρυση μυστικής Εθνικής Οργάνωσης Αντίστασης με σκοπό τη συμβολή με κάθε τρόπο στην αντίσταση κατά του εχθρού και την απελευθέρωση της χώρας. Τη Διοικούσα Επιτροπή της οργάνωσης αποτελούσαν οι: 1) Χαρίλαος Πιάς, Αρχηγός, 2) Κωνσταντίνος Μπρούμας, Αρχηγός, 3) Νικόλαος Τρ. Κοτίνης, μέλος, 4) Τριαντάφυλλος Χ. Ξύδης, μέλος, 5) Χαράλαμπος Χ. Ξύδης, μέλος, 6) Χαράλαμπος Γ. Κοτίνης, 7) Αλέξανδρος Ι. Καρβούνης, μέλος και 8) Χαράλαμπος Ι. Καπορδέλλης, μέλος.

Στην Οργάνωση σταδιακά άρχισαν να εντάσσονται Ελληνόπαιδες και των δύο φύλων, οι οποίοι έδιναν τον εξής όρκο: «Ορκίζομαι να φυλάττω πίστιν εις την Πατρίδα και τον Βασιλέα των Ελλήνων, υπακοήν εις τας αρχάς της Οργανώσεως, τήρησιν απολύτου μυστικότητας εις ότι αφορά την Οργάνωσιν και να συμβάλλω δια παντός μέσου εις πάσαν προσπάθειαν δια την επιτυχίαν του σκοπού της Οργανώσεως, έστω και αν απαιτηθεί η θυσία μου χάριν αυτής».

Η ονομασία της Οργάνωσης προκρίθηκε αφενός για να ξεχωρίσει από τη «Φοιτητική Νεολαία», η οποία είχε συγκροτηθεί στη Ναύπακτο από τον Αύγουστο του 1942 και είχε ως αρχηγούς κομμουνιστές και αφετέρου, διότι φιλοδοξούσε να αποτελέσει τμήμα της νεολαίας του ΕΔΕΣ.⁹⁹

Ο αρχηγός της ΕΔΟΕ, Κωνσταντίνος Μπρούμας, κατέθεσε την ίδια ημερομηνία συνοπτική έκθεση της δράσης¹⁰⁰ της ΕΔΟΕ Ναυπακτίας. Στην έκθεση αυτή τονιζόταν ότι σκοπός της Οργάνωσης ήταν να συμβάλει: α) στην οργανωμένη ένοπλη αντίσταση κατά του κατακτητή και β) στην ενίσχυση του αντιστασιακού και εθνικού φρονήματος μεταξύ

⁹⁹ Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη. Αρχείο ΕΔΟΕ. «Περιγραφή του τρόπου οργανώσεως της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωσις Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας»

¹⁰⁰ Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο ΕΔΟΕ: «Συνοπτική έκθεσις δράσεως της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωσις Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας», Ναύπακτος.

του Ναυπακτιακού λαού και κυρίως της νεολαίας. Στη συνέχεια προστέθηκε και ένας τρίτος σκοπός που ήταν η με κάθε μέσο προστασία της ναυπακτιακής νεολαίας από το «κομμουνιστικό μίasma» και η ένοπλη ακόμα προάσπιση της πόλης από τις «ορδές του ΕΛΑΣ» καθώς και η «διαφύλαξη των όσιων και ιερών του Έθνους». ¹⁰¹

Τον Φεβρουάριο του 1945 η Οργάνωση έπαψε σιωπηρά να υφίσταται, αφού είχε τελειώσει ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, και κρίθηκε σκόπιμο τα μέλη της να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε άλλες οργανώσεις με ευρύτερη δραστηριότητα, όπως η Εθνική Αντικομμουνιστική Οργάνωση «Χ», στην οποία κατετάγησαν τα περισσότερα μέλη. ¹⁰²

Επανερχόμενοι στα γεγονότα της άνοιξης του 1943, αξίζει να αναφερθεί ότι τον Μάιο, λόγω της έκτασης και της μεγάλης απήχησης που είχε στον πληθυσμό η «Εθνική Οργάνωση Ναυπάκτου – Μυστική», κρίθηκε απαραίτητη η αναβάθμιση της ηγεσίας της. Έτσι, ονομάστηκε «Ανώτατη Επιτροπή Εθνικού Αγώνος», με πρόεδρο τον μητροπολίτη Ναυπάκτου και Ευρυτανίας Γερμανό και μέλη τους πολιτευτές Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, Γεώργιο Καλαντζόπουλο και στρατιωτικό αρχηγό της τον αντισυνταγματάρχη Δημήτριο Πλούμη. ¹⁰³ Η οργάνωση αυτή, πάντα προσανατολισμένη προς τον ΕΔΕΣ, προσχώρησε στον Ζέρβα τον Αύγουστο του 1943 και ενέταξε στις τάξεις της μεγάλο αριθμό Ναυπακτίων. ¹⁰⁴ Στις 20 Μαΐου 1943 ο Πλούμης εξέδωσε αυστηρώς απόρρητη διαταγή προς τις επιτροπές εθνικού αγώνα των χωριών της Ναυπακτίας, η οποία αναφερόταν στην ανάγκη μυστικότητας της ορκωμοσίας των νέων μελών και στη σύνθεση, στον οπλισμό και στη λειτουργία των μαχητικών μονάδων του κάθε χωριού. ¹⁰⁵

101 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο ΕΔΟΕ, Ναύπακτος. Στην ίδια αίτηση, συνημμένη βρίσκεται και συνοπτική έκθεση της οικονομικής διαχείρισης της ΕΔΟΕ, από την οποία προκύπτει ότι τόσο τα μέλη της διοικούσας επιτροπής όσο και κανένα άλλο μέλος της δεν διαχειρίστηκαν χρηματικά ποσά. Η οργάνωση δεν έλαβε οικονομική ενίσχυση για το έργο της και όλες οι κατά περιόδους ανάγκες καλύπτονταν με εθελοντικές εισφορές των μελών της.

102 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο ΕΔΟΕ: «Συνοπτική έκθεση δράσεως της Ε.Ο.Ε. 'Εθνική Δημοκρατική Οργάνωσις Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας', Ναύπακτος.

103 Κοτίνης, *ό.π.*, σ.60.

104 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 95-102.

105 Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (στο εξής ΕΛΙΑ, Αθήνα), Αρχείο Δ. Πλούμη, φάκ. 1.2.: «Εθνική Οργάνωσις μυστική Ναυπακτίας-Δωρίδος. Εμπιστευτικά οδηγία οργανώσεως, 20/5/1943».

Αυτή η αυξανόμενη αντιστασιακή δραστηριότητα την άνοιξη του 1943 δεν πέρασε απαρατήρητη από τους Ιταλούς, οι οποίοι τον Μάρτιο συνέλαβαν τον ανθυπολοχαγό Κωνσταντίνο Σταυρογιαννόπουλο βρίσκοντας πάνω του σημείωμα και την επομένη τον αδελφό του λοχαγό Βασίλειο Σταυρογιαννόπουλο. Με ενέργειες του στρατηγού Λάμπρου Τζαβέλλα ο λοχαγός απελευθερώθηκε την επόμενη ημέρα, ο ανθυπολοχαγός όμως, αφού κακοποιήθηκε από τους Ιταλούς, μεταφέρθηκε στις φυλακές Κέρκυρας, όπου και παρέμεινε μέχρι τη συνθηκολόγηση των Ιταλών. Τον Απρίλιο οι Ιταλοί άρχισαν να μεταφέρουν τις δυνάμεις τους στο Αγρίνιο, όπου ήταν η έδρα της Μερραρχίας Casale, η οποία είχε τον έλεγχο της Αιτωλοακαρνανίας. Στη Ναύπακτο έμειναν 400 Ιταλοί περιχαρακωμένοι με συρματοπλέγματα στο Γυμνάσιο. Αργότερα, μεταφέρθηκαν στο Γρίμποβο, όπου και παρέμειναν μέχρι τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας.¹⁰⁶

β) Συγκρούσεις και προσπάθειες συνεργασίας μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων στη Ναύπακτο

Την ίδια περίοδο δύο γεγονότα συντάραξαν την ευρύτερη περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και κατέδειξαν την εχθρική σχέση που σταδιακά αναπτύχθηκε μεταξύ των τριών προαναφερομένων αντιστασιακών οργανώσεων, του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ, καθώς και τις επιθετικές κινήσεις του ΕΛΑΣ εναντίον των ανταρτικών ομάδων των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων. Στις 5 Μαΐου 1943 τμήμα του ΕΛΑΣ υπό τον Γκούβα επιτέθηκε εναντίον του ΕΔΕΣ Τριγωνίδος στο Θέρμο που είχε επικεφαλής τον Γεώργιο Παπαϊωάννου, γιατρό από το Αγρίνιο. Το τμήμα του ΕΔΕΣ είχε στρατοπεδεύσει στο Γυμνάσιο Θέρμου, όπου είχαν μεταφερθεί νωρίτερα όπλα και λίρες που είχαν ρίξει οι Άγγλοι στον Παπαϊωάννου. Στη συμπλοκή που ακολούθησε το τμήμα του ΕΛΑΣ αφόπλισε αυτό του Παπαϊωάννου, ενώ ανάμεσα στους νεκρούς (ένας Ελασίτης και δύο Εδεσίτες) ήταν και ο κοινοτάρχης Γαβαλούς και προσκείμενος στον ΕΔΕΣ, Αριστοτέλης Τσιτσέλης που εκτελέστηκε με απάνθρωπο τρόπο από τον Ελασίτη «Δράκο».¹⁰⁷

106 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 61.

107 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 109-110. Επίσης, Κοτίνης, *ό.π.*, σσ. 66-67.

Μια εβδομάδα αργότερα, στις 13 Μαΐου 1943, ο ΕΛΑΣ απόπλισε στη Γκιώνα το 5/42 Σ.Ε. του συνταγματάρχη Ψαρρού και αυτός αποφάσισε την αυτοδιάλυσή του.¹⁰⁸ Αυτό συνέβη πιθανότατα, διότι τις προηγούμενες ημέρες οι Άγγλοι είχαν ρίξει αξιόλογη ποσότητα οπλισμού και έναν ασύρματο στον Ψαρρό,¹⁰⁹ ενώ ο ΕΛΑΣ εφοδιαζόταν «πενιχρά και με το σταγονόμετρο».¹¹⁰ Ο Ψαρρός συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ, για να αφεθεί ελεύθερος στις 28 Μαΐου 1943 μαζί με τον Γ. Παπαϊωάννου του ΕΔΕΣ, του οποίου του τμήμα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είχε διαλυθεί νωρίτερα, στις 5 Μαΐου 1943 στο Θέρμο. Μάλιστα, επετράπη στον Ψαρρό να ανασυγκροτήσει το διαλυμένο 5/42, πράγμα που δεν ευοδώθηκε, αφού λίγες ημέρες αργότερα, στις 23 Ιουνίου, ο ΕΛΑΣ διέλυσε για δεύτερη φορά τη δύναμη του Ψαρρού στην Ταράτσα της Γκιώνας. Η απόσταση που χωρίζει τη Ναύπακτο από την ορεινή Φωκίδα είναι αρκετά μεγάλη, ώστε να μην επιτρέπει τη λεπτομερέστερη αναφορά αυτών των γεγονότων στην παρούσα εργασία. Όμως, αφενός η ακτινοβολία της προσωπικότητας του Ψαρρού και αφετέρου η αποδοχή του από σημαντικούς παράγοντες της Ναυπάκτου (για παράδειγμα του αντισυνταγματάρχη Δ. Πλούμη), που προσέβλεπαν σε συνεργασία μαζί του,¹¹¹ καθιστούν αναγκαία την έστω και περιληπτικότερη αναφορά τους, προκειμένου να φανεί η σχέση που υπήρχε μεταξύ των ένοπλων τμημάτων των αντιστασιακών οργανώσεων στη Ναύπακτο και στην ευρύτερη περιοχή. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές της τοπικής ιστορίας της περιόδου, ο ΕΛΑΣ μετά τα δύο αυτά γεγονότα σκλήρυνε τη στάση του απέναντι στις δύο άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, φτάνοντας «στα όρια της απροκάλυπτης τρομοκρατίας».¹¹²

Στις αρχές του καλοκαιριού του 1943 οι Σύμμαχοι σχεδίαζαν την απόβαση στη Σικελία. Στο πλαίσιο αυτό ζήτησαν από τον ΕΛΑΣ, ο οποίος τον Ιούνιο του 1943 υπέγραψε συμφωνία με το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής (ΣΣΜΑ) και ετέθη υπό τις διαταγές του,¹¹³ να προβεί σε ενέργειες εναντίον των δυνάμεων Κατοχής που θα λειτουργούσαν ως αντιπερισπασμός για την επικείμενη συμμαχική απόβαση στη Σικελία. Σύμφωνα με τα σχέδια του Συμμαχικού Στρατηγείου, θα έπρεπε να καθυστερήσει η

108 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 111.

109 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 69.

110 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 113.

111 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 70.

112 Κοτίνης, *ό.π.*, σσ. 70-72.

113 Φλάισερ *ό.π.*, σ. 411.

γερμανική φάλαγγα που θα ξεκινούσε από την Άμφισσα και περνώντας από τη Ναύπακτο θα προχωρούσε προς την Ήπειρο.¹¹⁴ Από την Άμφισσα ως το Αγρίνιο ο δρόμος ήταν υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ, ενώ από το Αγρίνιο και προς βορρά ήταν υπό τον έλεγχο των ΕΟΕΑ (ΕΔΕΣ).¹¹⁵ Ένα πρόσφορο σημείο για ενέδρα θεωρήθηκε η Ρίζα, ένα μικρό χωριό δεκαέξι χιλιόμετρα δυτικά της Ναυπάκτου, στους πρόποδες του βουνού Παλιοβούνα, όπου τοποθετήθηκε τμήμα του ΕΛΑΣ. Ταυτόχρονα, μια ομάδα σαμποτέρ με επικεφαλής Άγγλο αξιωματικό θα ανατίναζε τη «γαλαρία» (τη σήραγγα που υπήρχε στο βουνό αυτό λίγο πιο πάνω από τη Ρίζα και αποτελούσε τον μοναδικό δρόμο για να περάσει κανείς το βουνό). Η παράκαμψη του μέρους ήταν αδύνατη, οπότε η γερμανική φάλαγγα θα έπρεπε οπωσδήποτε να περιμένει μέχρι να αποκατασταθεί ο δρόμος.

Η έκρηξη στη «γαλαρία» έγινε στις 02:00 π.μ. της 11ης Ιουλίου 1943, αλλά δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, επειδή το σημείο πρόσβασης προς τη «γαλαρία» ήταν βραχώδες και τη «γαλαρία» προστάτευαν οι Γερμανοί από στεριά και θάλασσα.¹¹⁶ Εν τω μεταξύ, έφτασε και η εμπροσθοφυλακή της γερμανικής φάλαγγας στο χωριό και στη μικροσυμπλοκή που ακολούθησε ένας αντάρτης του ΕΛΑΣ, ο Αντώνης Πολίτης από τη Ναύπακτο, σκότωσε έναν Γερμανό ταγματάρχη.¹¹⁷ Οι άντρες του ΕΛΑΣ, με την κάλυψη του σκοταδιού αποχώρησαν προς τον Αγραπιδόκαμπο, ενώ έρχονταν και ιταλικές ενισχύσεις από το Αντίρριο.¹¹⁸ Οι Γερμανοί πυρπόλησαν τότε το χωριό Ρίζα, θανάτωσαν μετά από βασανιστήρια τον Κωνσταντίνο Λάππα¹¹⁹ και εκτέλεσαν το Μιχάλη Γίδα.¹²⁰

114 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 119.

115 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 419.

116 Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 24-25.

117 Στο ίδιο, σ. 24.

118 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 120.

¹¹⁹ Ληξιαρχείο Αντιρρίου: Βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Μακύνειας και Ρίζας, ληξιαρχική πράξη θανάτου Κων/νου Λάππα, Αριθ. 3, Ρίζα, 11 Ιουλίου 1943, με αναφερόμενη αιτία θανάτου: «εκτελέστηκε από τους Γερμανούς».

¹²⁰ Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΥΔΙΑ, Αθήνα), Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1944, φάκ. 1, υποφάκ. 4: «Υπουργείον Εσωτερικών, Δελτίον συμβάντων της 19 – 20 Αυγούστου 1943». Τα γεγονότα αυτά, χωρίς να γίνεται αναφορά στην απόπειρα ανατίναξης της «γαλαρίας», αναφέρονται στο παραπάνω έγγραφο στο χωριό που αφορά τη Στερεά Ελλάδα. Επίσης, Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 419. Επίσης, Ληξιαρχείο Αντιρρίου: Βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Μακύνειας και Ρίζας, ληξιαρχική πράξη θανάτου Μιχάλη Γίδα, Αριθ. 4, Ρίζα, 11 Ιουλίου 1943, με αναφερόμενη αιτία θανάτου: «εκτελέστηκε από τους Γερμανούς».

Οι Γερμανοί πήραν πολλούς αιχμαλώτους από το χωριό και τους οδήγησαν στη Ναύπακτο, τους οποίους απελευθέρωσε αργότερα ο Αθανασιάδης-Νόβας.¹²¹ Κατά άλλη άποψη, η ιταλική φρουρά που έσπευσε προς βοήθεια των Γερμανών στη Ρίζα, καθώς επέστρεφε στο Αντίρριο, συνάντησε μία ομάδα συμπεθέρων που είχαν πάει στο Ευάλιο (χωριό της Φωκίδας κοντινό στη Ναύπακτο) να πάρουν μία νύφη. Τους έπιασαν όλους οι Ιταλοί, τους φυλάκισαν στο κάστρο του Αντιρρίου, αλλά απελευθερώθηκαν αργότερα μετά από παρέμβαση του στρατηγού Τζαβέλλα.¹²²

Για τα γεγονότα της Ρίζας είναι χρήσιμη η μαρτυρία της Θεοδοροπούλου Παρασκευής:

«[...] Όταν μέσα στη νύχτα ακούστηκαν οι πρώτοι πυροβολισμοί, καταλάβαμε ότι κάτι κακό είχε γίνει. Ξυπνήσαμε τα παιδιά, για να φύγουμε, να γλιτώσουμε. Πήραμε ο καθένας ό,τι μπορούσε να κουβαλήσει, μία κουβέρτα, λίγο ψωμί, μαζέψαμε τα παιδιά, - τότε είχα πέντε- και ξεκινήσαμε.

Από παντού ακούγονταν φωνές, κλάματα, πυροβολισμοί. [...] Προχωρήσαμε προς τα πάνω από εκεί που ήταν το σπίτι μας, φτάσαμε στο σημείο Πόρτα και σταθήκαμε να ξεκουραστούμε λίγο. Έκανα να μετρήσω τα παιδιά μου και βλέπω [...] έλειπε το μικρότερο, ο Νίκος μου. Βάζω τις φωνές, τα κλάματα, [...] «θα γυρίσω πίσω να τον πάρω» λέω στο γέροντά μου. «Τι λες», μου λέει εκείνος, «έχεις άλλα τέσσερα παιδιά να μεγαλώσεις». Άλλα εγώ δεν τον άκουσα. Έφυγα μέσα στη νύχτα με το φόβο μήπως δεν τον προλάβω, μήπως με πιάσουν οι Γερμανοί [...] Έφτασα στο σπίτι, μπήκα μέσα και τον βρήκα στην κούνια του. Τον πήρα στην αγκαλιά μου, τον φιλούσα, έκλαιγα. Τώρα έπρεπε να γυρίσω πίσω στους άλλους. Μέσα στη νύχτα, στους πυροβολισμούς, στον τρόπο [...] Αφήνει όμως η μάνα το παιδί της; Όταν ανταμώσαμε με τους άλλους τραβήξαμε κατά τα Πεζούλια. Εκεί μας φιλοξένησε η οικογένεια των Αλεξοπουλαίων [...].¹²³

121 Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 25.

122 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 120.

123 Προφορική μαρτυρία Θεοδοροπούλου Παρασκευής στη γράφουσα, Ρίζα Ναυπακτίας, 26 Ιουλίου 1991. Ας σημειωθεί ότι το μικρό παιδί που ξέχασε η Θεοδοροπούλου και γύρισε να το πάρει ήταν ο πατέρας της γράφουσας. Η «μάχη της Ρίζας» ή «η πυρπόληση της Ρίζας», όπως έχει επικρατήσει να λέγεται, τιμήθηκε για πρώτη φορά στις 11 Ιουλίου 1998 από τον Πολιτιστικό Σύλλογο της Ρίζας. Από τότε, κάθε χρόνο, ο Πολιτιστικός Σύλλογος διοργανώνει εκδήλωση μνήμης προς τιμήν της επετείου.

Εν τω μεταξύ, όλον τον Ιούλιο του 1943, με τη μεσολάβηση του Eddy Mayers, αρχηγού της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα, διεξήχθησαν κοπιώδεις διαπραγματεύσεις μεταξύ των ανταρτικών ομάδων, οι οποίες κατέληξαν στο τέλος Ιουλίου 1943 στην υπογραφή του Συμφώνου Εθνικών Ομάδων από τις τρεις αντιστασιακές οργανώσεις ΕΑΜ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ, παρουσία εκπροσώπου του ΣΣΜΑ.¹²⁴ Με βάση το Σύμφωνο αυτό ιδρύθηκε το Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών και, μεταξύ άλλων, προβλέφθηκε «η συγκρότηση ένοπλων τμημάτων από οποιοδήποτε πρόσωπο, σε οποιαδήποτε περιοχή».¹²⁵

Αυτή η κίνηση είχε ως αποτέλεσμα στα τέλη Αυγούστου 1943 ένοπλο τμήμα των ΕΟΕΑ (ΕΔΕΣ) να εισέλθει στην ευρύτερη περιοχή της Ναυπάκτου υπό τον αντισυνταγματάρχη Βασίλειο Παπαγιάννη. Στο χωριό Μαμουλάδα, λίγο έξω από τη Ναύπακτο, συναντήθηκε με τους λοχαγούς Βασίλειο Σταυρογιαννόπουλο και Γεώργιο Ζωιτάκη,¹²⁶ για να συζητήσουν τη συγκρότηση ισχυρού ένοπλου ανταρτικού τμήματος στη Ναυπακτία. Τους δύο αυτούς λοχαγούς είχε στείλει ο Πλούμης, στρατιωτικός αρχηγός της Οργάνωσης Ναυπάκτου. Ο Παπαγιάννης, αφού περιήλθε τα χωριά της ορεινής Ναυπακτίας, όπου γινόταν δεκτός με ενθουσιασμό, κατέληξε στην Αρτοτίβα (Αχλαδόκαστρο), όπου εγκατέστησε το στρατηγείο του.¹²⁷ Στη Ναύπακτο η «Εθνική Οργάνωση», ως ΕΔΕΣ πλέον, ανήγγειλε πανηγυρικά το γεγονός με στην παράνομη εφημερίδα της *Εθνικός Αγών*.¹²⁸

Στη δημοσίευση αυτή έσπευσε να απαντήσει το ΕΑΜ με χειρόγραφο φυλλάδιο, στο οποίο καλούσε τους αναγνώστες να είναι επιφυλακτικοί «απέναντι στις νέες αντάρτικες ομάδες που είναι εχθροί της πατρίδας». Σε ανταπάντηση η «Εθνική Οργάνωση Ναυπάκτου», με το υπ' αριθμ. 5 φύλλο του *Εθνικού Αγώνα*, σημείωνε ότι «[...] κάθε ομάδα αποτελεί τμήμα των Συμμαχικών Δυνάμεων της Μέσης Ανατολής και πρέπει να τερματιστούν τέτοιου είδους ανόητες αντιδράσεις».¹²⁹

124 Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 421.

125 Στο ίδιο, σ. 396.

126 Ο (τότε λοχαγός) Ζωιτάκης θα αποτελέσει αργότερα μέλος της ηγετικής ομάδας της δικτατορίας των συνταγματάρχων και στις 14 Δεκεμβρίου 1967 θα ορκιστεί Αντιβασιλέας της Ελλάδος.

127 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σσ. 423-424.

128 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 80.

129 Σταυρογιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 424.

Ωστόσο υπήρχαν πολλοί σύγχρονοί του που ισχυρίζονταν ότι ο Παπαγιάννης δεν βγήκε να πολεμήσει τους κατακτητές, αλλά για αντιπερισπασμό στον ΕΛΑΣ που κυριαρχούσε στην κεντρική και ορεινή Στερεά Ελλάδα.¹³⁰ Η άποψη αυτή φαίνεται να κινείται στο ίδιο πνεύμα με την άκρως απόρρητη έκθεση του αρχηγού της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα ταξίαρχου Mayers προς το ΣΣΜΑ, με ημερομηνία 12 Αυγούστου 1943. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή

«[...] Η πολιτική και στρατιωτική οργάνωση του ΕΔΕΣ παρουσιάζει αξιοσημείωτη πρόοδο, ιδιαίτερα στην Ήπειρο. Είναι επιβεβλημένο να του χορηγηθεί πολεμικό υλικό και να τον ενισχύσουμε ηθικά. Κατά τη γνώμη μου η οργάνωση αυτή θα μας είναι χρήσιμη αφενός σαν αντισταθμισμα προς τον ΕΛΑΣ, κι αφετέρου, όταν θα έχει ενισχυθεί, θα μπορεί ενδεχομένως να χρησιμοποιηθεί εναντίον του (του ΕΛΑΣ) [...]».¹³¹

Σε κάθε περίπτωση, η κίνηση του ΕΔΕΣ να συγκροτήσει ένοπλα τμήματα στη Ναυπακτία βρήκε πολλούς υποστηρικτές και, παρότι υπήρχε σοβαρό πρόβλημα οπλισμού, πολλοί έσπευσαν να καταταγούν.¹³² Στο πλαίσιο αυτό, ήδη από τις 15 Αυγούστου 1943 ο Αρχηγός της Εθνικής Οργάνωσης Ναυπακτίας Πλούμης απέστειλε στις Επιτροπές Εθνικού Αγώνος στα χωριά της Ναυπακτίας έγγραφο, στο οποίο αναφερόταν στην επικείμενη συγκρότηση του Συντάγματος Ναυπακτίας και προέτρεπε σε μυστικότητα, οργάνωση και συνεργασία.¹³³ Με άλλα έγγραφα στις 24/8, 6/9, 7/9 και 9/9 1943 προανήγγειλε τη δημιουργία ένοπλων τμημάτων και έδινε εντολές για την οργάνωση και τον εξοπλισμό τους. Με την εντολή της 6^{ης} και 7^{ης} Σεπτεμβρίου ανακοίνωσε την ένταξη της Εθνικής Οργάνωσης Ναυπακτίας στην Ε.Ο.Ε. (Ελεύθερη Ορεινή Ελλάς) του Ν. Ζέρβα, τονίζοντας ότι όλη η διαδικασία που είχε ακολουθηθεί μέχρι τότε ήταν σύμφωνη με τις διαταγές του

130 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 131.

131 Βάσος Μαθιόπουλος, *Η ελληνική Αντίσταση και οι «Σύμμαχοι. Από τα επίσημα γερμανικά αρχεία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 165.

132 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 81.

133 ΕΛΙΑ, Αρχείο Δ. Πλούμη, φάκ. 1.2.: «Εθνική Οργάνωση μυστική Ναυπακτίας-Δωρίδος, προς τας Επιτροπές Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 15/8/1943».

Ζέρβα, γι' αυτό και οι Επιτροπές Εθνικού Αγώνος θα έπρεπε να γνωστοποιήσουν στον Παπαγιάννη την ταυτότητα της ήδη υπάρχουσας Εθνικής Οργάνωσης.¹³⁴

Ταυτόχρονα, στις 16 Αυγούστου 1943 εκπρόσωποι του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και εκπρόσωποι του Σ.Σ.Μ.Α. υπέγραψαν απόφαση με την οποία όριζαν την αυτοδιοίκηση της ελεύθερης Ελλάδας. Αποφάσισαν τα όργανα της αυτοδιοίκησης να εκλέγονται από τον λαό, με ελεύθερες εκλογές και πλειοψηφικό σύστημα, χωρίς την επέμβαση των πολιτικοστρατιωτικών οργανώσεων, αν και δεδομένων των συνθηκών, είναι απορίας άξιο κατά πόσο αυτό θα μπορούσε να συμβεί.

Τον Σεπτέμβριο 1943 πραγματοποιήθηκαν εκλογές στη Ναυπακτία και εξελέγησαν τα μέλη των επιτροπών σε διάφορους τομείς: διοικητικό, οικονομικό, αγροτικό κ.λπ. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από τα εκλεγμένα μέλη δεν ανήκαν στο ΕΑΜ, γεγονός που δυσαρέστησε τα μέλη του και οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία δεν διάκειτο ευνοϊκά απέναντί του.¹³⁵ Αυτό εγείρει κάποια ερωτηματικά, σε σχέση με τη μεγάλη προσέλευση στις τάξεις του ΕΛΑΣ που θα λάβει χώρα σε λιγότερο από έναν μήνα.¹³⁶

Στις 8 Σεπτεμβρίου και μετά την απόβαση των Συμμάχων, η Ιταλία συνθηκολόγησε μετά την ανατροπή του Μουσολίνι από τον Στρατάρχη Μπαντόλιο και με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά Βίκτορος Εμμανουήλ Γ' και κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία. Αυτό έχει συνέπειες στην παρουσία του ιταλικού στρατού στην Ελλάδα, καθώς τώρα οι Γερμανοί κινούνταν εναντίον τους και σε πολλές περιοχές κατάφεραν να συλλάβουν μεγάλες ιταλικές μονάδες και να τις αφοπλίσουν. Πολλοί Ιταλοί κατέφυγαν στις ελληνικές αντιστασιακές ομάδες με αποτέλεσμα να τις ενισχύσουν όχι μόνο αριθμητικά, αλλά, κυρίως, με τα όπλα και τα εφόδιά τους. Και στη Ναύπακτο έγινε προσπάθεια να πάρουν οι αντάρτες τα όπλα των Ιταλών. Υπάρχει η άποψη ότι το ΕΑΜ είχε έρθει σε συνεννόηση για να τα παραλάβει, αλλά παρενέβη ο Αθανασιάδης – Νόβας που επιθυμούσε τα όπλα να καταλήξουν στον

134 ΕΛΙΑ, Αρχείο Δ. Πλούμη, φάκ.1.2.: α) Εθνική Οργάνωσις μυστική Ναυπακτίας-Δωρίδος, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, «Προπαρασκευαστικά οδηγία», 24/8/1943. β) Ε.Ο.Ε. Εθνική Οργάνωσις Ναυπακτίας, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 6/9/1943. γ) «Ελευθέρα ορεινή Ελλάς, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 7/9/1943. δ) Ελευθέρα ορεινή Ελλάς, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 9/9/1943.

135 Σταυρογιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 425-426.

136 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 142-145.

ΕΔΕΣ ή στο 5/42 του Ψαρρού. Τελικά, κατέληξαν στα χέρια των Γερμανών.¹³⁷ Από τη Ναύπακτο περνούσαν φάλαγγες αφοπλισμένων Ιταλών που, με συνοδεία λίγων Γερμανών φρουρών, βάδιζαν από το Αγρίνιο προς την Άμφισσα. Περνώντας μέσα από τη Ναύπακτο, ο κόσμος τούς αντιμετώπισε με οίκτο δίνοντάς τους τρόφιμα και τσιγάρα.¹³⁸

Η προσπάθεια των ανταρτικών ομάδων να πάρουν τα όπλα των αφοπλισμένων Ιταλών και οι συνακόλουθοι κίνδυνοι αντιποίνων από τη μεριά της ενισχυμένης γερμανικής δύναμης στην πόλη, οδήγησε το μητροπολίτη Ναυπάκτου Γερμανό Γκούμα να συγκαλέσει σύσκεψη στο μητροπολιτικό μέγαρο Ναυπάκτου, με τη συμμετοχή των πολιτευτών της Ναυπάκτου (Νόβα, Καλαντζόπουλο), εκπροσώπων της Εθνικής Οργάνωσης Ναυπάκτου (Δημήτριο Πλούμη, Βασίλειο Σταυρογιαννόπουλο) και του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ (Χρήστο Πολιτόπουλο, Βασίλη Φούτζουλα). Οι συμμετέχοντες αποφάσισαν τελικά να μην παρενοχλούν τα αποχωρούντα ιταλικά στρατεύματα, για να μην υπάρξουν αντίποινα σε βάρος του πληθυσμού.¹³⁹

Στις 2 Οκτωβρίου 1943, σύμφωνα με έγγραφο του Ζέρβα, ιδρύθηκε Αρχηγείο Νοτίου Στερεάς Ελλάδας, το οποίο θα περιλάμβανε το Αρχηγείο Δωρίδος και το Υπαρχηγείο Ναυπακτίας. Ως διοικητή του Αρχηγείου ορίστηκε ο Πλούμης. Οι Παπαγιάννης (Υπαρχηγός Ναυπακτίας), όπως έχει ήδη αναφερθεί, και Βέικος (Αρχηγός Δωρίδας) θα υπάγονταν στις διαταγές του Πλούμη. Σύμφωνα με το προαναφερόμενο έγγραφο, ο Πλούμης όφειλε να καταρτίσει κατάλογο όσων υπηρετούσαν στο Αρχηγείο Δωρίδος και το Υπαρχηγείο Ναυπακτίας, προκειμένου οι υπηρετούντες να λάβουν το χρηματικό βοήθημα της μίας λίρας ανά αντάρτη. Επίσης, γίνονταν συστάσεις για την υιοθέτηση «αξιοπρεπούς στάσης» απέναντι στον ΕΛΑΣ και απαγορεύονταν σχόλια εναντίον του. Τέλος, αναμενόταν έκθεση των ενεργειών του Πλούμη.¹⁴⁰

Την ίδια χρονική περίοδο εντείνεται και η δραστηριότητα του ΕΛΑΣ, καθώς τον Οκτώβριο του 1943 πολλοί ανέβηκαν στο βουνό και κατατάχθηκαν σε διάφορα τμήματά του. Τότε κατετάγη μεγάλος αριθμός κατοίκων της Ναυπακτίας στον μόνιμο και εφεδρικό

137 Στο ίδιο, σ. 134.

138 Στο ίδιο, σ. 135.

139 Σταυρογιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 427.

140 ΕΛΙΑ, Αρχείο Δ. Πλούμη, φάκ. 1.1.: «Ελευθέρα ορεινή Ελλάς. Εθνικά Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών. ΕΔΕΣ. Γενικών Αρχηγείων (Γραφείον Ι). Αριθ. 11131, 2/10/1943».

ΕΛΑΣ, στην Επιμελητεία του Αντάρτη (ΕΤΑ), στα κομματικά όργανα, στην Ε.Π.Ο.Ν. και στην Οργάνωση Προστασίας Λαϊκών Αγωνιστών (Ο.Π.Λ.Α.), αν και η ύπαρξη της Ο.Π.Λ.Α. στη Ναύπακτο αμφισβητείται.¹⁴¹ Ήδη από το τέλος του καλοκαιριού ο ΕΛΑΣ, ενισχυμένος και από τον οπλισμό των Ιταλών, διεξήγε επιχειρήσεις εναντίον των Ε.Ο.Ε.Α. (ΕΔΕΣ) σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.¹⁴²

Το αρχηγείο Ναυπακτίας του ΕΛΑΣ εκείνη την περίοδο (τέλος Σεπτεμβρίου-αρχές Οκτωβρίου 1943) είχε διοικητή τον μόνιμο λοχαγό Κων/νο Παπαγεωργίου από την Άνω Χώρα, καπετάνιο τον «Βάκχο» από το Καρπενήσι και πολιτικό τον Ηλία Παπαγεωργίου από τη Μακρυνεία με το ψευδώνυμο «Ανταίος».¹⁴³ Στις 11 Οκτωβρίου το τμήμα ΕΛΑΣ Ναυπακτίας με επικεφαλής τον καπετάν Βάκχο επιτέθηκε εναντίον του τμήματος Παπαγιάννη (Υπαρχηγείο ΕΔΕΣ Ναυπακτίας) που έδρευε στο Αχλαδόκαστρο (Αρτοτίβα), ήταν πολύ μικρότερο και υστερούσε σε οπλισμό, με αποτέλεσμα μετά από ολιγόωρη μάχη να ηττηθεί. Σκοτώθηκαν δύο Εδεσίτες και έξι Ελασίτες. Ο Παπαγιάννης, οι περισσότεροι αξιωματικοί του και πολλοί από τους αντάρτες του κατάφεραν να διαφύγουν, ενώ άλλοι συνελήφθησαν αιχμάλωτοι. Αυτοί μεταφέρθηκαν στο χωριό Πλάτανος κι από κει στο στρατόπεδο Προυσού Ευρυτανίας και αργότερα αφέθηκαν ελεύθεροι κατόπιν συμφωνίας.¹⁴⁴

Αναφορικά με τα παραπάνω γεγονότα υπάρχει διάσταση απόψεων μεταξύ των ερευνητών της τοπικής ιστορίας και ιδιαίτερα για τον Παπαγιάννη μετά τη διαφυγή του κατά την εκδήλωση της επίθεσης του ΕΛΑΣ. Ο μεν Πλούμης αναφέρει ότι ο Παπαγιάννης έφυγε πριν τελειώσει η μάχη προς την Αθήνα με το ταμείο του αρχηγείου.¹⁴⁵ Ο δε Κοτίνης υποστηρίζει ότι ο Παπαγιάννης έφτασε στο Αρχηγείο (ΕΔΕΣ) Μεσολογγίου του ταγματάρχη Μπούρου (όπου τον είδε ο ίδιος ο Κοτίνης) και συμπορεύθηκε μαζί του έως και μετά τη μάχη της Παλαιομάνινας. Ο ίδιος ο Κοτίνης προσθέτει ότι ο Πλούμης

141 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 142-148.

142 Σταυρογιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 428.

143 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 152.

144 Σταυρογιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 428-429.

145 Δημήτριος Πλούμης, *Ο Γολγοθάς του Έθνους*, Αθήνα 1971, σ. 117.

καταφέρθηκε εναντίον του Παπαγιάννη λόγω της πικρίας του, γιατί ο Ζέρβας δεν τον συμβουλευτήκε για την επιλογή του διοικητή στο υπό σύσταση Υπαρχηγείο Ναυπακτίας.¹⁴⁶

Ένα στοιχείο που χρειάζεται να υπογραμμιστεί εδώ είναι το μικρό χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τη διαταγή ίδρυσης του Αρχηγείου Νοτίου Στερεάς Ελλάδος του ΕΔΕΣ (2 Οκτωβρίου 1943) μέχρι τη διάλυση του Υπαρχηγείου Ναυπακτίας ΕΔΕΣ (Παπαγιάννη) στο Αχλαδόκαστρο (11 Οκτωβρίου 1943) από τον ΕΛΑΣ. Μετά τη διάλυση του Υπαρχηγείου ΕΔΕΣ Ναυπακτίας τερματίστηκε η ενεργή δράση του ΕΔΕΣ στη Ναυπακτία. Η οργάνωση της Ναυπάκτου στράφηκε τώρα προς το 5/42, με το οποίο διατηρούσε ήδη στενή επαφή. Άλλωστε, στις 6 Οκτωβρίου είχε φτάσει στη Ναύπακτο ο Ψαρρός συνοδευόμενος από δύο αξιωματικούς του και συναντήθηκε με τον Πλούμη και με τον πρόεδρο της Ε.Ε.Α.Ν., Κοτίνη.¹⁴⁷

Επίσης το ΕΑΜ φέρεται να σκλήρυνε τη στάση του και κινήθηκε εναντίον κυρίως εκείνων που το εγκατέλειψαν, για να μεταπηδήσουν σε άλλη οργάνωση. Πολλοί από τους χωρικούς έφυγαν από τα χωριά τους και κατέφυγαν στη Ναύπακτο, όπου παρατηρήθηκαν κρούσματα λιμού κλπ.¹⁴⁸

Από την πλευρά των αρχών Κατοχής στις 11 Οκτωβρίου 1943 ανέλαβε νέος Γερμανός διοικητής στη Ναύπακτο και στις 18 τοιχοκόλλησε στο Φρουραρχείο Ναυπάκτου διαταγή που ρύθμιζε θέματα κυκλοφορίας, ταυτοτήτων, όπλων, τροφίμων, ναυσιπλοΐας, ποινών κλπ.¹⁴⁹ Ωστόσο, οι οργανωμένοι στον ΕΛΑΣ στην πόλη είχαν βρει τρόπο να κυκλοφορούν ακόμα και στις ώρες απαγόρευσης της κυκλοφορίας, καθώς μέσω του δικτύου των παλαιών τούρκικων υπονόμων έμπαιναν από τη θάλασσα και έβγαιναν στις αυλές των σπιτιών.¹⁵⁰

Μέσα στη Ναύπακτο από τον Νοέμβριο του 1943 εντάθηκαν και οι κινήσεις του ΕΑΜ απέναντι σε «αντιδραστικούς». Τότε, συνελήφθη ο συμβολαιογράφος Παναγιώτης

146 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 92.

147 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 149.

148 Σταυρογιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 429-430.

149 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 138-140.

150 Στο ίδιο, σ. 140.

Λιανός και οδηγήθηκε σε στρατόπεδο στη Δομνίστα Ευρυτανίας. Έγιναν προσπάθειες να συλληφθούν και άλλοι Ναυπάκτιοι, οι οποίοι, ωστόσο, κατάφεραν να διαφύγουν.¹⁵¹

Εκτός από τον ΕΔΕΣ και το ΕΑΜ στην περιοχή έκαναν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους άντρες των Ταγμάτων Ασφαλείας. Πιο συγκεκριμένα, στα τέλη 1943 ήρθαν από την Πάτρα τρεις αξιωματικοί της Χωροφυλακής, πράκτορες των Γερμανών, για να βρουν Ναυπάκτιους πρόθυμους να καταταγούν στο Σύνταγμα Ευζώνων στην Πάτρα και για να συλλάβουν μέλη του ΕΑΜ. Έγιναν, όμως, αντιληπτοί και ο ένας φυγαδεύτηκε από τη Χωροφυλακή Ναυπάκτου, τραυματισμένος κατόπιν συμπλοκής με στέλεχος του ΕΑΜ, ενώ οι άλλοι δύο συνελήφθησαν από το ΕΑΜ Ναυπάκτου.¹⁵²

Τόσο η διάλυση του Υπαρχηγείου ΕΔΕΣ Ναυπακτίας, όσο και η επιθετική διάθεση του ΕΑΜ προς τους θεωρούμενους «αντιδραστικούς», όξυναν τις αντιθέσεις μεταξύ των οργανωμένων στις δύο αντιστασιακές οργανώσεις στην πόλη προετοιμάζοντας την παγίωση του χάσματος ανάμεσά τους, όπως θα φανεί στο πρώτο εξάμηνο του 1944.

151 Στο ίδιο, σσ. 161-162.

152 Στο ίδιο, σσ. 162-163.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΕΞΑΜΗΝΟ ΤΟΥ 1944

α) Προστριβές, εκλογές, εθνική επέτειος 25^{ης} Μαρτίου 1944

Στις αρχές του 1944 εντάθηκε τόσο η επαγρύπνηση των δυνάμεων Κατοχής για την αντιμετώπιση πιθανής συμμαχικής ενίσχυσης προς τις αντιστασιακές οργανώσεις της περιοχής, όσο και οι αντιθέσεις και προστριβές μεταξύ των ίδιων των αντιστασιακών οργανώσεων.

Συγκεκριμένα, τον Ιανουάριο του 1944 εμφανίστηκε στον Κορινθιακό κόλπο στολίσκος τορπιλάκατων και αεροπλάνων που τη νύχτα ανίχνευαν, καθώς υπήρχαν πληροφορίες για συμμαχικά αεροπλάνα που έριχναν εφόδια στους αντάρτες. Επίσης, στο στενό του Ρίου – Αντιρρίου τοποθετήθηκε φράγμα ναρκών για να εμποδίζει την προσέγγιση των συμμαχικών πλοίων, ενώ στην πελοποννησιακή ακτή τοποθετήθηκε σειρά πυροβόλων στραμμένα προς τη Στερεά Ελλάδα.¹⁵³

Τον Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου στη Ναύπακτο εντάθηκαν οι προσπάθειες του ΕΑΜ για τη σύλληψη μελών της «Εθνικής Οργάνωσης Ναυπάκτου» που, όπως προαναφέρθηκε, είχε προσχωρήσει στον ΕΔΕΣ. Οι προσπάθειες αυτές απέτυχαν και ο Πλούμης διέταξε τα μέλη της οργάνωσης να κυκλοφορούν παρέχοντας μεταξύ τους προστασία.¹⁵⁴ Επίσης, μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Πλάκας (29 Φεβρουαρίου 1944), ο Πλούμης υπέγραψε την εντολή Ζέρβα προς τις επιτροπές εθνικού αγώνα η οποία τις ενημέρωνε για το περιεχόμενο της συμφωνίας και προέτρεπε τους ανήκοντες στις επιτροπές αυτές να είναι σε ετοιμότητα.¹⁵⁵

Τον ίδιο μήνα, μετά από αψιμαχίες μεταξύ ΕΛΑΣ και του 5/42 του Ψαρρού στην περιοχή της Δωρίδας, βάθυνε ανεπανόρθωτα το χάσμα μεταξύ των δύο οργανώσεων και άνοιξε ο δρόμος για την τελική σύγκρουση που θα σημειωθεί σύντομα.¹⁵⁶

153 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 160.

154 Στο ίδιο, σ. 163.

155 Στο ίδιο, σ. 170.

156 Στο ίδιο, σ. 168.

Παράλληλα και ως αποκορύφωμα των πολιτικών ζυμώσεων που είχαν ως αποτέλεσμα την ίδρυση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), στις 23 Απριλίου 1944 τόσο στην ελεύθερη όσο και στην κατεχόμενη Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν εκλογές για την ανάδειξη του Εθνικού Συμβουλίου που αποτελούνταν από 206 εθνοσυμβούλους. Στις εκλογές συμμετείχαν άνδρες και γυναίκες, οι οποίες ψήφισαν για πρώτη φορά. Από τη Ναυπακτία ορίστηκε ως εκπρόσωπος ο Στέλιος Πασμανίδης.¹⁵⁷

Στις 25 Μαρτίου 1944 έλαβε χώρα στη Ναύπακτο μια απόπειρα συμβολικού εορτασμού της εθνικής επετείου:

«Την παραμονή έφτασε στην Αχτίδα του ΚΚΕ Ναυπάκτου απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και του ΕΑΜ που ζητούσε να γιορταστεί στην κατεχόμενη Ελλάδα η επέτειος με κάθε λαμπρότητα. Αμέσως κινητοποιείται ο ΕΑΜικός μηχανισμός και τη νύχτα τα συνεργεία βγαίνουν στους δρόμους συνοδευόμενα από μια ένοπλη περίπολο του ΕΛΑΣ που ανταλλάσσει πυροβολισμούς με τη γερμανική περίπολο και την αναγκάζει να υποχωρήσει. Την άλλη μέρα το πρωί η πόλη είναι σημαιοστολισμένη και στους τοίχους είναι γραμμένα συνθήματα για την 25^η Μαρτίου 1821 και για το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ, την ΕΠΟΝ και το ΚΚΕ. Στην κορυφή του κάστρου ανεμίζει μία μεγάλη σημαία. Οι Γερμανοί βλέποντας τη σημαία στο κάστρο νομίζουν ότι αυτό φρουρείται και, αφού έβαλαν τα γυναικόπαιδα μπροστά, με αυτοκίνητα ανεβαίνουν εκεί. Κατέβασαν τη σημαία με σεβασμό και την παρέδωσαν στο Δημαρχείο με στρατιωτικές τιμές. Υπήρξαν κάποιοι που είπαν ότι τέτοιου είδους ενέργειες βάζουν σε κίνδυνο την ησυχία της πόλης και τη ζωή των κατοίκων. Μάλιστα συνεδρίασε η τριμελής δημορχιακή επιτροπή η οποία καταδίκασε την πράξη αυτή. Η οργάνωση του ΕΑΜ Ναυπάκτου μετέδωσε τηλεφωνικά την καταδικαστική ανακοίνωση στο Καρπενήσι, στην ελεύθερη Ελλάδα, απ' όπου δόθηκε εντολή να συλληφθούν οι τρεις της δημορχιακής επιτροπής. Πράγματι συλλαμβάνονται οι δύο από την ΟΠΛΑ και στέλνονται στην ελεύθερη Ελλάδα, απ' όπου γύρισαν αργότερα σώοι και γεμάτοι θαυμασμό για ό,τι είδαν εκεί».¹⁵⁸

157 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 430.

158 «Η 25η Μάρτη του '44 στην Ναύπακτο», εφ. *Αριστερή Παρέμβαση στη Ναύπακτο* (χωρίς χρονολογία έκδοσης, όνομα συγγραφέα και αριθμό φύλλου). Το περιστατικό αυτό, παρότι πραγματικό ως γεγονός, όπως σημειώνεται και παρακάτω, φαίνεται στις λεπτομέρειές του ως μια εξωραϊσμένη ιστορία που και γι' αυτό παρατίθεται με επιφύλαξη.

Για το ίδιο περιστατικό υπάρχει και άλλη αφήγηση, κάπως διαφοροποιημένη ως προς την πατρότητα της πράξης, αφού την αποδίδει και στις δύο νεανικές οργανώσεις που δρούσαν τότε στη Ναύπακτο, την ΕΠΟΝ και την ΕΔΟΕ, χωρίς να διευκρινίζει ακριβώς ποιοι ήταν αυτοί που την πραγματοποίησαν. Σύμφωνα με τη δεύτερη αφήγηση, η σημαία που ανέμιζε στη μεγάλη ντάπια του κάστρου ήταν του Δημαρχείου και την έδωσε στους νεαρούς ο κλητήρας του Δημαρχείου.¹⁵⁹

β) Επιθέσεις του ΕΛΑΣ στη Ναύπακτο και στη Φωκίδα

Ο Απρίλιος του 1944 χρωματίστηκε από δύο γεγονότα που συνέβησαν το πρώτο στη Ναύπακτο και το δεύτερο στη γειτονική Φωκίδα που όμως είχε πολλαπλές συνέπειες. Μέσα στη Ναύπακτο η ατμόσφαιρα μεταξύ των μελών του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και της Εθνικής Οργάνωσης (ΕΔΕΣ) ήταν αρκετά τεταμένη, καθώς οι μεν ανέμεναν επίθεση από τους δε.¹⁶⁰ Είναι χαρακτηριστική η επιστολή του Πλούμη προς τα μέλη της νεανικής οργάνωσης του ΕΔΕΣ που τα καλούσε να είναι οργανωμένα και πανέτοιμα.¹⁶¹ Σύμφωνα με μια μαρτυρία, η οργάνωση ΕΑΜ Ναυπάκτου είχε συμφωνήσει με τη Χωροφυλακή να παραδώσει τα όπλα και οι χωροφύλακες της Ναυπάκτου να προσχωρήσουν στον ΕΛΑΣ. Γι' αυτό τη νύχτα της 8ης προς 9ης Απριλίου 1944 μικρές ομάδες του ΕΛΑΣ, βοηθούμενες από ντόπιους ΕΑΜίτες μέσα από το κάστρο της Ναυπάκτου, εισήλθαν στην πόλη και χτύπησαν τη δύναμη της Χωροφυλακής, αλλά συνάντησαν ισχυρή αντίσταση.¹⁶² Στη συνέχεια επιχείρησαν να συλλάβουν στελέχη και αξιωματικούς της Εθνικής Οργάνωσης Ναυπάκτου (ΕΔΕΣ), αποτυγχάνοντας και πάλι.¹⁶³ Έτσι οι αντάρτες του ΕΛΑΣ αποσύρθηκαν στα γύρω υψώματα. Ύστερα από παρότρυνση του Πλούμη πολλά από τα στελέχη και τα μέλη της Εθνικής Οργάνωσης Ναυπάκτου (ΕΔΕΣ) αναχώρησαν από τη Ναύπακτο και κατέφυγαν στην Πάτρα. Μεταξύ αυτών ήταν οι Δημήτριος Πλούμης,

159 Συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη στο nafpaktianews.gr, Ναύπακτος, 27 Οκτωβρίου 2017, στο <http://www.nafpaktianews.gr/H-είσοδος-των-Γερμανών-στην-Ναύπακτο-M/>. (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

160 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 176.

161 Στο ίδιο, σ. 179.

162 Στο ίδιο, σ. 184.

163 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 430.

αδερφοί Ανδρέας και Δημήτριος Δημολίτσας, Παναγιώτης Λιανός, Νικόλαος Κοτίνης, Κωνσταντίνος Μπρούμας, Χαρίλαος Πιας, Μπάμπης Κοτίνης, Ανδρέας Κοζώνης, αδερφοί Βασίλειος και Κωνσταντίνος Σταυρογιαννόπουλος κ.ά.¹⁶⁴

Το δεύτερο επεισόδιο του ίδιου μήνα διαδραματίστηκε στη γειτονική Φωκίδα, αλλά είχε πανελλαδική απήχηση, γιατί αφορούσε τη δολοφονία του Ψαρρού. Ήδη από τους προηγούμενους μήνες διάφορα επεισόδια που συνέβησαν ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και στο 5/42 σε χωριά της Φωκίδας είχαν οξύνει τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο αντιστασιακές οργανώσεις.¹⁶⁵ Μετά από συγκέντρωση τμημάτων του ΕΛΑΣ και σποραδικές επιθέσεις στα διάφορα τμήματα του 5/42 κοντά στην περιοχή που βρισκόταν ο Ψαρρός (Κλήμα Δωρίδος), ο ΕΛΑΣ εξαπέλυσε την κύρια επίθεσή του. Τμήμα του 5/42 μαζί με τον Ψαρρό αποσύρθηκε σε παραλιακό χωριό της Φωκίδας (Σκάλωμα) και από κει έφυγε ο ταγματάρχης Γεώργιος Καπεντζώνης, ο ένας εκ των δύο βασικότερων αξιωματικών του Ψαρρού, αν και σφόδρα αντίθετος με τη συμβιβαστική τακτική του συνταγματάρχη προς τον ΕΛΑΣ, μαζί με εκατό άντρες με καΐκι προς τον Ψαθόπυργο. Ο Ψαρρός συνελήφθη από το τμήμα του ΕΛΑΣ με αρχηγό τον Νικηφόρο και αργότερα δολοφονήθηκε.¹⁶⁶

Το τηλεγράφημα της ΠΕΕΑ προς τον Ψαρρό στις 4 Απριλίου 1944, λίγες ημέρες πριν από το τελικό χτύπημα του ΕΛΑΣ εναντίον του που κατέληξε στη δολοφονία του, σκιαγραφεί τις σχέσεις του Ψαρρού με τον ΕΛΑΣ και την ΠΕΕΑ:

«Η ΠΕΕΑ έχει υπ' όψιν της την τηλεγραφική προσχώρησίν σας στοπ. Επίσης αντικατάστασιν Καπεντζώνη και αποκήρυξιν ενεργειών του καθώς και Δεδούση στοπ. Επίσης συμφωνίαν μας με 5η Ταξιαρχίαν δια φιλικόν διακανονισμών διαφορών στοπ. Παραδόξως ήδη κηρύσσεσθε αλληλέγγυοι προς κακοποιούς και στασιαστάς επιδιώκοντας πρόκλησιν ΕΛΑΣ προς συμφέρον αντιδραστικής προπαγάνδας στοπ. Συμπεριφορά αντιφατική σάς εμφανίζει συνειδητόν συνεργάτην αντιδράσεως επιδιωκούσης διάσπασιν εθνικής ενότητος στοπ. ΠΕΕΑ επιθυμούσα παντί σθένει πραγματοποιήσιν σκοπού ιδρυτικής πράξεως, δηλαδή

164 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 101.

165 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 171-173 και 179-182. Επίσης, Γρηγόρης Φαράκος, *Άρης Βελουχιώτης. Το χαμένο αρχείο-Άγνωστα κείμενα*, Έκθεσις συμπληρωματική του υπ' αριθ. 40/2 Μαΐου 1944 ανακοινωθέντος του Γενικού Στρατηγείου σχετικά με την ΕΚΚΑ, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 285-288.

166 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 191.

πλήρους εθνικής ενότητας σας καλεί εκτελέσετε συμφωνηθέντα με 5η Ταξιαρχία στοπ. Άλλως δεχθείτε λύση όλου ζητήματος παρά μεικτής επιτροπής με συμμετοχήν ταγμαρχου Τζεφ στοπ. Υπενθυμίζομεν ότι ΕΛΑΣ ετάχθη ήδη υπό διαταγής ΠΕΕΑ και συνεπώς πάσα ενέργεια κατά του ΕΛΑΣ κατευθύνεται και εναντίον ΠΕΕΑ και της ενοτικής της προσπάθειας στοπ. Εάν δεν ακολουθήσετε υποδεικνυόμενη ομαλή οδόν θα φέρετε προσωπικώς ακέραιαν την ευθύνη στοπ». ¹⁶⁷

Σύμφωνα με το κείμενο που συνοδεύει το τηλεγράφημα, η απάντηση του Ψαρρού ήταν η κήρυξη στρατιωτικού νόμου στη Δωρίδα, η διάλυση των οργανώσεων του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ/ΕΠΟΝ/ΕΑ, η κατάργηση της αυτοδιοίκησης, οι δολοφονίες και εκτελέσεις από τους Γεώργιο Καπεντζώνη και Θύμιο Δεδούση και η άγρια τρομοκρατία. Ταυτόχρονα εκδηλώθηκε επίθεση των Γερμανών προς την Καλοσκοπή. Κατά τον συντάκτη του κειμένου, το μαχητικό τμήμα της ΕΚΚΑ είχε προσχωρήσει στην αντίδραση και αποτελούσε κίνδυνο για την εθνική ενότητα. Έτσι, τμήματα της 13ης Μεραρχίας και της 5ης Ταξιαρχίας διέλυσαν τη δύναμη του Ψαρρού. Σε μία από τις μάχες σκοτώθηκε ο Ψαρρός και ο Καπεντζώνης. Τόσο η είδηση του θανάτου του Ψαρρού κατόπιν μάχης, όσο και η είδηση του θανάτου του ταγματάρχη Καπεντζώνη, είναι ανακριβείς, αφού, όπως αναφέρθηκε, ο τελευταίος έφυγε με εκατό άντρες με καΐκι προς τον Ψαθόπυργο και λίγο αργότερα θα επανεμφανιστεί στη Ναύπακτο.

Επίσης το κείμενο ανέφερε την προσχώρηση στον ΕΛΑΣ του υποδιοικητή του 5/42 αντισυνταγματάρχη Κωνσταντίνου Λαγγουράνη και την έκδοση προκήρυξης του προς τους άντρες του 5/42, στην οποία δήλωνε ότι είχε εγκαταλείψει την ΕΚΚΑ ως προδοτική, αντεθνική και αντιλαϊκή οργάνωση. Τον Λαγγουράνη ακολούθησαν και άλλοι αξιωματικοί και άνδρες του 5/42, οι οποίοι εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ. ¹⁶⁸

Η διάλυση του 5/42 της ΕΚΚΑ και η δολοφονία του Ψαρρού έφερε σε ακόμα πιο δύσκολη θέση και την Εθνική Οργάνωση Ναυπάκτου, η οποία θεωρούσε στήριγμά της το 5/42. Μάλιστα, μετά τα γεγονότα αυτά το ΕΑΜ κυριάρχησε πλήρως στη Ναυπακτία και

167 Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων ΙΕΕΕ, Αρχείο Φλάμπουρα, φάκ. 2. «Η προδοσία της ΕΚΚΑ. Γιατί διελύθη το 5/42»

168 Στο ίδιο. Επίσης, Φαράκος, *ό.π.*, σσ. 285-288.

εντάθηκαν οι συλλήψεις αντιστασιακών. Το κυρίως στρατόπεδο του ΕΑΜ ήταν στην Άνω Χώρα της ορεινής Ναυπακτίας, όπου και γίνονταν πολλές εκτελέσεις.¹⁶⁹

Στη Ναύπακτο κυκλοφόρησε τις μέρες εκείνες η φήμη ότι μετά τη διάλυση του 5/42 ο ΕΛΑΣ θα χτυπούσε τους Γερμανούς. Γι' αυτό τον λόγο επιτροπή Ναυπακτίων με επικεφαλής τον πρωτοσύγκελο της Μητρόπολης Ναυπάκτου και Ευρυτανίας μετέβη στο Κλήμα Δωρίδος, για να συναντήσει τον Άρη Βελουχιώτη, ο οποίος ήταν εκεί κάποιες μέρες νωρίτερα, προκειμένου να τον παρακαλέσει να αποτρέψει μια τέτοια ενέργεια, γιατί αυτό θα προκαλούσε την αντίδραση των Γερμανών σε βάρος του τοπικού πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά, στις αρχές Μαΐου 1944 σημειώθηκαν συλλήψεις και ανακρίσεις σε βάρος αντιστασιακών της Ναυπάκτου. Την ίδια στιγμή, το ΕΑΜ έστειλε σημειώματα, με τα οποία καλούσε αυτούς που έφυγαν να επιστρέψουν, υποσχόμενο για τη σωματική ακεραιότητά τους. Ταυτόχρονα, εκδόθηκε και επίσημη διαταγή για το ίδιο ζήτημα στις 17 Μαΐου 1944.¹⁷⁰

γ) Επιθετικές κινήσεις των Γερμανών

Όπως διαπιστώθηκε από τη μέχρι τώρα παράθεση των γεγονότων, η πρωτοβουλία των κινήσεων μέσα και έξω από τη Ναύπακτο ανήκε, κυρίως, στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Ωστόσο, ένα σημαντικό γεγονός συνέβαλε στην υπενθύμιση της γερμανικής παρουσίας στην πόλη. Στις 21 Μαΐου 1944 πραγματοποιήθηκε μπλόκο στο λιμάνι της Ναυπάκτου κατά το οποίο συνελήφθησαν τριάντα τέσσερις Ναυπάκτιοι, μεταξύ των οποίων και ο στρατηγός Τζαβέλλας, και μεταφέρθηκαν στην Πάτρα. Ο ίδιος στο αρχείο του αποδίδει την πράξη αυτή στην Επιτροπή Ασφαλείας, στην «Σπείρα» όπως την ονομάζει ο ίδιος επανειλημμένως στο αρχείο του, των Ναυπάκτιων συνεργατών των Γερμανών, η οποία είχε συγκροτηθεί στη διάρκεια της Κατοχής, χωρίς όμως να δίνει ακριβή ημερομηνία της συγκρότησής της. Με βάση πάντα τα γραφόμενά του, τα μέλη της αποκαλούμενης «Σπείρας» ήθελαν να κάνουν τον στρατηγό συνεργό τους, κάτι που δεν πέτυχαν.¹⁷¹ Επίσης, τα μέλη της αποκαλούμενης «Σπείρας» σπαταλούσαν τα χρήματα του ΕΔΕΣ, στον οποίον οι περισσότεροι ανήκαν και

169 Σταυρογιαννόπουλος *ό.π.*, σ. 431. Επίσης Σιαμαντάς, *ό.π.*, σσ. 34-35.

170 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 200.

171 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 1, σ. 20.

που αργότερα εγκατέλειψαν, γεγονός που προκάλεσε την αυστηρή κριτική και επίπληξη του στρατηγού εναντίον τους.¹⁷²

Οι κατηγορίες που αποδόθηκαν στον Τζαβέλλα από τον Γερμανό διοικητή Πατρών, βάσει τις οποίες συνελήφθη, ήταν οι εξής: α) ήταν ο μεγάλος και μυστικός αρχηγός των ανταρτών και κομμουνιστών, β) μετέδιδε πληροφορίες από την Πάτρα και τη Ναύπακτο στους αντάρτες του ΕΛΑΣ, γ) επιβαλλόταν με τον ανώτατο βαθμό του στον Γερμανό διοικητή της Ναυπάκτου και έτσι απελευθέρωνε αντάρτες και κομμουνιστές, δ) εφοδίαζε με ταυτότητες αντάρτες και κομμουνιστές, τις οποίες ο διοικητής υπέγραφε «καλή τη πίστη», ε) απελευθέρωσε κάποιον αντάρτη με το όνομα Παγανό, ο οποίος πριν από μήνες είχε σκοτώσει έναν Γερμανό λοχαγό, στ) ενδιαφέρθηκε για κάποιον με το όνομα Παπανδρέου, ο οποίος διενεργούσε έρανο για τον «Αντάρτη του ΕΛΑΣ» (ο εν λόγω εκτελέστηκε με τους 11 Ναυπάκτιους λίγο αργότερα στην Πάτρα) ζ) επιζητούσε σχέσεις με τους Γερμανούς με σκοπό την κατασκοπία, η) αντενεργούσε στα σχέδια των Γερμανών, με σκοπό να μην έρθει Τάγμα Ασφαλείας στη Ναύπακτο, ώστε να μπορούν να επιτεθούν οι αντάρτες εναντίον των Γερμανών.¹⁷³

Οι κατηγορίες αυτές αποδεικνύουν, κατά τον Τζαβέλλα, ότι οι καταδότες ήταν η αποκαλούμενη «Σπείρα», γιατί τόσο η γερμανική διοίκηση Πατρών, όσο και το Τάγμα Ασφαλείας (Σύνταγμα Ευζώνων) Πατρών δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζουν τόσες λεπτομέρειες που προέκυπταν από τις κατηγορίες, αλλά και τόσα ονόματα που περιλαμβάνονταν στον κατάλογο του Γερμανού αξιωματικού που έκανε τις συλλήψεις στο μπλόκο.¹⁷⁴

Στο απόσπασμα που παρατίθεται παρακάτω ενδεικτικά ο στρατηγός Τζαβέλλας εκθέτει το σκεπτικό του, βάσει του οποίου ενεργούσε μέχρι την ημέρα της σύλληψής του:

«Δι' εμέ, όλα τα αντάρτικα Σώματα ήσαν Πατριωτικά. Συνάδελφοί μου Στρατηγοί-Ανώτεροι και Κατώτεροι Αξιωματικοί Μόνιμοι και Έφεδροι-Επιστήμονες-Δημόσιοι υπάλληλοι ήσαν εις όλας τας Ομάδας. Ενήργουν δι όλους άνευ ουδεμιάς απολύτου διακρίσεως. Η προτίμησίς μου ήτο ο ΕΛΑΣ, το 5/42 Ψαρρού, η Οργάνωσις του Συν/χου τότε Πλούμη, διότι αυτά ενήργουν εις την

172 Στο ίδιο, τετράδιο 1, σ.σ. 20Α και 20Β.

173 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 1, σ. 21.

174 Στο ίδιο, τετράδιο 3, σ. 10.

Ναυπακτίαν. Υπογραμμίζω. Τότε δεν υπήρχε ζήτημα Κομμουνισμού ή -----
Αλλά και αν υπήρχε, δι' εμέ ήτο αδιάφορον. Δι' εμέ όλοι ήσαν Έλληνες εναντίον
του εχθρού κατακτητού». ¹⁷⁵

Επίσης, απαρίθμησε δεκάδες ενέργειές του από την έναρξη της Κατοχής έως την 21^η
Μαΐου 1944, στις οποίες προέβη προκειμένου να σώσει συμπολίτες του, καταλήγοντας στη
διαβεβαίωση ότι μέχρι την ημέρα της σύλληψής του έσπευδε να υπερασπιστεί και να
απελευθερώσει συλληφθέντες. Όλο αυτό το διάστημα δεν έγινε καμία εκτέλεση, καμία
δολοφονία, καμία καταστροφή ούτε στην πόλη, ούτε στα περίχωρα και οι κάτοικοι ζούσαν
με ησυχία. Επί ιταλικής Κατοχής απελευθέρωσε όλους τους συλληφθέντες πλην ελαχίστων
εξαιρέσεων. Επί γερμανικής Κατοχής απελευθέρωσε όλους ανεξαιρέτως. ¹⁷⁶

Ο Τζαβέλλας απελευθερώθηκε μετά από εξαήμερη κράτηση. Μάλιστα αναφέρει το
ενδιαφέρον που έδειξαν γι' αυτόν ο διοικητής του Συντάγματος Ευζώνων Πατρών
συνταγματάρχης Νικόλαος Κουρκουλάκος και ο ταγματάρχης Γεώργιος Καπεντζώνης,
διοικητής του 5/42. Όταν επέστρεψε, θεωρούταν ύποπτος από τους Γερμανούς της
Ναυπάκτου και έχασε την επιρροή του. ¹⁷⁷

Αντίθετα, από τους τριάντα τέσσερις που συνελήφθησαν, ένας απαγχονίστηκε και
έντεκα εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς στα Ψηλά Αλώνια στην Πάτρα. Μεταξύ αυτών
και ένα παιδί δεκατριών ετών, γιατί ο μεγαλύτερος αδερφός του ανήκε στον ΕΛΑΣ. ¹⁷⁸

Στις 3 Ιουνίου 1944 σημειώθηκε η λεγόμενη μάχη της Βελβίνας, χωριό βορειοδυτικά
της Ναυπάκτου. Τμήμα του ΕΛΑΣ, αποτελούμενο από εφεδρικούς και μόνιμους, βλέποντας
τις προηγούμενες ημέρες τους Γερμανούς της Ναυπάκτου να πραγματοποιούν εξορμήσεις
στα γύρω χωριά, έστησε ενέδρα στις 2 Ιουνίου σε ένα στενό σημείο της οδού Θέρμου, για
να τους χτυπήσει. Οι Γερμανοί, είτε γιατί αντιλήφθηκαν την ανταρτική παρουσία είτε γιατί
είχαν ειδοποιηθεί νωρίτερα, γύρισαν πίσω. Έτσι οι αντάρτες αποσύρθηκαν στον
Παλαιοπλάτανο. Την επόμενη ημέρα ο ΕΛΑΣ αντιλήφθηκε μία ολιγομελή ομάδα Γερμανών
να ανεβαίνει, έχοντας οδηγό έναν Ναυπάκτιο, τον Χ. Γ. Αμέσως οι αντάρτες άρχισαν να
βάλλουν εναντίον τους και οι Γερμανοί υποχώρησαν, αφήνοντας πίσω τους έναν νεκρό, τον

175 Στο ίδιο, τετράδιο 1, σ. 20B.

176 Στο ίδιο, τετράδιο 2, σ. 28.

177 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 1, σ. 20.

178 Στο ίδιο, τετράδιο 2, σ. 17.

οποίο περισυνέλεξαν οι κάτοικοι της Βελβίνας και τον ενταφίασαν. Την επομένη έφτασε στη Βελβίνα απόσπασμα πενήντα Γερμανών και ζήτησαν το νεκρό. Οι κάτοικοι τούς οδήγησαν στο νεκροταφείο, όπου οι Γερμανοί ζήτησαν την εκταφή του. Όταν είδαν ότι ο νεκρός είχε ταφεί με τη στολή του, εκτίμησαν το γεγονός ότι οι χωρικοί σεβάστηκαν τον νεκρό στρατιώτη και σε ένδειξη εκτίμησης για την πράξη αυτή δεν προέβησαν σε αντίποινα σε βάρος του χωριού.¹⁷⁹

179 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 206-207.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ: ΤΟ ΤΑΓΜΑ ΕΥΖΩΝΩΝ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

α) Γενικά για τα Τάγματα Ασφαλείας

Με τον όρο Τάγματα Ασφαλείας έχει επικρατήσει να ονομάζονται γενικά όλοι οι ένοπλοι παραστρατιωτικοί σχηματισμοί αποτελούμενοι από Έλληνες που συγκροτήθηκαν το 1943-1944 με την έγκριση των γερμανικών αρχών Κατοχής, με σκοπό τη αντιμετώπιση της συνεχώς αυξανόμενης δύναμης του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ.

Αυτοί οι ένοπλοι σχηματισμοί θα μπορούσαν σε γενικές γραμμές να χωριστούν σε πέντε κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει τα «Τάγματα Ευζώνων» που ιδρύθηκαν από την κατοχική κυβέρνηση Ράλλη, με σκοπό «να αναλάβουν την προστασίαν του κινδυνεύοντος κοινωνικού μας καθεστώτος» «από τους καταχθονίους σκοπούς του κομμουνισμού».¹⁸⁰ Όταν οι γερμανικές αρχές ζήτησαν από τον Ιωάννη Ράλλη να αναλάβει την πρωθυπουργία, αυτός έθεσε ως βασικό όρο να του επιτραπεί να συγκροτήσει δύο ευζωνικά τάγματα, στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, ως «σύμβολον της ελληνικής κυριαρχίας» και για να χρησιμεύσουν ως πυρήνας για τον μελλοντικό ελληνικό στρατό. Ο οπλισμός θα τους χορηγείτο από Γερμανούς.¹⁸¹ Παρά τις αρχικές αντιρρήσεις τόσο των γερμανικών όσο και των ιταλικών αρχών και τους ενδοιασμούς τους, κυρίως όσον αφορά τον οπλισμό τους, τελικά ιδρύθηκαν τα πρώτα τέσσερα ευζωνικά τάγματα με το νόμο 260 που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης της 18^{ης} Ιουνίου 1943 (ΦΕΚ, 1943/Α/180).¹⁸² Τον Φεβρουάριο του 1944 με το νόμο 1249 της 25^{ης} Φεβρουαρίου (ΦΕΚ, 1944/Α/48) δόθηκε η δυνατότητα επέκτασής τους και στην επαρχία, τακτική που ήδη είχε αρχίσει να εφαρμόζεται με την αποστολή οργανωμένων στρατιωτικών αποσπασμάτων στη Χαλκίδα και στην Πάτρα και στη συνέχεια στο Αγρίνιο, στην Κόρινθο, στον Πύργο και στη

180 Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφοροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005, σ. 16.

181 Βασίλειος Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήνα 1966, σσ. 26-27.

182 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 16.

Ναύπακτο. Τελικά ιδρύθηκαν εννιά Ευζωνικά Τάγματα, συνολικής δύναμης 5.725 ανδρών.¹⁸³

Αν θελήσει κανείς να αναζητήσει τους λόγους για τους οποίους η κυβέρνηση Ράλλη προέβη στην ίδρυση των Ευζωνικών Ταγμάτων, καθώς και τους λόγους για τους οποίους συμφώνησαν οι αρχές Κατοχής, κυρίως οι γερμανικές, θα πρέπει να ανατρέξει στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου. Καταρχάς, η αύξηση της δύναμης του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στους πρώτους μήνες του 1943 και η προβολή και απήχησή του ως ένα πανεθνικό αντιστασιακό κίνημα αντιμετωπίστηκε από τον προπολεμικό πολιτικό κόσμο ως ένας μεγάλος και υπαρκτός κίνδυνος, ο οποίος απειλούσε να εξαφανίσει το παλαιό πολιτικό σύστημα, που πλέον φοβόταν ότι στις συνθήκες που διαμορφώνονταν δε θα μπορούσε να επιβιώσει. Ο φόβος αυτός των παλαιών πολιτικών για το υπό κομμουνιστική καθοδήγηση ΕΑΜ/ΕΛΑΣ αποτέλεσε γόνιμο πεδίο για τη γερμανική προπαγάνδα, η οποία προέβαλλε το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ως μία μπολσεβικική οργάνωση που καθοδηγούταν από τη Μόσχα. Έτσι, ο φόβος των «εθνοφορώνων» Ελλήνων πολιτικών για τον κομμουνιστικό κίνδυνο άνοιξε τον δρόμο για μια συνεργασία με τον κατακτητή, η οποία δεν είχε χαρακτήρα γερμανόφιλο αλλά αντικομμουνιστικό.¹⁸⁴

Ήδη από τα τέλη του 1942 οι βενιζελικοί αξιωματικοί Θεόδωρος Πάγκαλος και Στυλιανός Γονατάς σχεδίαζαν τη συγκρότηση ένοπλων ομάδων από άντρες του τακτικού στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας με στόχο αφενός, υπό το πρόσχημα της τήρησης του νόμου και της τάξης, την παρεμπόδιση της ανάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και αφετέρου, μακροπρόθεσμα, την εμπόδιση της επιστροφής του βασιλιά.¹⁸⁵

Εν τέλει, αυτός που ανέλαβε να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς πολιτικούς και αξιωματικούς ήταν ο Ιωάννης Ράλλης, που, όπως προαναφέρθηκε, ανέλαβε την πρωθυπουργία τον Απρίλιο του 1943. Το αντικομμουνιστικό του κάλεσμα, πλήρως εναρμονισμένο με τις επιταγές και τους στόχους των γερμανικών

183 Hagen Fleischer, «Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών αρχών κατοχής και Ταγμάτων Ασφαλείας», *Μνήμων*, 8 (Αθήνα, 1980-1982), 201. Επίσης, Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 17.

184 Γιάννης Χόνδρος, «Η Ελλάδα και η γερμανική Κατοχή», Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, γ' έκδ., Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 76-78.

185 Στράτος Ν. Δορδανάς-Βάιος Καλογρηάς, «Όψεις του δωσιλογισμού στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941-1944», Ηλίας Νικολακόπουλος- Βασίλης Παναγιωτόπουλος-Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Κατοχή, Αντίσταση, 1941-1944*, (ειδική έκδοση της εφ. *Τα Νέα*), Αθήνα 2010, σ. 125.

αρχών Κατοχής, κατάφερε να διαπεράσει τις γραμμές τόσο του βενιζελικού όσο και του αντιβενιζελικού στρατοπέδου και να δημιουργήσει ένα αντικομμουνιστικό μέτωπο που βρήκε την πλήρη έκφραση και εφαρμογή του στη δημιουργία των Ευζωνικών Ταγμάτων, των Ταγμάτων Ασφαλείας και των υπόλοιπων ένοπλων ομάδων, που βασικά κοινά χαρακτηριστικά τους είχαν τον ένοπλο αντικομμουνιστικό αγώνα, τον εξοπλισμό τους από τους Γερμανούς και την υπαγωγή και διοίκησή τους από τον Φεβρουάριο του 1944 στον Ανώτατο Αρχηγό της Αστυνομίας των SS Walter Schimana.¹⁸⁶

Οι γερμανικές αρχές Κατοχής, τελικά, είχαν κάθε λόγο να επιθυμούν τη συγκρότηση των ένοπλων αντικομμουνιστικών σχηματισμών, καθώς αφενός αυτοί μπορούσαν να καταπολεμήσουν την πιο «ανήσυχη μερίδα» του ελληνικού λαού και αφετέρου μπορούσαν να σπείρουν και να διατηρούν άσβηστο το μίσος ανάμεσα στον ελληνικό λαό, προωθώντας έτσι τις δικές τους πολιτικές.¹⁸⁷ Αποτελούσαν γι' αυτούς ένα πολιτικό μέτρο, μέρος της εκστρατείας «καταπολέμησης του κομμουνισμού, για την οποία η αντικομμουνιστική μερίδα του ελληνικού πληθυσμού πρέπει να χρησιμοποιηθεί πλήρως, για να εκδηλωθεί φανερά και για να εξαναγκαστεί σε μία αποκάλυπτη εχθρότητα κατά της κομμουνιστικής μερίδας».¹⁸⁸

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τα κατεξοχήν Τάγματα Ασφαλείας, τα οποία ήταν ένοπλοι σχηματισμοί που ιδρύθηκαν εθελοντικά με πρωτοβουλία αξιωματικών του διαλυμένου ελληνικού στρατού σε αστικά κέντρα. Οι σχηματισμοί αυτοί ιδρύθηκαν και αρχικά έδρασαν ανεξάρτητα από τα Ευζωνικά Τάγματα που ίδρυσε η κυβέρνηση Ράλλη.¹⁸⁹ Η βασικότερη αιτία της δημιουργίας τους ήταν η συνεχώς αυξανόμενη πίεση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ προς τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις των νομών Λακωνίας και Μεσσηνίας που βαθμιαία οδήγησε στη βίαιη διάλυσή τους και τη δίωξη των μελών τους ή των συγγενικών προσώπων τους ως «προδοτών». Για τον λόγο αυτό δημιουργήθηκαν οι σχηματισμοί αυτοί στην Καλαμάτα, Λακωνία, Ηλεία, Πάτρα, οι οποίοι ζήτησαν όπλα από τους Γερμανούς για να αντιμετωπίσουν τον κομμουνιστικό εαμικό κίνδυνο. Καθώς ο αριθμός τους σταδιακά αυξανόταν από τα τέλη του 1943 και κατόπιν συνεννοήσεως με την

186 Χόνδρος, «Η Ελλάδα και η γερμανική Κατοχή», σ. 80.

187 Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμ. Α', δ' έκδ., Στοχαστής, Αθήνα 2009, σ. 244.

188 Fleischer, «Νέα στοιχεία», 193.

189 Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σ. 23.

κυβέρνηση Ράλλη, υπάχθηκαν σε μία ενιαία δομή (ΦΕΚ, 1944/Α/43,Ν. 1236 της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1944) η οποία ονομάστηκε Β' Αρχηγείο Χωροφυλακής Πελοποννήσου με έδρα την Τρίπολη και επικεφαλής τον βασιλόφρονα συνταγματάρχη Διονύσιο Παπαδόγκωνα.¹⁹⁰ Παρότι αρχικά από το καλοκαίρι του 1943 σχετικό αίτημα του Παπαδόγκωνα για εξοπλισμό από τους Γερμανούς απορρίφθηκε, λόγω του φόβου των γερμανικών αρχών ότι οι ένοπλοι αυτοί σχηματισμοί θα αφοπλιστούν από τον ΕΛΑΣ,¹⁹¹ τελικά εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς και ιδρύθηκαν πέντε τέτοια τάγματα με έδρες την Τρίπολη, τη Σπάρτη, το Γύθειο, τον Μελιγαλά και τους Γαργαλιάνους, με συνολική δύναμη 4.000 ανδρών και με επιμέρους μονάδες ή φρουρές σε άλλες κωμοπόλεις και χωριά.¹⁹²

Μία τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει εθελοντικές αντιστασιακές ένοπλες ομάδες που συγκροτήθηκαν αυτόνομα και χωρίς να υπάγονται σε κάποιον ενιαίο διοικητικό μηχανισμό. Τέτοιες ομάδες έδρασαν στην Αττική, αλλά και στην επαρχία, όπως η «Πατριωτική Οργάνωση Κεφαλληνίας» (ΠΟΚ) κ.λπ.¹⁹³

Μία τέταρτη κατηγορία αφορά τους ένοπλους αυτοτελείς εθνικιστικούς δοσιλογικούς σχηματισμούς που συγκρότησε η γερμανική διοίκηση από την άνοιξη του 1943 στη βόρεια Ελλάδα κυρίως και υπάγονταν αποκλειστικά στη γερμανική διοίκηση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «Εθελοντικού Ελληνικού Στρατού» (ΕΕΣ) του συνταγματάρχη Γεωργίου Πούλου που κράτησε αποστάσεις από την κυβέρνηση Ράλλη και χαρακτηρίστηκε από τον εθνικοσοσιαλιστικό πολιτικό λόγο και από ακραία βιαιότητα.¹⁹⁴

Την ίδια συνεργασία με τους Γερμανούς ανέπτυξαν και οι ένοπλες ομάδες των ως επί το πλείστον τουρκόφωνων ποντιακών χωριών της Μακεδονίας, αρχικά ως τμήματα της ΠΑΟ και εν συνεχεία ως «Εθνικός Ελληνικός Στρατός (ΕΕΣ)». Η προσέγγιση αυτή παρατηρήθηκε από τον Ιανουάριο του 1944 και, κατά κύριο λόγο, οφείλεται στην διαρκή και ασφυκτική πίεση που ασκούσε ο ΕΛΑΣ στις ένοπλες ομάδες των τουρκόφωνων

190 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 18.

191 Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμ. Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σσ. 103-104.

192 Fleischer, «Νέα στοιχεία», 201.

193 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σσ. 19-20.

194 Στο ίδιο, σσ. 22-23.

Ποντίων προκειμένου να ενσωματωθούν σε αυτόν.¹⁹⁵ Στην περίπτωση αυτή υπήρξε ιδεολογική ταύτιση με τις γερμανικές αρχές Κατοχής όσον αφορά την αντικομμουνιστική ιδεολογία, όσο και διασυνδέσεις με έναν ευρύτερο κοινωνικό και ιδεολογικό περίγυρο ο οποίος χαρακτηριζόταν από την αντιαμική εθνοφοροσύνη.¹⁹⁶ Επίσης, ένοπλα τμήματά των τουρκόφωνων Ποντίων στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, εξοπλισμένα με τη βοήθεια των Γερμανών, πραγματοποίησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των ανταρτών ή εναντίον χωριών που υποπεύονταν ότι βοηθούσαν τους αντάρτες.¹⁹⁷

Τέλος, μπορούν να διακριθούν αντιαμικές πολιτικοστρατιωτικές οργανώσεις μειονοτικών πληθυσμών, συγκροτημένες σε εθνική βάση και με αλυτρωτικό-αποσχιστικό χαρακτήρα και πρόγραμμα. Κυριότερα παραδείγματα ήταν οι κομιτατζήδες της οχράνα και οι τσάμηδες παραστρατιωτικοί της ξίλια. Οι πρώτοι έδρασαν κυρίως στους νομούς Καστοριάς και Φλώρινας και η ηγεσία τους στόχευε ή στην προσάρτηση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία ή στην αυτονόμησή της και στη δημιουργία ανεξάρτητου «μακεδονικού» κράτους. Οι δεύτεροι ήταν αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι που έδρασαν κυρίως στη περιοχή της Θεσπρωτίας με στόχο να εγκαθιδρύσουν, με την υποστήριξη των Ιταλών, τη δική τους πολιτική διοίκηση. Για το σκοπό αυτό τα ένοπλα τμήματά τους τρομοκρατούσαν τον ελληνικό πληθυσμό της περιοχής.¹⁹⁸

Όσον αφορά τους αξιωματικούς που πλαισίωσαν τα Τάγματα Ασφαλείας, αυτοί κατά κύριο λόγο αρχικά προέρχονταν από βενιζελικούς, απότακτους του '35, οι οποίοι προσήλθαν εθελοντικά, αλλά αργότερα επικράτησαν οι λεγόμενοι «νομιμόφρονες» μεταξικοί και μοναρχικοί.¹⁹⁹ Ο πρωθυπουργός Ράλλης προσέφερε καλούς μισθούς και βοηθήματα, για να προσελκύσει αξιωματικούς ώστε να καταταγούν εθελοντικά στα Τάγματα Ασφαλείας.²⁰⁰ Βέβαια δεν έλειπαν και οι απειλές για στέρηση του μισθού ή της σύνταξης σε όσους αρνούσαν. Ένα τέτοιο παράδειγμα συνιστά η διαταγή του Νικόλαου Κουρκουλάκου, διοικητή του Συντάγματος Ευζώνων Πατρών, ο οποίος καλούσε όλους τους εν ενεργεία αξιωματικούς και υπαξιωματικούς που μισθοδοτούνταν από τη Στρατιωτική

¹⁹⁵ Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σ. 166.

¹⁹⁶ Δορδανάς-Καλογρηάς, «Όψεις του δοσιλογισμού», σ.σ. 128-129. Επίσης, Κωστόπουλος, *ό.π.*, σσ. 23-24.

¹⁹⁷ Μαραντζίδης, *ό.π.*, σσ. 168-169.

¹⁹⁸ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σσ. 24-25. Επίσης, Δορδανάς-Καλογρηάς, «Όψεις του δοσιλογισμού», σ. 128.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 27.

²⁰⁰ Χόνδρος, «Η Ελλάδα και η γερμανική Κατοχή», σ. 81.

Διοίκηση Πατρών να δηλώσουν αν επιθυμούσαν να αναλάβουν υπηρεσία στα Τάγματα Ασφαλείας. Για όσους δήλωναν ότι δεν επιθυμούσαν να καταταγούν στα Τάγματα Ασφαλείας, θα διακοπτόταν η μισθοδοσία τους.²⁰¹ Υπήρξαν επίσης αξιωματικοί που θεωρούσαν πατριωτικό καθήκον τους την καταπολέμηση του κομμουνισμού ή μεταπήδησαν στα Τάγματα Ασφαλείας από τις οργανώσεις-δεκανίκια των Γερμανών στις οποίες ήδη ανήκαν (για παράδειγμα ο δοσιλογικός ΕΔΕΣ Αθηνών).²⁰²

Όσον αφορά τη σύσταση και τα κίνητρα των οπλιτών των Ταγμάτων Ασφαλείας, καταρχάς υπήρξαν αυτοί που κατετάγησαν για καθαρά βιοποριστικούς λόγους, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν ένα μόνιμο εισόδημα, χωρίς να υφίσταται ο ιδεολογικός παράγοντας ή να γεννάται περαιτέρω προβληματισμός εκ μέρους τους για τις συνέπειες αυτής της πράξης τους.²⁰³ Μια άλλη μερίδα των ενταγμένων στα Τάγματα Ασφαλείας ήταν όσοι αναζητούσαν και βρήκαν την ευκαιρία για εύκολο πλουτισμό, αντεκδίκηση και πλιάτσικο.²⁰⁴ Υπήρξαν, επίσης, περιπτώσεις καταδικασμένων που εξέτιαν ποινή φυλάκισης.²⁰⁵ Μια τρίτη ομάδα ήταν εθελοντές που έτρεφαν αισθήματα μίσους για το ΕΑΜ, είχαν διωχθεί προσωπικά ή οι συγγενείς τους είχαν σκοτωθεί από τον ΕΛΑΣ ή την ΟΠΛΑ. Στην περίπτωση αυτή τα Τάγματα Ασφαλείας αποτελούσαν ένα καταφύγιο γι' αυτούς ή ένας τρόπος εκδίκησης για όσα υπέστησαν οι ίδιοι ή συγγενείς τους.²⁰⁶ Μια ακόμα κατηγορία ήταν τα μέλη των οργανώσεων που χτυπήθηκαν ή διαλύθηκαν από τον ΕΛΑΣ, οπότε βρήκαν καταφύγιο και τρόπο εκδίκησης στα Τάγματα Ασφαλείας, με κορυφαίο παράδειγμα τα υπολείμματα του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων του Ψαρρού, η περίπτωση του οποίου θα αναφερθεί παρακάτω.²⁰⁷ Σε καμία περίπτωση οι κατηγορίες αυτές δεν ήταν «στεγανοποιημένες» και οπωσδήποτε θα υπήρχαν περιπτώσεις ατόμων ενταγμένων στα ποικίλα Τάγματα Ασφαλείας που θα ενέπιπταν σε περισσότερες από μία ή δύο από τις παραπάνω κατηγορίες.

201 ΕΛΙΑ, 12ο Σύνταγμα ΕΛΑΣ, κουτί 3, φάκ. 10: Ν. Κουρκουλάκος, «Στρατιωτική Διοίκησης Πατρών, γραφείον Ι, προς την Ανεξάρτητον χρηματικήν διαχείρησιν, 25/7/1944», Αρ. 107

202 Δορδανάς-Καλογρηάς, «Όψεις του δοσιλογισμού», σ. 127. Επίσης, Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 32.

203 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 30. Επίσης, Fleischer, «Νέα στοιχεία», 192.

204 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 31.

205 Γλέζος, *ό.π.*, σσ. 244-245.

206 Fleischer, «Νέα στοιχεία», 192.

207 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 32.

Παρά τη διαφορετική, κατά κάποιο τρόπο, προέλευση των ταγματoσφαλιτών και τα διαφορετικά κίνητρα ενδεχομένως, αποτυπώνεται ως κοινή η δράση τους και η συμμετοχή τους στις επιχειρήσεις της Βέρμαχτ. Επιγραμματικά μπορούν να αναφερθούν η συμμετοχή των Ευζωνικών Ταγμάτων στα μπλόκα της Αθήνας του 1944, η είσοδος και εγκατάσταση των Ταγμάτων Ασφαλείας σε κάποια πόλη, ακολουθούμενες από συλλήψεις και εκτελέσεις, η συμμετοχή τους σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις για παράδειγμα στην Πελοπόννησο, οι πυρπολήσεις σπιτιών και οι εκτελέσεις κατοίκων σε κωμοπόλεις και χωριά της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδας κ.ά., οι γνωστές αγριότητες των κατά τόπους ένοπλων σχηματισμών - Ταγμάτων Ασφαλείας - συνεργαζόμενων με τους Γερμανούς σε περιοχές της Μακεδονίας κ.λπ.²⁰⁸

Η συμμετοχή των ποικιλώνυμων Ταγμάτων Ασφαλείας σε τέτοιου είδους επιχειρήσεις χαρακτηρίζονταν πολλές φορές από πρωτοφανή αγριότητα, γεγονός που προκαλούσε τον τρόμο και συνακόλουθα το μίσος του λαού, αλλά και την οργή των αντιστασιακών οργανώσεων, κυρίως του ΕΛΑΣ, που τους είχαν θέσει στο στόχαστρό τους.²⁰⁹ Με αυτά τα δεδομένα, τα Τάγματα Ασφαλείας αναδείχθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις πιο σκληροί και απάνθρωποι σχηματισμοί από τις ίδιες τις γερμανικές αρχές που επέτρεψαν τη δημιουργία τους, τα εξόπλισαν και τα χρησιμοποίησαν ως μέσο για την επίτευξη των προπαγανδιστικών και στρατιωτικών στόχων τους.²¹⁰

Αξίζει στο σημείο αυτό να μνημονευτεί η περιγραφή της δράσης των Ταγμάτων Ασφαλείας από τον Σουηδό πρέσβη στην Αθήνα Tympergk σε έκθεσή του προς τη Στοκχόλμη με ημερομηνία 17 Φεβρουαρίου 1945. Έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, λόγω της αποστασιοποίησης την οποία διασφαλίζει η θέση του ψύχραιμου παρατηρητή, που δεν εμπλέκεται άμεσα στις εσωτερικές πολιτικές έριδες. Σύμφωνα με τον πρέσβη:

«Για τους Γερμανούς αποδείχτηκε πιο εύκολο και πιο αποτελεσματικό, αντί να πολεμάνε κατευθείαν τους παρτιζάνους, να διαμορφώσουν συνθήκες που θα οδηγούσαν Έλληνες να χτυπάνε Έλληνες. Κατέφυγαν σε δόλια μέσα. Και τη διαδικασία αυτή τους εξασφάλισαν τα λεγόμενα Τάγματα Ασφαλείας. Τις

208 Στο ίδιο, σσ. 39-46.

209 Fleischer, «Νέα στοιχεία», 193.

210 Στο ίδιο, 194.

μονάδες αυτές τις συγκρότησε αρχικά η κυβέρνηση της κατοχής με επικεφαλής τον Ράλλη. Αλλά ο οπλισμός τους χορηγήθηκε αποκλειστικά από τους Γερμανούς. Σχεδόν μόλις συγκροτήθηκαν, έφτασαν στη Θεσσαλονίκη. Είναι εξτρεμιστές, εθνικιστές και αντικομμουνιστές. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για πρόσωπα που δεν έχουν καμία ιδεολογία, αλλά σκοτεινό παρελθόν. Ο κομμουνισμός αποτελεί γι' αυτούς πρόσχημα. Εκείνο που ενδιαφέρει τα μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας είναι η λεηλασία, η αρπαγή και η καταστροφή της μακεδονικής γης. Η χωρίς όρια καταστροφή!».²¹¹

Η ίδια έκθεση συμπληρώνεται από τον προϊστάμενο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (ΔΕΣ) στη Θεσσαλονίκη, Ζαν Λήμπεργκ, στην οποία αποτυπώνεται η στάση των Ταγμάτων Ασφαλείας απέναντι στο Διεθνή Ερυθρό Σταυρό. Σύμφωνα με το Λήμπεργκ τα τρόφιμα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού συχνά αποτέλεσαν στόχο των ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας, τακτική που επαναλαμβανόταν τόσο συχνά και με τόση έκταση, ώστε οι επικεφαλής του ΔΕΣ αναγκάζονταν να απευθυνθούν στις γερμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης προκειμένου να σταματήσουν οι επιθέσεις των ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας εναντίον τους, εκκλήσεις που δεν είχαν κάποιο σημαντικό αποτέλεσμα.²¹²

Για τη δράση αλλά και για τον εξοπλισμό τους από τους Γερμανούς χαρακτηρίστηκαν ως προδοτικά από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και αντιμετωπίστηκαν ως τέτοια από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής τους. Στον αντίποδα, οι υποστηρικτές των Ταγμάτων Ασφαλείας και της δράσης τους απορρίπτουν τον χαρακτηρισμό αυτό με το επιχείρημα ότι οποιοσδήποτε δεν ανήκε στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ή δεν υπέκυπτε στις πιέσεις του να ενταχθεί στην οργάνωση αυτή θεωρούταν από το ΕΑΜ «προδότης» και υφίστατο διώξεις. Επίσης, το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ενταγμένων στα Τάγματα Ασφαλείας είχε ενταχθεί νωρίτερα σε εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις που είχαν διαλυθεί από τον ΕΛΑΣ, άρα χρησιμοποίησε τα Τάγματα Ασφαλείας ως καταφύγιο για να διασωθεί από τις διώξεις και τις απειλές του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, αποδείκνυε επίσης τα εθνικά και πατριωτικά του φρονήματα, σύμφωνα με τους απολογητές της συγκρότησης των Ταγμάτων Ασφαλείας. Επιπλέον,

211 Βάσος Μαθιόπουλος, *Ο Δεκέμβριος του 1944. Σουηδικά, Ελβετικά και Συμμαχικά διπλωματικά ντοκουμέντα*, Νέα Σύννορα Λιβάνη, Αθήνα 1994, σσ. 71-72.

212 Μαθιόπουλος, *ό.π.*, σ. 75.

παρότι και ο πιο θερμός υποστηρικτής των Ταγμάτων Ασφαλείας δεν μπορεί να αμφισβητήσει την παροχή όπλων από τους Γερμανούς, εντούτοις αμφισβητείται η συνεργασία τους με τους Γερμανούς σε επιχειρήσεις εναντίον των Συμμάχων ή εθνικών ανταρτικών ομάδων, τις οποίες μάλιστα βοηθούσαν. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους υποστηρικτές τους, τα Τάγματα Ασφαλείας, δικαιολογώντας το όνομά τους, μεριμνούσαν για την προστασία και την ασφάλεια των πόλεων, στις οποίες είχαν εγκατασταθεί, καθώς και των κοντινών χωριών, για την προστασία και ασφάλεια του πληθυσμού που είχε συρρεύσει εκεί για να αποφύγει τις διώξεις του εκ μέρους του ΕΑΜ/ ΕΛΑΣ. Συνεπώς, εστράφησαν «εναντίον εκείνων οι οποίοι είχαν εξαπολύσει την ερυθράν τρομοκρατία, εναντίον εκείνων οι οποίοι απειργάζοντο την εθνικήν συμφοράν, εναντίον εκείνων οι οποίοι εκαραδόκουν την ευκαιρίαν να βυθίσουν βαθιά το σιλέτο εις την καρδίαν της πατρίδος των, να σκυλεύσουν αυτήν, και να κηρύξουν την δικτατορίαν του προλεταριάτου».²¹³ Και ως αποκορύφωμα της υπερασπιστικής τακτικής για τα Τάγματα Ασφαλείας διατυπώνεται η άποψη ότι αυτά ενεργούσαν όχι μόνο για τη διασφάλιση εν ονόματι των νόμιμων αρχών «της ησυχίας και της τάξεως» κατά την αποχώρηση των δυνάμεων Κατοχής και ως την έλευση της εξόριστης κυβέρνησης, αλλά αναφέρεται και τονίζεται με έμφαση και η ύπαρξη σχεδίου, ώστε να χρησιμοποιήσουν τα δοθέντα από τους Γερμανούς όπλα εναντίον τους σε περίπτωση συμμαχικής απόβαση. Ωστόσο η μεταστροφή αυτή δεν παρατηρήθηκε πουθενά.²¹⁴

Από τον πρώτο καιρό της δράσης τους και κυρίως από τις αρχές του 1944 τα Τάγματα Ασφαλείας καταδικάστηκαν τόσο από τις μεγάλες αντιστασιακές οργανώσεις, όσο και από τις εξόριστες κυβερνήσεις, αλλά και από την ΠΕΕΑ. Συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1944 η κυβέρνηση Τσουδερού χαρακτήρισε τα μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας ως «προδότες».²¹⁵ Στη συνέχεια στη διάσκεψη Μυροφύλλου-Πλάκας, που συνήλθε στις 21 Φεβρουαρίου 1944 με σκοπό τη συμφιλίωση των ανταρτικών οργανώσεων ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ, εκδόθηκε κοινή απόφαση, υπογεγραμμένη και από τον επικεφαλής της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα Chris Woodhouse με την οποία καταδίκάζαν τα Τάγματα Ασφαλείας και «παν άλλο παρόμοιον δημιούργημα των κατακτητών και του

213 Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σσ. 31-32.

214 Στο ίδιο, σ. 22. Επίσης, Fleischer, «Νέα στοιχεία», 194.

215 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 64.

Ράλλη, ως εχθρούς του έθνους, εγκληματίας πολέμου, υπολόγους εις αυτό δια πράξεις προδοσίας» και καλούσαν όσους είχαν ενταχθεί σε αυτά να αποχωρήσουν αμέσως.²¹⁶ Περίπου δύο μήνες μετά, η ΠΕΕΑ με την απόφαση της 24ης Μαρτίου 1944 διακήρυττε ότι:

«Όποιος συνεργάζεται με τους Γερμανούς και τους Βούλγαρους κατακτητές στην καταπολέμηση του εθνικού αγώνα και την καταπίεση του Ελληνικού λαού, είτε με τη συμμετοχή του, είτε με την κατάταξή του στα Τάγματα Ασφαλείας που συγκρότησαν, είτε με την υποστήριξη που παρέχει σ' αυτά τα όργανα των κατακτητών, είτε με οποιοδήποτε άλλο τρόπο, κηρύσσεται εχθρός της πατρίδας, ένοχος εσχάτης προδοσίας και τιμωρείται με την ποινή του θανάτου, και με δήμευσιν της περιουσίας του».²¹⁷

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1944, ο πρόεδρος της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, Γεώργιος Παπανδρέου, σε ραδιοφωνικό διάγγελμά προς τον ελληνικό λαό κατήγγειλε τα Τάγματα Ασφαλείας ως «ένοπλα σώματα εις την υπηρεσίαν του εχθρού» και ως «έγκλημα κατά της πατρίδος». Επίσης, κάλεσε τους άντρες που τα στελέχωναν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους γιατί, έπειτα από τον σχηματισμό της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, δεν υπήρχε κανένας λόγος για την παραμονή τους σε αυτά.²¹⁸ Στο ίδιο πλαίσιο, στις 9 Σεπτεμβρίου 1944 το ΕΑΜ Αθήνας-Πειραιά απηύθυνε πρόσκληση στα Τάγματα Ασφαλείας, στην Ειδική κ.λπ. να παραδώσουν τα όπλα και να διαλυθούν, δηλώνοντας πως τοποθετούσε σε δεύτερη μοίρα την υπηρεσία που παρείχαν τα Τάγματα Ασφαλείας στους κατακτητές και πως τη δεδομένη χρονική στιγμή ήταν σημαντικότερη η ενωμένη πάλη για την απελευθέρωση της πατρίδας.²¹⁹ Τέλος, με τη συμφωνία της Καζέρτας στις 26 Σεπτεμβρίου 1944 καταγγέλλθηκαν ξανά ως όργανα του εχθρού και εχθρικοί σχηματισμοί, ενώ στις 28 Σεπτεμβρίου 1944 με διάγγελμά του ο Παπανδρέου δήλωσε ότι θα αντιμετωπίζονταν ως εχθρικά τμήματα και κάλεσε τους άντρες τους να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους.²²⁰

Σχετικά με αυτές τις αποκηρύξεις των Ταγμάτων Ασφαλείας μπορούν να γίνουν δύο διαπιστώσεις: α) όλες συνοδεύονται από την προτροπή της αποχώρησης των αντρών των

216 Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σσ. 35-36.

217 Στο ίδιο, σ. 37.

218 Στο ίδιο, σ. 41.

219 Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων ΙΕΕΕ, Αρχείο Φλάμπουρα, φάκ. 2. «ΕΑΜ Αθήνας-Πειραιά (Αντιπροσωπεία της Κ.Ε.) Πρόσκληση στα Τάγματα, στην Ειδική κ.λπ. να παραδώσουν τα όπλα-να διαλυθούν».

220 Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σ. 44.

Ταγμάτων Ασφαλείας, γεγονός που καταδεικνύει μια προσπάθεια αποφυγής της αναμενόμενης πόλωσης που θα οδηγούσε σε εμφύλια σύγκρουση, πράγμα που τελικά δεν απεφεύχθη, β) ακόμα κι αν η αποκήρυξή τους στη συμφωνία της Πλάκας αντιμετωπίστηκε από τα Τάγματα Ασφαλείας με απορία ή σκεπτικισμό²²¹ και η αποκήρυξή τους από την ΠΕΕΑ με αδιαφορία,²²² η καταγγελία τους από τον Παπανδρέου στο ραδιοφωνικό διάγγελμα της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 «έπεσεν ως βόμβα», κλονίζοντας το ηθικό των αντρών των Ταγμάτων Ασφαλείας.²²³

Επίσης, αυτές οι αποκηρύξεις νομιμοποιούσαν τα πειστικά τελεσίγραφα του ΕΛΑΣ στα Τάγματα Ασφαλείας, με τα οποία τα καλούσε να παραδοθούν, για να μην αποπλιστούν βίαια.²²⁴ Από την πλευρά τους, οι άντρες των Ταγμάτων Ασφαλείας αισθάνονταν την ανάγκη να διατηρήσουν τις θέσεις τους και γιατί πίστευαν στην αποστολή τους, την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου και τη διαφύλαξη του κοινωνικού καθεστώτος, αλλά και γιατί, αν παρέδιδαν τον οπλισμό τους στον ΕΛΑΣ, πιθανόν να εκτελούνταν.²²⁵

Τελικά δεν απεφεύχθη ο βίαιος αποπλισμός σε κάποιες περιπτώσεις, όπως συνέβη στον Πύργο, στην Καλαμάτα, στο Μελιγαλά κ.ά., η μνήμη των οποίων, λόγω ακριβώς της βιαιότητας και των μαζικών εκτελέσεων, επικράτησε τόσο συλλογικά όσο και ατομικά/τοπικά· ωστόσο, όμως, η πλειοψηφία των Ταγμάτων Ασφαλείας παραδόθηκαν και αποπλίστηκαν κατόπιν διαπραγματεύσεων, όπως συνέβη με τα Τάγματα Ασφαλείας Αγρινίου, Ναυπάκτου (η περίπτωση των οποίων εξετάζεται παρακάτω), Πατρών, Ναυπλίου, Κορίνθου κ.λπ.²²⁶ Οι αποπλισμένοι ταγματασφαλίτες μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα (Άραξος, Σπέτσες ή και στην Ιταλία) υπό τη φύλαξη των Άγγλων και των στρατιωτικών δυνάμεων της κυβέρνησης Παπανδρέου. Στην Αθήνα ένα μικρό μέρος των Ταγμάτων Ασφαλείας περιορίστηκε στο στρατόπεδο της σχολής Χωροφυλακής στο Γουδί, στους οποίους αργότερα προστέθηκαν και οι άντρες των Ταγμάτων Ασφαλείας Τρίπολης, Κορίνθου και Ναυπλίου. Γενικά, ο στόχος του Στρατιωτικού Διοικητή Αττικής Σπηλιωτόπουλου ήταν η διατήρηση των Ταγμάτων Ασφαλείας ως ενισχυτική δύναμη για

221 Στο ίδιο, σ. 45.

222 Στο ίδιο, σ. 46.

223 Στο ίδιο, σ. 49.

224 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 65.

225 Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σ. 50.

226 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σσ. 68-69.

την επικείμενη σύγκρουση με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.²²⁷

Εν τέλει, στη διάρκεια των Δεκεμβριανών έγινε η επανένταξη των Ταγμάτων Ασφαλείας στο κυβερνητικό στρατόπεδο. Χίλιοι ταγματασφαλίτες πολέμησαν ως συντεταγμένη ομάδα των κυβερνητικών στρατευμάτων στη μάχη της Αθήνας.²²⁸ Επίσης, πολλοί έσπευσαν να καταταγούν στα νεοσυσταθέντα Τάγματα Εθνοφυλακής.²²⁹ Από κει και μετά θα ανοίξει ο δρόμος για την αποκατάσταση των αξιωματικών και των οπλιτών των Ταγμάτων Ασφαλείας,²³⁰ γεγονός που θα προκαλέσει μεγάλη κοινωνική δυσαρέσκεια. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά στο εβδομαδιαίο Δελτίο Τύπου (5 – 12 Ιανουαρίου 1946) του Γραφείου Τύπου της Βασιλικής Πρεσβείας στη Μόσχα, σύμφωνα με το οποίο από τους τρεις χιλιάδες αξιωματικούς που υπηρετούσαν τον Ιανουάριο του 1946 στον ελληνικό στρατό, οι χίλιοι τετρακόσιοι είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας. Στις 4 Ιανουαρίου 1946 δημοσιεύθηκε κατάλογος τετρακοσίων ενός αξιωματικών που υπηρέτησαν στα Τάγματα Ασφαλείας και οι οποίοι προβιβάστηκαν με διάταγμα που εξέδωσε ο υπουργός Στρατιωτικών. Το Δελτίο Τύπου συνέχιζε μεταφέροντας την απορία της εφημερίδας *Ελευθερία* «πώς είναι δυνατόν να ονομασθεί ο στρατός εθνικός, εάν εις τις τάξεις του παραμένουσιν οι στραγγαλισταί και οι φρουροί της χιτλερικής “νέας τάξεως”», καθώς και την απαίτηση της εφημερίδας *Μάχη* για «την εκδίωξιν εκ των τάξεων του στρατού των αξιωματικών οίτινες υπηρέτησαν εις τα Τάγματα Ασφαλείας».²³¹

Δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας η περαιτέρω παράθεση, διερεύνηση και κριτική των επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων που σχετίζονται με την αντιμετώπιση των Ταγμάτων Ασφαλείας και των στελεχών ή των οπλιτών τους από τον μετεμφυλιακό πολιτικό κόσμο. Όσα προηγήθηκαν αποτελούν ένα γενικό πλαίσιο μέσα στο

227 Στο ίδιο, σ. 70.

228 Στο ίδιο, σ. 72.

229 Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σ. 112.

230 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 72. Επίσης, Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σ. 148. Αξίζει να αναφερθούν δύο βασικοί σταθμοί της μεταπολεμικής πορείας του Δ. Πατίλη, ο οποίος είχε το βαθμό του λοχαγού, όταν υπηρετούσε στο Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου. Ο Πατίλης διετέλεσε υπουργός Βορείου Ελλάδος επί δικτατορίας και συγκεκριμένα από τις 5 Μαΐου 1967 έως τις 20 Ιουνίου 1968 και στη συνέχεια β' αντιπρόεδρος της κυβέρνησεως από τις 20 Ιουνίου 1968 έως τις 30 Ιουνίου 1970.

231 ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1946, φάκ. 5, υποφάκ. 5: «Β. Πρεσβεία Μόσχας, Γραφείον Τύπου. Εβδομαδιαίον Δελτίον Τύπου 5-12 Ιανουαρίου 1946».

οποίο εντάσσονται τα Τάγματα Ασφαλείας και ειδικότερα τα Τάγματα Ευζώνων Ναυπάκτου, των οποίων η ιστορία παρατίθεται στη συνέχεια.

Το σίγουρο είναι ότι η επιτυχία και η ευρύτερη αποδοχή τού υπό κομμουνιστική καθοδήγηση ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κλόνισε τα θεμέλια του παλαιού πολιτικού κόσμου και μετέβαλε τον χαρακτήρα της πολιτικής διαίρεσης από βενιζελικούς-αντιβενιζελικούς σε κομμουνιστές-αντικομμουνιστές ή εθνικόφρονες. Η ορατή εκδοχή της επικράτησης του κομμουνισμού μέσω του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στην Ελλάδα, θα αποτελέσει μια βολική θεωρία που θα δικαιολογήσει και την ίδρυση των Ταγμάτων Ασφαλείας από την κατοχική κυβέρνηση, αλλά και την προσπάθεια από τη Μεγάλη Βρετανία να χτυπήσει το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και να προστατέψει τον προπολεμικό πολιτικό κόσμο και, κυρίως, τον βασιλικό θεσμό.

β) Το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου

Το πρωί της 19ης (κατ' άλλους 20 ή 22) Ιουνίου 1944 έφτασε στη Ναύπακτο δύναμη περίπου διακοσίων αντρών από τον 5ο λόχο Ευζώνων του Συντάγματος Πατρών και τον 5ο και 6ο λόχο του Τάγματος Αγρινίου. Η δύναμη αυτή ήρθε για να συγκροτήσει και να οργανώσει με επιστράτευση το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου και είχε την εξής δομή:²³²

Αντισυνταγματάρχης	Θεόδωρος Λεοντοκανάκης	Διοικητής
Αντισυνταγματάρχης	Γεώργιος Λελούδας	Υποδιοικητής
Ταγματάρχης	Ανδρέας Φάσαρης	Ταμίας
Ταγματάρχης	Κων/νος Γιαννακουλόπουλος	Υπασπιστής
Ταγματάρχης	Θωμάς Κλεινάκης	Επιτελής Τάγματος
Ταγματάρχης	Ευάγγελος Χανιώτης	
Λοχαγός	Παναγιώτης Λαχανάς	
Λοχαγός	Μιχάλης Λαδακάκος	Διοικητής του 5ου Λόχου

232 Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής*, σσ. 77-78.

		Συντάγματος Πατρών
Ανθυπολοχαγός	Δημήτριος Δόβελας	Διμοιρίτης
Ανθυπολοχαγός	Μιχάλης Πουρνάρας	Διμοιρίτης
Λοχαγός	Τσαπίνας	Διοικητής του 6ου Λόχου Τάγματος Αγρινίου
Υπολοχαγός	Δημήτριος Παπανικολάου	Διμοιρίτης
Υπολοχαγός	Νικόλαος Αλεξανδρής	Διμοιρίτης
Υπολοχαγός	Δημήτριος Πελεκίδης	Διοικητής του 5ου Λόχου Τάγματος Αγρινίου

Το τμήμα αυτό είχε τον δικό του οπλισμό, αποτελούμενο από τυφέκια, οπλοπολυβόλα, χειροβομβίδες, όλμους και ένα ιταλικό θωρακισμένο όχημα και εγκαταστάθηκε στο Γυμνάσιο.²³³

Τις αμέσως επόμενες ημέρες ξεκίνησε η διαδικασία επιστράτευσης με την αποστολή φύλλων ατομικής προσκλήσεως, ενώ υπήρξε και μεγάλος αριθμός εθελοντικά προσελθόντων, όχι μόνο από τη Ναύπακτο αλλά και από τα γύρω χωριά, καθώς και κάποιων που κατατάχθηκαν εθελοντικά στο Τάγμα Ευζώνων για λόγους εκδίκησης και ειδικότερα λόγω της προηγούμενης σύλληψης και του βασανισμού τους από την ΟΠΛΑ.²³⁴ Ο αριθμός τους σταδιακά ανήλθε στους χίλιους διακόσιους έως τα τέλη Ιουλίου²³⁵ ή, σύμφωνα με άλλη πηγή, στους χίλιους πεντακόσιους επιστρατευθέντες, από τους οποίους οι χίλιοι επιστρατεύθηκαν βιαίως.²³⁶ Οι Ναυπάκτιοι αξιωματικοί διατάχθηκαν να υπηρετήσουν στο Τάγμα Ευζώνων.²³⁷ Τις πρώτες ημέρες της οργάνωσης του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου οι επιστρατευθέντες και καταταγέντες δεν είχαν εξοπλιστεί, παρότι στην οικία Τσώνη, όπου ήταν το αρχηγείο των Γερμανών, βρισκόταν επαρκής αριθμός όπλων.²³⁸

233 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 215.

234 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σ. 37.

235 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 225.

236 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σ. 48.

237 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο. 5, σ. 39.

238 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 122. Επίσης, συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη, Ναύπακτος, 20 Σεπτεμβρίου 2017.

Όσον αφορά την άφιξη και την ορκωμοσία των Ταγμάτων Ασφαλείας οι απόψεις δίστανται. Σύμφωνα με την άποψη του Μπ. Κοτίνη, ενός από τους πρώτους εθελοντικά καταταγέντες στο Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου, μελετητή της τοπικής Ιστορίας και συγγραφέα ενός από τα σημαντικότερα βιβλία για την περίοδο, η άφιξή τους έγινε αθόρυβα και χωρίς τελετές, ενώ σε καμία περίπτωση δεν δόθηκε κανενός είδους όρκος στο Χίτλερ.²³⁹ Σύμφωνα με άλλη άποψη, τα μέλη των Ταγμάτων Ευζώνων ορκίστηκαν πίστη στον Χίτλερ²⁴⁰ και η άφιξή τους έγινε με παρέλαση υπό τους ήχους του τραγουδιού «Είμεθα δικοί σου [...]».²⁴¹

Με την παραπάνω δομή και πριν προλάβει να εξοπλιστεί το νεοσυσταθέν Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου, τη νύχτα της 30ης Ιουνίου προς 1η Ιουλίου 1944 δέχτηκε επίθεση από το 2/36 τάγμα του ΕΛΑΣ του Θύμιου Ζούλα. Σκοπός της επίθεσης ήταν να διαλυθεί το Τάγμα Ευζώνων προτού εξοπλισθεί, αλλά και να τρομοκρατηθούν όσοι είχαν κληθεί ή, ενδεχομένως, σκόπευαν να καταταγούν εθελοντικά σε αυτό και να μην προσέλθουν.²⁴² Η κύρια επίθεση στράφηκε προς το Γυμνάσιο, όπου ήταν η έδρα του Τάγματος Ευζώνων, όπου και αμύνθηκε. Παράλληλα, πυρπολήθηκαν κάποια σπίτια, μεταξύ των οποίων το σπίτι του πολιτευτή Αθανασιάδη-Νόβα, γιατί – κατά μία άποψη – τον Σεπτέμβριο του 1943, όπως προαναφέρθηκε, είχε υπονομεύσει την προσπάθεια του ΕΛΑΣ να πάρει τα όπλα από τους αποχωρούντες Ιταλούς. Εκτός από τις πυρπολήσεις σημειώθηκαν και λεηλασίες κάποιων καταστημάτων.²⁴³

Με το πρώτο φως της ημέρας άρχισε να βάλλει το οπλισμένο γερμανικό πλοίο που βρισκόταν στο λιμάνι, η «χελώνα», και να αντεπιτίθενται οι άντρες του Τάγματος Ευζώνων. Στη διάρκεια της αντεπίθεσης αξίζει να σημειωθεί ένα επεισόδιο με έναν αποχωρούντα τραυματισμένο ανθυπολοχαγό του ΕΛΑΣ, ο οποίος συνελήφθη από τον Εύζωνα Μπ. Κοτίνη με την πρόθεση να τον βοηθήσει, αλλά εκτελέστηκε εν ψυχρώ αργότερα στην πλατεία Φαρμάκη (την κεντρική πλατεία της Ναυπάκτου) από έναν δεκανέα του Τάγματος

239 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 116. Επίσης, συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη, Ναύπακτος, 20 Σεπτεμβρίου 2017.

240 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σ.σ. 48-49.

241 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 2, σ. 54 και τετράδιο 6, σ. 25. Παρά την έρευνα, δεν κατέστη δυνατό να διασταυρωθεί από άλλη πηγή η ύπαρξη του συγκεκριμένου τραγουδιού. Γι' αυτό το λόγο η μαρτυρία παρατίθεται με επιφύλαξη.

242 Σταυρογιαννόπουλος, *Ιστορία της Ναυπακτίας*, σ. 432.

243 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 218-219.

Ευζώνων με ένα οπλοπολυβόλο Μπρέντα.²⁴⁴

Για τη μάχη αυτή το 36^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ άσκησε αυστηρή κριτική τόσο για την επικοινωνία και τον συντονισμό μεταξύ των τμημάτων που είχαν αναλάβει την επίθεση, όσο και για την τακτική τους μέσα στην πόλη τις ώρες της μάχης. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι επικρατούσε αναρχία και αταξία, ενώ έπεφταν άσκοποι πυροβολισμοί και διατυπώνονταν φωναχτά σκέψεις και πληροφορίες για τα τμήματα σε μία εχθρική πόλη, όπου караδοκούσε το Τάγμα Ευζώνων. Κριτική ασκήθηκε και όσον αφορά την εισβολή σε καταστήματα της πόλης με σκοπό τη λαφυραγώγηση και στη συνέχεια την ασύντακτη αποχώρηση από την πόλη πολλών ανταρτών με σκοπό, δήθεν, τη συνοδεία των φορτωμένων κάρων. Αυτή ακριβώς η απασχόληση με τη λαφυραγώγηση εμπόδισε την απελευθέρωση πενήντα Ελασιτών που κρατούνταν στις φυλακές του Τάγματος Ευζώνων. Το ίδιο κείμενο κατέκρινε επίσης τη μη επίθεση στους Γερμανούς και χαρακτήριζε μεγάλο έγκλημα την ανταρτική απειθαρχία, ώστε προανήγγειλε την τιμωρία με την εσχάτη των ποινών, αν επαναλαμβανόταν κάτι παρόμοιο στο μέλλον. Τέλος, το ότι τα πράγματα δεν πήραν χειρότερη τροπή το απέδιδε στο χαμηλό ηθικό των ανδρών του Τάγματος Ευζώνων, ενώ θεωρούσε μεγάλο «μειονέκτημα» και «ντροπή» να δοθεί στο Τάγμα Ευζώνων η εντύπωση του ευμετάβλητου της ψυχικής αντοχής των ανταρτών του ΕΛΑΣ και έτσι να παρασχεθεί η ευκαιρία στους άντρες του Τάγματος να καταδιώξουν «ήρωες», αντάρτες του ΕΛΑΣ.²⁴⁵

Μετά την επίθεση του ΕΛΑΣ επισπεύστηκαν οι διαδικασίες επάνδρωσης και εξοπλισμού του Τάγματος Ευζώνων με όπλα που παρείχαν οι Γερμανοί²⁴⁶ και έτσι στα μέσα Ιουλίου 1944 η δύναμη των ενόπλων έφτασε στους επτακόσιους άνδρες. Στις 12 Ιουλίου 1944 εντάχθηκε και η δύναμη του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων με τον ταγματάρχη Καπεντζώνη που έφτασε από την Πάτρα. Στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων ήταν ενταγμένοι και αρκετοί Ναυπάκτιοι μεταξύ των οποίων οι Νικόλαος Καρβέλης, Νικόλαος Κοτίνης,

244 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 221-223. Επίσης, συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη, Ναύπακτος, 20 Σεπτεμβρίου 2017.

245 <https://stratistoria.wordpress.com/1944/07/09/19440709-elas-36tagma-ep376/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

246 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 2, σ. 55. Επίσης, Ράπτης, *ό.π.*, σ. 216. Ακόμη, συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη, Ναύπακτος, 20 Σεπτεμβρίου 2017.

Βασίλειος Βρέττας, Χρήστος Γραμμάτης κ.ά.²⁴⁷ Στα τέλη Ιουλίου η δύναμη του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου ανερχόταν σε περίπου χίλιους διακόσιους άντρες μαζί με τους επιστρατευμένους. Έτσι η τελική διάρθρωσή του ήταν η εξής:²⁴⁸

Συνταγματάρχης	Αλέξιος Ορφανίδης	Διοικητής. Αργότερα τον διαδέχθηκε ο ταγματάρχης Γεώργιος Καπεντζώνης
Ταγματάρχης	Κων/νος Μακρής	Αξιωματικός Στρατολογίας
Λοχαγός	Βασίλειος Σταυρογιαννόπουλος	Διοικητής 6 ^{ου} Λόχου και Φρούραρχος
Λοχαγός	Γ. Πάνου	Διοικητής 7 ^{ου} Λόχου
Λοχαγός	Δημήτριος Παπαϊωάννου	Διοικητής 8 ^{ου} Λόχου
Λοχαγός	Δημήτριος Πατίλης	Προϊστάμενος Γραφείου Επιχειρήσεων
Λοχαγός	Γ. Τσάμης	Υπασπιστής Φρουραρχείου
Υπολοχαγός	Ανδρέας Δημολίτσας	Επιτελής Φρουραρχείου
Υπίλαρχος	Αρ. Πλαστήρας	Αξιωματικός πληροφοριών
Ανθυπολοχαγός	Λουκάς Λούκας	Διμοιρίτης
Ανθυπολοχαγός	Ιωάννης Πλαστήρας	Διμοιρίτης
Ανθυπολοχαγός	Κων/νος Κορώσης	Διμοιρίτης
Έφ. Ανθυπολοχαγός	Α. Πανταζής	Διμοιρίτης
Έφ. Ανθυπολοχαγός	Δημήτριος Πάνου	Διμοιρίτης
Έφ. Ανθυπολοχαγός	Δ. Σακελλάρης	Διμοιρίτης
Έφ. Ανθυπολοχαγός	Κ. Τζελάς.	Διμοιρίτης
Έφ. Ανθυπολοχαγός	Κ. Χονδρός	Διμοιρίτης
Έφ. Ανθυπολοχαγός	Β. Δημητρίου	Διμοιρίτης

Επίσης, τη διοίκηση και το επιτελείο του νεοαφιχθέντος 5/42 συγκροτούσαν οι εξής:

Υπίλαρχος	Δημήτριος Βίτσας	Διοικητής Λόχου 5/42
-----------	------------------	----------------------

247 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 184 και 223.

248 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 126.

Ανθυπολοχαγός	Σ. Κοκόρης	
Ανθυπολοχαγός	Ι. Καραμαζάκης	
Ανθυπολοχαγός	Κ. Κουτσομάνης	
Ανθυπασπιστής	Ι. Ζαφείρης	
Ανθυπασπιστής	Κ. Τζίβας	
Ανθυπασπιστής	Ν. Γενοβέζος	

Παρακάτω αναφέρονται ενδεικτικά τα ονόματα κάποιων μελών του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου: Βλάσης Γίδας, Χρήστος Γραμμάτης, Δημήτριος Δημολίτσας, Χαράλαμπος Καπορδέλης, Κων/νος Ι. Κοτίνης, Ιωάννης Κοτίνης, Κων/νος Κ. Κοτίνης, Τριαντάφυλλος Ν. Κοτίνης, Μιλτιάδης Κοτίνης, Ρωμύλος Κοτίνης, Μπάμπης Γ. Κοτίνης, Παναγιώτης Λιανός, Μιλτιάδης Μακρυγιάννης, Χαράλαμπος Ξύδης, Χαράλαμπος Παλαιογιάννης κ.ά.²⁴⁹

Όσον αφορά τον οπλισμό, το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου διέθετε ένα ιταλικό πολυβόλο FIAT και έναν όλμο των 81', εγκατεστημένα στην κορυφαία ντάπια του Φρουρίου. Σε αυτά προστέθηκε και ένα βαρύ πολυβόλο, λάφυρο του 8^{ου} Λόχου από τη μάχη στα «Μάρμαρα» Σκάλας, που θα αναφερθεί παρακάτω, λαφυραγωγημένο από τον ΕΛΑΣ κατά τη διάλυση του 5/42, που το Τάγμα εγκατέστησε στον λόφο του Αγίου Γεωργίου, ανατολικά της πόλης. Οι λόχοι είχαν αρκετά οπλοπολυβόλα Breda με άφθονα πυρομαχικά και ατομικούς ιταλικούς όλμους, ενώ ο ατομικός οπλισμός περιελάμβανε γαλλικά Lebel για τον 6^ο Λόχο, ιταλικές αραβίδες Terni για τον 7^ο και 8^ο Λόχο, ενώ το 5/42 διέθετε τα δικά του Enfil.

Οι Λόχοι αναπτύχθηκαν ως εξής: ο 6^{ος} και 7^{ος} από τη δυτική παραλία του Γυμνασίου, λόφο Αγ. Στεφάνου, τάπια Γραβάνη, οι άντρες τού ενισχυμένου 5/42 στις επάλξεις του Φρουρίου και στον λόφο του Αγ. Γεωργίου και ο 8^{ος} Λόχος στη ζώνη απέναντι από τη Βαρναράχη και από τη γέφυρα του Σκα ως την παραλία. Τη γραμμή άμυνας κάλυπτε σειρά συρματοπλεγμάτων και πυκνά πολυβολεία.²⁵⁰

Μετά τη συγκρότηση του Τάγματος οι τρεις λόχοι από την Πάτρα και το Αργίριο

249 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 225-227.

250 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 127.

επανήλθαν στις βάσεις τους. Στο εξής η πρωτοβουλία των κινήσεων μέσα στην πόλη της Ναυπάκτου περιήλθε στο Τάγμα Ευζώνων και στο ενταγμένο σε αυτό 5/42. Ειδικά η παρουσία του 5/42 πιθανόν δημιούργησε ανασφάλεια στους κατοίκους, καθώς, αφενός η παρουσία του ΕΛΑΣ στα περίχωρα της πόλης και η φανερή επιθετική διάθεση προς το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου, αφετέρου η ενδεχόμενη εκδικητική προς τον ΕΛΑΣ διάθεση εκ μέρους του 5/42, λόγω της διάλυσής του από αυτόν τον περασμένο Απρίλιο, θα μπορούσαν να καταστήσουν την πόλη πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στους τρεις ένοπλους σχηματισμούς.

γ) Η δράση και οι επιχειρήσεις του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου

Μετά την οργάνωση και την οχύρωση της πόλης, το Τάγμα Ευζώνων ξεκίνησε τη δράση του, προβαίνοντας καταρχάς σε μεγάλο αριθμό συλλήψεων όσων ήταν ή θεωρούνταν ενταγμένοι στο ΕΑΜ. Οι συλλήψεις και οι φυλακίσεις γίνονταν καθ' υπόδειξη μιας Επιτροπής Ασφαλείας, όπως προαναφέρθηκε, η οποία, σύμφωνα με τον στρατηγό Τζαβέλλα, αριθμούσε εικοσιπέντε μέλη, παρότι ο αριθμός αυτός αμφισβητείται.²⁵¹ Ο ίδιος στο αρχείο του παραθέτει τα εξής ονόματα: Μακρυγιάννης, Αθανασίου, Παναγιώτης Λιανός, Σπύρος Λιανός, Σιδέρης, Δημήτριος Κούμπιος, Δημήτριος Δημολίτσας και ο αδερφός του αξιωματικός, Αριστ. Βενέτικος, Κων/νος Κοτίνης, αδερφοί Ιωάννης και Νίκος Παπαδογιάννης, Πορφύρης, Ν. Γούρας, Φ. Αναγνόπουλος, Χριστοδούλου, Αυλώνας, Γράψας, Μπίκας, Ταρκαζίκης, Τούμπανος, Ευθύμιος Φράγκος, Μιλτιάδης Μακρυγιάννης.²⁵²

Σύμφωνα με τον Τζαβέλλα, η Επιτροπή Ασφαλείας, την οποία ο ίδιος επανειλημμένως στα γραπτά του ονομάζει «Σπείρα προδοτών, καταδοτών και δολοφόνων», ρύθμιζε την τύχη των συλληφθέντων. Οι ύποπτοι παραδίδονταν στους Γερμανούς και οδηγούνταν στα κρατητήρια, τα οποία ήταν στο Φρουραρχείο, απέναντι από τον Άγιο Δημήτριο και στον πρώην κινηματογράφο REX, (όπου σήμερα λειτουργεί κέντρο διασκέδασης). Οι θεωρούμενοι ως πιο επικίνδυνοι μεταφέρονταν στην Πάτρα.

Ο Τζαβέλλας στο προαναφερόμενο απολογητικό του υπόμνημα της 26^{ης} Ιανουαρίου

251 Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 127.

252 Παπαχαράλαμπος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετ. 6, σ. 26.

1946 προς τον ειρηνοδίκη Ναυπάκτου επισυνάπτει ονομαστική κατάσταση εξήντα περίπου δολοφονηθέντων και διακοσίων συλληφθέντων.²⁵³

A/A	Όνοματεπώνυμο	Τόπος σύλληψης	Τόπος εκτέλεσης	Χρόνος εκτέλεσης	Από ποιους εκτελέστηκε
1	Ασημακόπουλος Π. Δημ.	Ναύπακτος	Πάτρα	7/6/1944	Απαγχονίσθηκε από τους Γερμανούς
2	Αντωνόπουλος Μ. Αντ.	»	»	13/7/1944	Εκτελέστηκε από τους Γερμανούς
3	Γρηγορίου Θ. Γρηγ. (22 ετών)	»	»	»	»
4	Κοκκίνης Αθ. Γεώργιος	»	»	»	»
5	Μπουτόπουλος Φ. Λάμπ.	»	»	»	»
6	Μιχαλόπουλος Π. Μέν. (20 ετών)	»	»	»	»
7	Μιχαλόπουλος Π. Ανδ. (22 ετών)	»	»	»	»
8	Παπανδρέου Αθ. Κων/νος (22 ετών)	»	»	»	»
9	Παπανδρέου Αθ. Αλ. (23 ετών)	»	»	»	»
10	Ασημακόπουλος Α. Ιωάν.	»	»	»	»

253 Ι. Π. Μεσολογγίου, Αρχείο Πρωτοδικείου: «Απολογητικό υπόμνημα της 26^{ης} Ιανουαρίου 1946 του στρατηγού Τζαβέλλα προς τον ειρηνοδίκη Ναυπάκτου». Οι περισσότεροι από τους θανάτους αυτούς δεν επιβεβαιώνονται από ληξιαρχικές πράξεις θανάτου μετά από έρευνα που έγινε για τον εντοπισμό τους στα ληξιαρχεία Ναυπάκτου και Αντιρρίου. Ωστόσο, εκρίθη απαραίτητο να παρατεθούν.

11	Πολίτης Αθ. Γεωρ. (14 ετών)	»	»	»	»
12	Βουτσινάς Β. Γερ.	»	»	»	»
13	Πράτσικας Β. Θεοδ.	»	Ναύπακτος	15/6/1944	Ν. Κ.
14	Μοσχανδρέου Κ. Β. (17 ετών)	»	»	22/7/1944	Τάγμα Ευζώνων και 5/42
15	Βήττας Β. Ελευθ. (25 ετών)	»	»	27/7/1944	»
16	Χαρακίδας Ευθ. Β.	»	»	28/7/1944	»
17	Κονταράς Κ. Αναστ.	»	»	»	»
18	Τσελβές Δ. Γεωρ.	»	»	Αύγουστος 1944	»
19	Τσονάκας Αθ. (15 ετών)	»	»	»	»
20	Ντελιάνη (;) Παν.	»	»	»	»
21	Λάμπου Ασημάκης	»	»	»	»
22	Πατούχας Παν.	»	»	13/9/1944	»
23	Φεγγαρούλης Γ. Δημ.	»	»	»	»
24	Περετζής Κ. Αθαν.	»	»	»	»
25	Κίτσος Π. Γεωρ.	»	»	»	»
26	Μανθόπουλος Π. Χρ.	»	»	»	»
27	Νίτσος Ι. Παν.	Ξηροπήγαδο	»	1/7/1944	»
28	Κασσώνης Δ. Ιωαν.	»	»	»	»
29	«Καψοκαλύβας» και ένας ακόμα αντάρτης	»	»	»	»
30	Πλάντζας Αθ. Κων. ²⁵⁴	Σκάλα	»	1/8/1944	»

²⁵⁴ Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Παλαιοχωρακίου: ληξιαρχική πράξη θανάτου Κων/νου Πλάντζα, Αριθ. 4, αιτία θανάτου: «εκτελεσθείς υπό του Τάγματος Ασφαλείας στη Σκάλα», Ναύπακτος, 15 Σεπτεμβρίου 1944.

31	Σκουζής Π. Κων. ²⁵⁵	»	»	»	»
32	Τσέντος Π. Ηλ.	»	»	»	»
33	Χασαπογιάννης Ι. Ζ.	Αφροξυλιά	»	15/8/1944	»
34	Σταμάτη Χ. Σταυρούλα	»	»	»	»
35	Λόης Η. Δημ.	»	»	10/9/1944	»
36	Καραμπάρμπας Χ. Κ.	Μαλάματα	Ξηροπήγαδο	13/7/1944	»
37	Σάης Α. Γεωρ.	Αφροξυλιά	Αφροξυλιά	15/8/1944	»
38	Σαλαμούρας Π. Χρ.	Μαμάκου	Μαμάκου	27/8/1944	»
39	Κατσιγιάννης Ευθ.	(;)	(;)	(;)	»
40	Αγνώστου επωνύμου	(;)	Ναύπακτος	23/6/1944	»
41	»	(;)	Ναύπακτος	Αύγουστος 1944	»
42	»	(;)	»	13/9/1944	»
43	Ένας υπάλληλος κάποιου Καραδήμα	(;)	»	(;)	»
44	Αγνώστου επωνύμου	(;)	»	Αύγουστος 1944	Απαγχονίστηκε στην πλατεία

Από την κατάσταση αυτή προκύπτει ότι: α) 12 άτομα, Ναυπάκτιοι, εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς στην Πάτρα, οι οποίοι συνελήφθησαν στο μπλόκο στο λιμάνι της Ναυπάκτου της 21^{ης} Μαΐου 1944 μετά την, κατά τον Τζαβέλλα, κατάδοση της Επιτροπής Ασφαλείας. Από αυτούς τους 12, ο ένας απαγχονίστηκε. β) 23 επώνυμα άτομα δολοφονήθηκαν στην πόλη της Ναυπάκτου, μεταξύ των οποίων και 2 γυναίκες. γ) 4

²⁵⁵ Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Παλαιοχωρακίου: ληξιαρχική πράξη θανάτου Κων/νου Σκουζή, Αριθ. 3, η αιτία θανάτου: «εκτελεσθείς υπό του Τάγματος Ασφαλείας στη Σκάλα», Ναύπακτος, 15 Σεπτεμβρίου 1944. Για τους δύο αυτούς επιβεβαιωμένους θανάτους, όσο και για τον υπ. αριθμ. 32 στην κατάσταση του Τζαβέλλα, Ηλ. Π. Τσέντο, είναι συγκεκριμένες τόσο οι ημερομηνίες θανάτου, όσο και ο τόπος της εκτέλεσης τους. Στην προαναφερόμενη ονομαστική κατάσταση του Τζαβέλλα επισυνάπτεται έγγραφο που περιέχει παρατηρήσεις σχετικά με κάποιους από τους θανάτους αυτούς. Για τους Πλάντζα, Σκουζή και Τσέντο ο Τζαβέλλας αναφέρει ότι συνελήφθησαν στη Σκάλα, στην επιχείρηση που θα αναφερθεί παρακάτω, και εκτελέστηκαν στο Φρουραρχείο.

επώνυμα άτομα δολοφονήθηκαν στα περίχωρα της πόλης. δ) 20-25 άτομα, αγνώστων ονομάτων, αντάρτες αιχμαλωτισθέντες κατά τις συμπλοκές, τραυματίες ή παραδοθέντες κατόπιν αμνηστίας που δόθηκε από τον Έλληνα Στρατιωτικό Διοικητή και η οποία καταπατήθηκε.

Αναφορικά με τον τόπο κράτησης των συλληφθέντων: α) 28 άτομα που είχαν παραδοθεί στους Γερμανούς εστάλησαν στο Χαϊδάρι. β) 28 φυλακίστηκαν στην Πάτρα. γ) Οι υπόλοιποι 110 φυλακίστηκαν στο Φρουραρχείο, στα υπόγεια του Γυμνασίου και στην αποθήκη του ιατρού Σωτηρόπουλου.

Ο αριθμός των συλληφθέντων ίσως ήταν μεγαλύτερος, γιατί στις 27 και 28 Μαΐου συνελήφθησαν και άλλοι, περίπου εικοσιεπτά άτομα, και μάλιστα, όπως αναφέρεται στο αρχείο του Τζαβέλλα το γερμανικό απόσπασμα οδηγούσε Ναυπάκτιος που ανήκε στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων (Ν. Κ).²⁵⁶

Οι του 5/42 ήταν οι δεσμοφύλακες και συχνά βασανιστές των συλληφθέντων. Πολλοί Ναυπάκτιοι, ανήκοντες και μη στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν στην Πάτρα και στη Ναύπακτο.²⁵⁷ Αξίζει να σημειωθεί και η απόκλιση ως προς τον αριθμό των εκτελεσμένων από το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου καθ' υπόδειξη της εικοσιπενταμελούς (;) Επιτροπής Ασφαλείας, αφού σύμφωνα με τον Τζαβέλλα «διεπράχθησαν πάνω από 60 δολοφονίες και 200 συλλήψεις»²⁵⁸. Όπως αναφέρει ο ίδιος, εκτελέσεις και δολοφονίες γίνονταν νυχθημερόν, δεκαεπτά και πλέον δολοφονήθηκαν και ετάφησαν σε οικόπεδο παρακείμενο των φυλακών, όπου σήμερα βρίσκεται το Εργατικό Κέντρο Ναυπακτίας και Δωρίδας, τρεις στο Φρουραρχείο και δύο στο Νεκροταφείο.²⁵⁹

Σύμφωνα με άλλη πηγή, οι δολοφονίες ήταν πολύ λιγότερες και συγκεκριμένα τρεις. Ο Μπ. Κοτίνης αναφέρει τα ονόματα τριών Ναυπάκτιων, των Βασίλη Μοσχανδρέου, Θανάση Παπαδημητρίου και Λευτέρη Βήττα, οι οποίοι δολοφονήθηκαν και ετάφησαν στο συγκεκριμένο οικόπεδο και τα οστά των οποίων – μόνο αυτών – εντοπίστηκαν αργότερα εκεί. Μάλιστα εκφράζει την απορία πώς ήταν δυνατόν οι δολοφονηθέντες κρατούμενοι των

256 Παπαχαράλαμπος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 2, σ. 53.

257 Στο ίδιο, τετράδιο 2, σ. 56. Επίσης, Ράπτης, *ό.π.*, σ.σ. 228 και 238.

258 Στο ίδιο, τετράδιο 5, σσ 40-42.

259 Στο ίδιο, τετράδιο 2, σ. 56. Όταν μερικά χρόνια αργότερα γίνονταν εργασίες εκσκαφής στο συγκεκριμένο οικόπεδο, βρέθηκαν τα οστά όσων είχαν δολοφονηθεί και ταφεί εκεί. Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 5, σ. 42.

φυλακών να παρέμειναν ανώνυμοι και άγνωστοι, από τη στιγμή που οι περισσότεροι ήταν γνωστοί Ναυπάκτιοι.²⁶⁰ Το όνομα του Μοσχανδρέου αναφέρεται, επίσης, σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Λεύτερα Νειάτα*, όργανο του Συμβουλίου Δυτ. Στερεάς της ΕΠΟΝ, σύμφωνα με το οποίο ο Μοσχανδρέου ήταν μέλος της ΕΠΟΝ Γυμνασίου Ναυπάκτου και συνελήφθη μετά «από προδοσία της ΕΔΟΕ».²⁶¹ Ωστόσο, προφορικές μαρτυρίες μπορεί να μην αναφέρουν τον συγκεκριμένο αριθμό δολοφονιών που καταγράφει ο Τζαβέλλας, όμως μνημονεύουν αριθμό δολοφονιών μεγαλύτερο των τριών.²⁶² Επίσης κατά τον Τζαβέλλα στους βασανισμούς και στις δολοφονίες-εκτελέσεις εμπλέκονταν τόσο τα μέλη του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου όσο και οι ενταγμένοι σε αυτό άντρες του 5/42,²⁶³ κατά δε τον Μπ. Κοτίνη, το κύριο βάρος της φύλαξης αλλά και του βασανισμού και των εκτελέσεων έπεσε κυρίως στους άντρες του 5/42. Αυτό έγινε, γιατί οι Ναυπάκτιοι του Τάγματος Ευζώνων αισθάνονταν άβολα να φρουρούν ή να βασανίζουν τους συντοπίτες τους, ενώ θα ήταν πιο «εύκολο» για τους μέχρι χτες κατά κύριο λόγο ξένους του 5/42, οι οποίοι σύμφωνα πάντα με τον Κοτίνη, αφού υπέστησαν τη διάλυση του 5/42 του Ψαρρού από τον ΕΛΑΣ και τη δολοφονία του αρχηγού τους, τώρα αναλάμβαναν τον ρόλο του «τιμωρού».²⁶⁴ Επίσης, αναφέρθηκαν αρκετές περιπτώσεις βιασμών νεαρών γυναικών από τα μέλη του 5/42, αφού προηγουμένως είχαν συλληφθεί με την κατηγορία ότι ανήκαν στο ΕΑΜ.²⁶⁵

Το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου πραγματοποίησε και περιορισμένης κλίμακας επιχειρήσεις στα βορειοανατολικά περίχωρα της Ναυπάκτου, στο χωριό Σκάλα, με σκοπό κυρίως την αφαίρεση ενός όλμου και ενός πολυβόλου από τον ΕΛΑΣ. Η πρώτη επιχείρηση έλαβε χώρα στις 17 Ιουλίου 1944 και η δεύτερη μάλλον τον Αύγουστο του 1944, με αποτέλεσμα τον θάνατο των τριών χειριστών του πολυβόλου, του ενός επιτόπου, ενώ οι

260 Κοτίνης, *ό.π.*, σ.σ. 128-129.

261 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (στο εξής ΑΣΚΙ), Αρχείο ΕΠΟΝ: Εφημ. *Λεύτερα Νειάτα*, Αριθ. φύλλου 9, 23 Φεβρουαρίου 1945.

262 Προφορικές μαρτυρίες Μ. Σταματίου, Αντίρριο, 25 Μαρτίου 2018 και Β. Δενδραμή, Αντίρριο, 8 Απριλίου 2018.

263 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 5, σ. 39. Επίσης, Ράπτης, *ό.π.*, σ. 228.

264 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 130.

265 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 3, σ. 12. Επίσης, Σιαμαντάς, *ό.π.*, σσ. 60-61.

άλλοι δύο εκτελέστηκαν καθ' οδόν προς τη Ναύπακτο. Οι άνδρες του Τάγματος Ευζώνων που έλαβαν μέρος, αφαίρεσαν το πολυβόλο, ενώ τον όλμο πρόλαβαν και τον έκρυσαν οι άντρες του ΕΛΑΣ.²⁶⁶

Τον ίδιο μήνα και συγκεκριμένα με την ημερήσια διαταγή του Τάγματος Ευζώνων της 25ης Αυγούστου 1944, ο διοικητής του Τάγματος ταγματάρχης Καπεντζώνης πρότεινε έξι Ευζώνους, μεταξύ των οποίων τον Μπ. Κοτίνη, για τον βαθμό του δεκανέα, λόγω της συμβολής τους σε επιχειρήσεις του Τάγματος και συγκεκριμένα της σύλληψης από τον 8^ο Λόχο «ανταρτοκομμουνιστών», της εκτέλεσης άλλων και της λαφυραγώγησης πολεμικού υλικού.²⁶⁷

Το Τάγμα Ευζώνων πραγματοποίησε και άλλες επιχειρήσεις μικρότερης σημασίας προς τα δυτικά περίχωρα της Ναυπάκτου (Ρίζα, Μολύκρειο), απ' όπου αποκόμισε μεγάλο αριθμό προβάτων,²⁶⁸ καθώς και προς τα βόρεια (Νιόκαστρο) και προς τα ανατολικά περίχωρα (Ευπάλιο, Μοναστηράκι). Σε αυτές τις επιχειρήσεις δεν συνάντησε ιδιαίτερη αντίσταση, καθώς την περίοδο Ιουλίου-Αυγούστου 1944 το τάγμα II/42 του ΕΛΑΣ παρέμεινε στο αρχηγείο του στο Νιόκαστρο χωρίς να προχωρήσει σε ιδιαίτερες επιθετικές

266 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σ. 57. Επίσης, Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 131. Η βιβλιογραφία για την τοπική ιστορία παρέχει συγκεχυμένες πληροφορίες όσον αφορά τις ακριβείς ημερομηνίες των επιχειρήσεων αυτών, την ταυτότητα των νεκρών, καθώς και τον τόπο όπου εκτελέστηκαν. Πρόσφατα και με πρωτοβουλία του Γιάννη Ράπτη δημοσιεύτηκε στον τοπικό ηλεκτρονικό τύπο γερμανικό στρατιωτικό έγγραφο που πιθανότατα αναφέρεται στην επιχείρηση αυτή ή στις επιχειρήσεις αυτές. Το χωρίο που αναφέρεται στη Ναύπακτο (και έχει μεταφράσει ο ο αιτωλοακαρνάνας καθηγητής Αλέξης Κατεφίδης, μελετητής των αναφορών της Βέρμαχτ, που μένει μόνιμα στην Γερμανία) έχει ως εξής: «Αναφορά της 19.08.1944 [...] 5) Στις 16/8/44 δυνάμεις του 3ου Συντάγματος Ευζώνων και της Βέρμαχτ επιτέθηκαν στην περιοχή Σκάλας, 4 χλμ. ΒΒΑ Ναυπάκτου-Αγίας Τριάδος, 8 χλμ. ΒΑ Ναυπάκτου-Μοναστηράκι, 11 χλμ. Α Ναυπάκτου σε συμμορίες. Η ισχυρή αντίσταση του εχθρού αναχαιτίστηκε. Εχθρικές απώλειες: 10 νεκροί, πιθανόν περισσότεροι νεκροί και τραυματίες, 25 αιχμάλωτοι. Λάφυρα: 2 οπλοπολυβόλα, 16 όπλα, 4 μάσκες αερίων, 300 φυσίγια, 10 άλογα και μουλάρια. Ημέτερες απώλειες: 1 νεκρός (Έλληνα), 2 τραυματίες (της Βέρμαχτ)». Αξίζει να σημειωθεί η διάσταση απόψεων μεταξύ των μελετητών της τοπικής ιστορίας αναφορικά με τη συγκεκριμένη στρατιωτική έκθεση ως προς τον αριθμό των νεκρών «συμμοριτών» και τον όγκο του λαφυραγωγημένου πολεμικού υλικού καθώς και ο χαρακτηρισμός του νεκρού Έλληνα, προφανώς από το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου, ως «ημέτερη απώλεια».

<http://www.nafpaktianews.gr/Γερμανικό-στρατιωτικό-έγγραφο-με-την/>, Ναύπακτος, 4 Σεπτεμβρίου 2018 (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

267 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη: «Ημερήσια διαταγή Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου» Ναύπακτος, 25 Αυγούστου 1944.

268 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 229.

κινήσεις.²⁶⁹

Σε γενικές γραμμές, όμως, ο ΕΛΑΣ φρόντιζε από τα γύρω υψώματα να υπενθυμίζει την παρουσία του στο Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου, έχοντας εγκαταστήσει σε διάφορα σημεία βαριά πυροβόλα που κατά καιρούς έριχναν βολές στη Ναύπακτο.²⁷⁰ Ωστόσο, στις 29 Αυγούστου μία ομάδα Ελασιτών επιτέθηκε σε ομάδα ανδρών του Τάγματος στη Βομβοκού, χωριό βόρεια της Ναυπάκτου, και σκότωσε τέσσερις Εύζωνες, τους Νικόλαο Φαλτσέτο, Νικόλαο ή Χρήστο Κόγγο, Βασίλειο Τζουμάνη και Χρήστο Παπαναστασόπουλο.²⁷¹ Σύμφωνα με άλλη πηγή, το παραπάνω περιστατικό εντάσσεται στην προσπάθεια του ΕΛΑΣ να εξουδετερώσει όποιον θα μπορούσε να θεωρηθεί αντίπαλός του. Πιο συγκεκριμένα, στις 28 Αυγούστου κάποιες οικογένειες από τη Μαμουλάδα, χωριό βόρεια της Ναυπάκτου, στην προσπάθειά τους να εγκαταλείψουν το χωριό τους και να μεταβούν στη Ναύπακτο, διανυκτέρευσαν στη Βομβοκού. Τη νύχτα της 29^{ης} Αυγούστου τμήμα του ΕΛΑΣ κύκλωσε το χωριό, συγκέντρωσε τον πληθυσμό στην πλατεία και σκότωσε δύο υποστηρικτές του Ζέρβα, τους Νικόλαο Κόγγο και Βασίλειο Ντζουμάνη. Τους υπόλοιπους κρατούμενους τους οδήγησε στο Νιόκαστρο, αλλά καθ' οδόν σκότωσε τους Χρήστο Παπαναστασόπουλο και Νικόλαο Φαλτσέτο.²⁷²

Στα τέλη Αυγούστου 1944 διεξήχθησαν και οι τελευταίες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στα χωριά της ορεινής Ναυπακτίας (Πέρκο, Περίστα και Πλάτανο), οι οποίες περιορίστηκαν σε λεηλασίες και πυρπολήσεις σπιτιών, μιας και ο περισσότερος

²⁶⁹ Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 132.

²⁷⁰ Ράπτης, *ό.π.*, σ. 232.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 249.

²⁷² Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 136. Επίσης, α) Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Βομβοκού: ληξιαρχική πράξη θανάτου Ν. Φαλτσέτου, αριθ. 4, αιτία θανάτου: «φονευθείς παρά Γερμανών», (αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη «Γερμανών» έχει αντικαταστήσει τη διαγραμμένη λέξη «ανταρτών»), Ναύπακτος, 29 Αυγούστου 1944. β) Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Βομβοκού: ληξιαρχική πράξη θανάτου Ν. Κόγγο, αριθ. 5, αιτία θανάτου: «εκ των ανταρτών φόνος διά δόλου», Ναύπακτος, 29 Αυγούστου 1944. γ) Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Βομβοκού: ληξιαρχική πράξη θανάτου Β. Τζουμάνη, αριθ. 6, αιτία θανάτου: «θάνατος εκ Γερμανών», Ναύπακτος, 29 Αυγούστου 1944. δ) Ληξιαρχείο Ναυπάκτου, βιβλίο ληξιαρχικών πράξεων θανάτου Σκάλας: ληξιαρχική πράξη θανάτου Χ. Παπαναστασόπουλου, αριθ. 21, αιτία θανάτου: «τραύματος των Γερμανών», ημερομηνία θανάτου 29 Αυγούστου 1944 (στη Βομβοκού), ημερομηνία έκδοσης Ναύπακτος 17 Δεκεμβρίου 1944 (αξίζει να σημειωθεί το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την ημερομηνία θανάτου, έως την ημερομηνία έκδοσης της ληξιαρχικής πράξης θανάτου).

πληθυσμός είχε αποχωρήσει και κρυφτεί στα γύρω βουνά.²⁷³ Την ίδια περίοδο οι Γερμανοί της πόλης ανατίναξαν και εγκατέλειψαν το φυλάκιο-ραντάρ (στατσίωνα) στο όρος Ρηγάνι, ενώ ταυτόχρονα μείωσαν τη δύναμή τους στην πόλη σε περίπου δεκαπέντε άντρες.

Εν αναμονή της γερμανικής αποχώρησης από την περιοχή και σε μια περίοδο κορύφωσης των ενδοελληνικών συγκρούσεων, ο ΕΛΑΣ προετοιμάστηκε για να «επιλύσει» τις διαφορές του με το Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου, όπως θα φανεί παρακάτω.

δ) Η επίθεση του ΕΛΑΣ και η αποχώρηση του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου

Όπως προαναφέρθηκε, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1944, η κυβέρνηση του Καΐρου αποκήρυξε τα Τάγματα Ασφαλείας και τα κάλεσε να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να διαλυθούν. Το ίδιο διάστημα έφτασε στη Ναύπακτο αγγελιοφόρος του 2/42 Συντάγματος του ΕΛΑΣ, που βρισκόταν στα υψώματα γύρω από την πόλη και κάλεσε τους πολίτες να ορίσουν αντιπροσωπεία, για να συναντηθεί με τη διοίκηση του 42ου και 36ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ. Επίσης υποσχέθηκε ότι κανείς από τους ενόπλους δε θα πάθαινε τίποτα, αρκεί να κατέθεταν τα όπλα.²⁷⁴ Ακολούθησαν τρεις ανακοινώσεις του ΕΛΑΣ, του ΕΑΜ Θέρμου-Ναυπακτίας και της ΕΠΙΟΝ Θέρμου-Ναυπακτίας προς τον πληθυσμό της Ναυπάκτου και τη διοίκηση και τους οπλίτες του Τάγματος Ευζώνων.²⁷⁵

Πράγματι πραγματοποιήθηκαν τέσσερις συναντήσεις (5, 6, 11 και 12 Σεπτεμβρίου), από τις οποίες οι δύο τελευταίες έγιναν με την παρουσία του διοικητή του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου Καπεντζώνη και, στην τελευταία, του εθνικού συμβούλου (βουλευτή) Ναυπακτίας Πασμανίδη. Όλες οι συναντήσεις απέβησαν άκαρπες, αφού οι δύο πλευρές, ΕΛΑΣ και εκπρόσωποι της πόλης, διαφωνούσαν σε καίρια σημεία, όπως ήταν η παράδοση του οπλισμού του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου.²⁷⁶

Εν τω μεταξύ, τη νύχτα της 9ης προς 10η Σεπτεμβρίου 1944 αποχώρησαν από την

273 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 247.

274 Στο ίδιο, σ. 255.

275 Στο ίδιο, σσ. 256-257.

276 Σταυρογιαννόπουλος, *Ιστορία της Ναυπακτίας*, σσ. 435-436.

πόλη και οι τελευταίοι Γερμανοί με το πολεμικό πλοίο, ενώ ο διοικητής του Τάγματος Ευζώνων Καπεντζώνης κήρυξε την πόλη ελεύθερη.²⁷⁷

Αφού, λοιπόν, απέτυχαν οι αλληπάλληλες συναντήσεις του ΕΛΑΣ με τους εκπροσώπους της πόλης και του Συντάγματος Ευζώνων, ο ΕΛΑΣ, ενισχυμένος και με ένα εφεδρικό τάγμα από τη Μακρυνεία, αποφάσισε να επιτεθεί στη Ναύπακτο για να την καταλάβει. Τα τοπικά στελέχη του ΕΛΑΣ προσπαθούσαν να πείσουν το διοικητή του 42ου Συντάγματος ΕΛΑΣ, Γεωργιάδη, να μη γίνει η επίθεση, γιατί η πόλη ήταν καλά οχυρωμένη και η επίθεση θα αποτύγχανε. Τελικά, στην επίθεση έλαβε μέρος το Π/36 τάγμα του Ζούλα και το Π/42 του Γεωργιάδη²⁷⁸ και εκδηλώθηκε τη νύχτα της 13ης προς 14ης Σεπτεμβρίου 1944 από τα ανατολικά, δυτικά και βόρεια της πόλης,²⁷⁹ αλλά αποκρούστηκε από το Τάγμα Ευζώνων. Ο ΕΛΑΣ αναγκάστηκε να αποχωρήσει, αφήνοντας πίσω του πενήντα νεκρούς και είκοσι τραυματίες-αιχμαλώτους, από τους οποίους οι έξι πέθαναν από τα τραύματά τους.²⁸⁰ Κατά άλλη άποψη, ο ΕΛΑΣ υποχώρησε, αφήνοντας εικοσιπέντε νεκρούς και αρκετούς τραυματίες.²⁸¹ Σύμφωνα με τρίτη άποψη, σκοτώθηκαν περίπου ογδόντα αντάρτες και εκτελέστηκαν πολλοί αιχμάλωτοι και τραυματίες, οι οποίοι ήταν κατά κύριο λόγο από τη Μακρυνεία.²⁸² Το ότι οι περισσότεροι επιτιθέμενοι αντάρτες του ΕΛΑΣ ήταν ξένοι και δεν ήξεραν τον τόπο αποτελεί μια ακόμα αιτία για την παταγώδη αποτυχία της επίθεσης.²⁸³ Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με μία άποψη έκλεισαν και σφαγίασαν τους τραυματίες και τους αιχμαλώτους σε ένα υπόγειο απέναντι από τον Άγιο Δημήτριο. Τους μετέφεραν στο νεκροταφείο μέσα σε κάρρα και το αίμα έρεε στο δρόμο. Ο διοικητής του Τάγματος Ευζώνων Καπεντζώνης διέταξε να τους εκτελούν επιτόπου στο νεκροταφείο και να μην τους μεταφέρουν στο Φρουραρχείο.²⁸⁴

Αυτήν την άποψη αντικρούει ο Κοτίνης σημειώνοντας ότι οι μεταφερόμενοι με κάρρα στο νεκροταφείο ήταν περίπου τριάντα νεκροί αντάρτες του ΕΛΑΣ που συνέλεξαν οι

277 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 138.

278 Στο ίδιο, σ. 139.

279 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σσ. 50-51.

280 Σταυρογιαννόπουλος, *Ιστορία της Ναυπακτίας*, σ. 436.

281 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 258.

282 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σ. 51.

283 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 262.

284 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σσ. 51-52.

Εύζωνες από το πεδίο της μάχης. Επίσης συνελήφθησαν αιχμάλωτοι και έξι με οκτώ ΕΛΑΣίτες, οι οποίοι, μετά από σύντομη ανάκριση από το Τάγμα Ευζώνων εστάλησαν αυθημερόν στην Πάτρα.²⁸⁵ Σύμφωνα με άλλη άποψη, τους τραυματίες μετέφεραν στην Πάτρα απ' όπου δεν πρέπει να γλύτωσε κανένας.²⁸⁶ Τέλος υπήρξε και η περίπτωση δύο ή τριών αιχμαλώτων ανταρτών που δολοφονήθηκαν από Ναυπάκτιο, μέλος του 5/42, ενώπιον των συνοδών τους, επιστρατευμένων του Τάγματος Ευζώνων, κατά την πορεία τους προς τη Ναύπακτο.²⁸⁷

Την επομένη, 15 Σεπτεμβρίου 1944, ο ΕΛΑΣ έριξε προκήρυξη στην πόλη με την οποία κατήγγειλε το Τάγμα Ευζώνων και συγκεκριμένα τον Καπεντζώνη.²⁸⁸ Ο τελευταίος απάντησε με ανακοίνωσή του στις 17 Σεπτεμβρίου, στην οποία: α) υπερασπίστηκε τη συγκρότηση και τη δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας, β) υπενθύμισε τις περιπτώσεις σύγκρουσης σε πόλεις όπου εισήλθαν τμήματα του ΕΛΑΣ, όπως συνέβη για παράδειγμα στον Πύργο Ηλείας και γ) δεσμεύθηκε για την παρουσία των Ταγμάτων Ασφαλείας μέχρι την άφιξη τμημάτων του εθνικού ελληνικού στρατού.²⁸⁹

Στις 18 Σεπτεμβρίου 1944 έγινε η τελευταία και η πλέον επίσημη συνάντηση μεταξύ του ΕΛΑΣ και των αντιπροσώπων της πόλης σε σπίτι στη δυτική πλευρά της πόλης. Από την πλευρά του ΕΛΑΣ έλαβαν μέρος ο υπαρχηγός του Άρη Βελουχιώτη Θεόδωρος Καλλίνος (Αμάρ Μπέης), ήρωας των οχυρών Ρούπελ,²⁹⁰ ο ταγματάρχης Τολιόπουλος, διοικητής του Τάγματος Ευζώνων Αγρινίου, που είχε παραδοθεί στον ΕΛΑΣ στις 16 Σεπτεμβρίου 1944. Από την πλευρά των εκπροσώπων της πόλης παραβρέθηκαν ο αρχιμανδρίτης της Ι. Μ. Ναυπάκτου Αντ. Κλαουδάτος, ο από τον Αύγουστο δήμαρχος της πόλης Κ. Μακρυγιάννης, ο διοικητής του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου Καπεντζώνης, ο λοχαγός και φρούραρχος της πόλης Σταυρογιαννόπουλος και άλλα σημαίνοντα πρόσωπα και στρατιωτικοί. Και αυτή η συνάντηση απέβη άκαρπη. Το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ζητούσε την άνευ όρων παράδοση του Τάγματος Ευζώνων με τον οπλισμό του, καθώς και την παράδοση της πόλης. Το Τάγμα και οι εκπρόσωποι της πόλης επιθυμούσαν να παραμείνει μέχρι να αφιχθεί

285 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 139 και 143.

286 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 259.

287 Στο ίδιο, σ. 258.

288 Στο ίδιο, σσ. 260-261.

289 Στο ίδιο, σ. 264.

290 Στο ίδιο, σ. 264.

αντιπροσωπεία της κυβέρνησης, οπότε θα παρέδιδε σε αυτή την πόλη, και τα τμήματα του ΕΛΑΣ να αποσυρθούν σε ακτίνα άνω των δέκα χιλιομέτρων, από τη Ναύπακτο.²⁹¹

Τελικά, στις 19 Σεπτεμβρίου 1944 τα μέλη του Τάγματος Ευζώνων εκκένωσαν την πόλη με τις οικογένειες τους και έφυγαν με καΐκια για την Πάτρα, για να ενωθούν με το εκεί ισχυρό Σύνταγμα Ευζώνων. Συνολικά αποχώρησαν σαράντα επτά αξιωματικοί και τετρακόσιοι οπλίτες, καθώς και αρκετοί κάτοικοι που φοβούνταν τη σύλληψή τους από τον ΕΛΑΣ. Μαζί τους πήραν και παρέδωσαν στο Φρουραρχείο Πατρών δεκατέσσερις τραυματίες αιχμαλώτους αντάρτες που είχαν συλλάβει κατά την αποτυχημένη επίθεση του ΕΛΑΣ στη Ναύπακτο στις 14 Σεπτεμβρίου.²⁹² Σύμφωνα με άλλη πηγή, αναχώρησαν είκοσι εννιά αξιωματικοί και διακόσιοι πενήντα οπλίτες με δεκατρείς αιχμαλώτους τραυματίες Ελασίτες τους οποίους παρέδωσαν στο Φρουραρχείο Πατρών.

Την προηγούμενη νύχτα, πριν από την αναχώρηση, ο διοικητής του 5/42 υπίλαρχος Βίτσας ενημέρωσε τους κρατούμενους στη φυλακή του Τάγματος ότι, εξαιτίας της επικείμενης αναχώρησής τους, οι δεσμοφύλακές τους θα τους προστάτευαν από πιθανή επίθεση εναντίον τους και ότι το πρωί θα ήταν ελεύθεροι να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Πράγματι, δύο μέλη του 5/42, λίγο πριν αναχωρήσουν, αποπειράθηκαν να πλησιάσουν τη φυλακή και να ρίξουν χειροβομβίδες στο χώρο των κρατουμένων. Η προσπάθειά τους αποκρούστηκε από τον δεσμοφύλακα και το πρωί ο τελευταίος σκοπός απελευθέρωσε τους κρατούμενους.²⁹³ Υπάρχει όμως η άποψη ότι οι Ελασίτες που μπήκαν στη Ναύπακτο αντίκρυσαν το θέαμα τριών Επονιτών που είχαν συλληφθεί από μέλη του Τάγματος Ευζώνων λίγο νωρίτερα και είχαν απαγχονιστεί.²⁹⁴ Το γεγονός αυτό διαψεύδει κατηγορηματικά ο Μπ. Κοτίνης.²⁹⁵ Στη Ναύπακτο παρέμειναν αυτοί από το Τάγμα Ευζώνων που επιστρατεύθηκαν βίαια και δεν είχαν σχέση με τη διάπραξη εγκλημάτων.²⁹⁶

Οι άνδρες του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου, συμπεριλαμβανομένων και των αντρών του 5/42, ενώθηκαν με το Σύνταγμα Ευζώνων Πατρών, στο οποίο είχαν ήδη καταφύγει και τα υπολείμματα των Ταγμάτων Ασφαλείας Πύργου, Βαρθολομιού, Πύλου

291 Σταυρογιαννόπουλος, *Ιστορία της Ναυπακτίας*, σσ. 437-438.

292 Στο ίδιο, σσ. 438-439.

293 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 265. Επίσης, Σιαμαντάς, *ό.π.*, σσ. 59-60.

294 Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 68.

295 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 144.

296 Σιαμαντάς, *ό.π.*, σ. 59.

και Μελιγαλά. Από την πλευρά του, το Σύνταγμα Ευζώνων Πατρών δεχόταν την ασφυκτική πίεση του ΕΛΑΣ να παραδοθεί, ενώ από τις 6 Σεπτεμβρίου ο Σουηδός εκπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού Χανς Ερενστρόλ, κατέβαλλε συνεχείς προσπάθειες ως διαμεσολαβητής μεταξύ του Συντάγματος Ευζώνων και του ΕΛΑΣ για την αποσόβηση της σύγκρουσης, χωρίς όμως να δίνεται οριστική λύση.

Περίπου στις 20 Σεπτεμβρίου 1944 και σύμφωνα με το βρετανικό σχέδιο «Μάννα» έφτασαν στον Άραξο και στο Κατάκολο τμήματα Βρετανών κομάντο υπό τον ταγματάρχη Geliko, τα οποία στη συνέχεια προωθήθηκαν προς στην Πάτρα. Τελικά, με την εκ νέου πρωτοβουλία του Σουηδού εκπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και τη μεσολάβησή του μεταξύ των Βρετανών, του διοικητή του Συντάγματος Ευζώνων Πατρών Κουρκουλάκου και του ΕΛΑΣ, επετεύχθη συμφωνία στις 30 Σεπτεμβρίου, βάση της οποίας οι άντρες του Συντάγματος Ευζώνων θα κατέθεταν τον οπλισμό τους και θα παραδίδονταν στα βρετανικά τμήματα. Πράγματι, την 1^η Οκτωβρίου και στις συμφωνημένες περιοχές Μιντιλόγλι και Ψαροφάι (προάστια της Πάτρας) οι άντρες του Συντάγματος Ευζώνων Πατρών κατέθεσαν τον οπλισμό τους και σταδιακά μεταφέρθηκαν, αξιωματικοί και οπλίτες, στο «Στρατόπεδο Κρατουμένων Αράξου», όπου παρέμειναν περίπου δύο μήνες. Στις 6 Δεκεμβρίου η πλειονότητα των αξιωματικών και λίγοι οπλίτες μεταφέρθηκαν στην Πάτρα, στη συνέχεια στον Πειραιά και στις 24 Δεκεμβρίου στον Τάραντα της Ιταλίας, στο διασυμμαχικό Στρατόπεδο Αιχμαλώτων «Άγιος Ανδρέας». Λίγες ημέρες αργότερα προστέθηκε σε αυτούς και ολόκληρος ο Λόχος 5/42.²⁹⁷

Από τη δύναμη του Τάγματος Ευζώνων Ναυπάκτου βρέθηκαν στον Τάραντα οι: ταγματάρχης Καπεντζώνης, οι λοχαγοί Παπαϊωάννου, Κάρλος, Τσάμης, οι υπολοχαγοί Γεώργιος Φινινής, Κων/νος Σταυρογιαννόπουλος, Ηλίας Παπαδογιώργος, Ιωάννης Λουκόπουλος, Ανδρέας Δημολίτσας, ο ανθυπολοχαγός Κων/νος Κορώσης, ο ανθυπασπιστής Κων/νος Σταυρογιαννόπουλος, ο λοχίας Γ. Τσιτσέλης, ο δεκανέας Μπάμπης Κοτίνης και οι οπλίτες Μ. Κοτίνης, Δ. Ταραμπίκος και Ιωάννης Κοκκίνης. Αργότερα μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο Grummo Arrula, έξω από το Μπάρι και στις 15 Μαρτίου 1945 επέστρεψαν στον Πειραιά όπου και αφέθηκαν ελεύθεροι. Η θητεία τους στο

297 Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού (εκδ.), *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα*, Αθήνα 1973, σσ. 69-70.

Τάγμα Ευζώνων καταχωρήθηκε στη στρατιωτική μερίδα τους.²⁹⁸

Υπό τις παραπάνω περιγραφόμενες συνθήκες αποχώρησε το Τάγμα Ευζώνων από τη Ναύπακτο, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο για την είσοδο του ΕΛΑΣ, η οποία σηματοδότησε την έναρξη μιας νέας, διαφορετικής περιόδου για τη ζωή της πόλης.

298 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 146.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΑΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΑΡΚΙΖΙΑΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (19 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1944 ΕΩΣ 5 ΜΑΡΤΙΟΥ 1945)

α) Η οργάνωση της διοίκησης στην πόλη

Μόλις αναχώρησε το Τάγμα Ευζώνων από την πόλη, υπήρξε επαφή ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και σε εκπροσώπους της πόλης για την παράδοσή της. Πράγματι, μετά από συνεννόηση μεταξύ των δύο πλευρών και κατόπιν παρακλήσεων από τη μεριά της πόλης για επιείκεια και αποφυγή αντιποίνων, συνοδευόμενες από διευκρινίσεις ότι όσοι έμειναν από το Σύνταγμα Ευζώνων ήταν βιαίως επιστρατευμένοι,²⁹⁹ το 42ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ εισήλθε στη Ναύπακτο και την κατέλαβε αμαχητί.

Ως προς τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την είσοδο του ΕΛΑΣ υπάρχουν αντικρουόμενες πληροφορίες. Σύμφωνα με την άποψη αντάρτη του ΕΛΑΣ που εισήλθε στην πόλη, η είσοδος έγινε μέσα σε πανηγυρικό κλίμα, από συντεταγμένα τμήματα του μόνιμου και εφεδρικού ΕΛΑΣ, υπό τους ήχους τραγουδιών και ενώπιον μεγάλου συγκεντρωμένου πλήθους που ζητωκραύγαζε.³⁰⁰ Κατά άλλη άποψη, ο ΕΛΑΣ εισήλθε την επόμενη ημέρα, 20 Σεπτεμβρίου, διστακτικά και με εφεδρικούς σχηματισμούς από τα γύρω χωριά.³⁰¹ Οι εναπομείναντες οπλίτες του Τάγματος Ευζώνων παρέδωσαν τον οπλισμό τους και αφέθηκαν ελεύθεροι. Ταυτόχρονα, δόθηκε εντολή να αφεθούν ελεύθεροι οι Ναυπάκτιοι κρατούμενοι ως «αντιδραστικοί» στα διάφορα στρατόπεδα του ΕΛΑΣ. Ο επικεφαλής του ΕΑΜ (Γεωργιάδης) αντικατέστησε τη Χωροφυλακή με την Πολιτοφυλακή, με διοικητή τον Ζαχ. Λαδόπουλο (καπετάν – Ζάχο).

Την ίδια ημέρα, 19 Σεπτεμβρίου, ορίστηκαν δια βοής οι νέοι άρχοντες της πόλης και αυτοί με μυστική ψηφοφορία στις 22 εξέλεξαν νέο πρόεδρο της κοινότητας Ναυπάκτου τον Βασίλειο Φούτζηλα, αντιπρόεδρο τον Γεώργιο Καρύδα, μέλος της επιτροπής υγείας τον Σπύρο Κούμπιο, στη Λαϊκή Ασφάλεια τον Ιωάννη Μορφάκη, στη σχολική επιτροπή τον

299 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 268.

300 Στο ίδιο, σ. 270.

301 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 147.

Κων/νο Βέργο, στην ταμειακή επιτροπή τον Ανδρέα Χονδρό και στο γραφείο μεταφορών και προσωρινής εργασίας τον Θεόδωρο Σίνη. Οι νέες αρχές ασχολήθηκαν με τον καθαρισμό της πόλης από τα οχρωματικά έργα του Τάγματος Ευζώνων και γι' αυτό θέσπισαν την υποχρεωτική εργασία για τις ηλικίες από 18 έως 45 ετών. Αποφάσισαν να ιδρύσουν αμέσως λαϊκό ιατρείο με δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Απέλυσαν όλο το υπαλληλικό προσωπικό της Κοινότητας γιατί είχε πάρει μέρος σε «αντεθνικές ενέργειες» (όσοι είχαν καταταγεί στο Τάγμα Ευζώνων). Κατήγγησαν όλους τους φόρους και αποφάσισαν να λαμβάνει η Κοινότητα το 5% ως δικαιώματα από τους υδρόμυλους. Διόρισαν αγροφύλακες και καθαρίστριες των γραφείων, ιατρείων, λαϊκών δικαστηρίων και κοινόχρηστων αποχωρητηρίων. Αποφάσισαν να λειτουργήσει το ηλεκτρικό εργοστάσιο για να παρέχει ρεύμα στα δημόσια κτίρια. Τέλος, σε συνεργασία με το Επαρχιακό Συμβούλιο και τις εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις προχώρησαν στη λειτουργία λαϊκού νοσοκομείου.³⁰²

Την επόμενη ημέρα της εισόδου του ΕΛΑΣ στην πόλη πραγματοποιήθηκε παλλαϊκή συγκέντρωση, όπου μίλησαν αντιπρόσωποι των απελευθερωτικών οργανώσεων και του ΕΛΑΣ. Στη συγκέντρωση αυτή ήταν καθοριστικός ο ρόλος της ΕΠΟΝ, γιατί με τον ενθουσιασμό της «έκανε τον κόσμο να ξεθαρρέψει από την τρομοκρατία». Στις 24 Σεπτεμβρίου γιορτάστηκε η απελευθέρωση με τη συμμετοχή πολλών από τα χωριά. Το βράδυ οργανώθηκε πανηγυρικός χορός στην καταστόλιστη Λέσχη των Νέων. Σε όλες τις πανηγυρικές εκδηλώσεις πρωτοστατούσε η ΕΠΟΝ.³⁰³

Στις 27 γιορτάστηκαν στην πόλη τα τρία χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ, τα λεγόμενα «τρίχρονα» του ΕΑΜ. Οι εορτασμοί περιελάμβαναν σηματοστολισμό της πόλης, παρέλαση τμημάτων του ΕΛΑΣ και ομιλίες στην κεντρική πλατεία του Β. Φούτζηλα, προέδρου της αυτοδιοίκησης της Ναυπάκτου, και του αντιπροσώπου του ΚΚΕ της Περιφερειακής Ναυπακτίας. Σύμφωνα με δημοσίευμα, οι εορτασμοί και οι ομιλίες έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό από τον λαό της Ναυπάκτου, «ο οποίος κατάλαβε τους αγώνες του ΕΑΜ» και διακήρυξε την «πρόθεσή του να το βοηθήσει».³⁰⁴

Τον Οκτώβριο ο Άρης Βελουχιώτης ήρθε στη Ναύπακτο και μίλησε στους κατοίκους της πόλης από το σπίτι του Ταρκαζίκη στο λιμάνι. Μαζί του στο μπαλκόνι ανέβηκε ο

302 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 271.

303 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΠΟΝ: Εφημ. *Φωνή των Νέων*, Αριθ. φύλλου 11, 15 Οκτωβρίου 1944.

304 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΠΟΝ: Εφημ. *Φωνή του Λαού*, Αριθ. φύλλου 44, 10 Οκτωβρίου 1944.

στρατηγός Τζαβέλλας, ο Φούτζηλας, πρόεδρος της κοινότητας κ.ά. Ο ομιλητής αναφέρθηκε στις εκλογές που έπρεπε να γίνουν και να πάρουν μέρος όλοι, τονίζοντας ότι ο λαός «είχε τη δύναμη να νοικοκυρέψει μόνος του τον τόπο».³⁰⁵

Στις 29 Οκτωβρίου, με υπόδειξη του ΕΑΜ έγινε «γενική συνέλευση των πολιτών» και διεξήχθησαν εκλογές στη Ναύπακτο για την ανάδειξη των οργάνων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Σε εφαρμογή αποφάσεων της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), έγιναν εκλογές για την ανάδειξη μελών που θα πλαισίωναν τα όργανα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, στις οποίες εκλέχθηκαν οι εξής:

Βασίλειος Φούτζηλας	πρόεδρος της κοινότητας
Κατίνα Μέμου	αντιπρόεδρος
Κων/νος Παπακωνσταντίνου (ιατρός)	γραμματέας
Λεωνίδας Μπλέρης	ταμίας
Κων/νος Χατζόπουλος	πρόεδρος της σχολικής επιτροπής για τη Μέση Εκπαίδευση
Αντώνιος Ζερβός (γυμνασιάρχης)	μέλος
Ιωάννης Δότσικας (έμπορος)	μέλος
Μιλτιάδης Κοτίνης (δάσκαλος)	πρόεδρος της σχολικής επιτροπής για τη Δημοτική Εκπαίδευση
Ξένη Μπλέρη	μέλος
Ιωάννης Φεγγαρούλης	Πρόεδρος της Επιτροπής Ασφαλείας
Ιωάννης Αθανασόπουλος	μέλος
Ιωάννης Παραλίκας	μέλος
Σπύρος Κούμπιος	πρόεδρος της Επιτροπής Υγείας
Αριστομένης Παπαγεωργίου	μέλος
Αντώνιος Βίρλας	μέλος
Περικλής Οικονόμου	πρόεδρος της Επιτροπής Πρόνοιας και Επισιτισμού

305 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 289.

Γεώργιος Δράκος	μέλος
Βασίλειος Καρακώστας	μέλος

Τέλος η Κοινότητα προσέλαβε στις 6 Δεκεμβρίου 1944 με τετράμηνη σύμβαση τους Μάρκο Γαλάνη ως γραμματέα, τον Μιχάλη Χαντζή ως κλητήρα και τη Γιαννούλα Γαλάνη στη θέση της γραμματέως και δακτυλογράφου.³⁰⁶

Έπαρχος εξελέγη ο στρατηγός Λάμπρος Τζαβέλλας. Γράφει ο ίδιος:

«Κατόπιν επανειλημμένων παρακλήσεων και διαβημάτων ευυπόληπτων προσώπων, Συλλόγων, Σωματείων, Οργανώσεων και αυτού του ΕΛΑΣ, εδέχθην να μου θέσουν υποψηφιότητα ως Επάρχου. Διότι ώφειλον να προσπαθήσω να αποσοβήσω αντεκδικήσεις διά τας δολοφονίας και τας συλλήψεις, τας καταστροφάς, πυρκαϊάς και τας λεηλασίας υπό του Τάγματος Ασφαλείας και του 5/42. Εδέχθην να μου θέσουν υποψηφιότητα ως Επάρχου, θέσας όρους. 1) Να σταματήσουν οι συλλήψεις. 2) Ουδεμίαν επέμβασιν εις τα καθήκοντά μου. 3) Τάξιν και ασφάλειαν εις την πόλιν.

Εξελέγην Έπαρχος [...] Έγινα και Επίτιμος πρόεδρος της Πανδημοκρατικής Ενώσεως. Δύναμαι να βεβαιώσω ότι: η Τάξις απεκαταστάθη παραδειγματικά εις την πόλιν. Ουδεμίαν ποτέ επέμβασιν εις τα καθήκοντά μου συνήντησα κατά το χρονικόν διάστημα της διοικήσεώς μου. Εις τον ευχαριστήριο λόγον μου εκάκισα του ατίμους προδότας, δολοφόνους και τους ενεργήσαντας δια την άφιξιν του Τάγματος Ασφαλείας, εξ ου και αι τόσαι δολοφονίαί. Εξόρκισον διά συμφιλίωσιν και στο τέλος είπον: Δεν απέβλεψα ούτε αποβλέπω εις την πολιτικήν. Απέβλεψα δια το καλόν και τη σωτηρία της Ναυπάκτου και όλων υμών. Δεν παρεκάλεσα κανέναν. Με παρακαλέσατε και εδέχθην τη θέσιν του Επάρχου κατόπιν γενομένης εκλογής. [...]

Οι ενέργειές μου ως Επάρχου: 1) Γενική απαγόρευση της εξαγωγής. Συνέπεια ο άρτος από 110 εις 60 δρχ. ο αραβόσιτος από 60 εις 30 και έως 27 δρχ. εν αναλογία όλα τα τρόφιμα. 2) Σχηματισμός πολιτικών Νοσοκομείων των

306 Στο ίδιο, σ. 272.

απόρων όλης της Επαρχίας όπερ κατά το χρονικό διάστημα της τριμήνου διαμονής μου ως Επάρχου ενοσήλευσε και δη εκ σοβαρών ασθενειών 72 ασθενείς εξ ων 2 θάνατοι. 3) Εις όλην την Επαρχίαν λαϊκά Ιατρεία εξ ων το της πόλεως. 4) Παιδικά συσσίτια εις την πόλιν. 5) Εις την πόλιν και την Επαρχίαν ηνοιχθησαν σχολεία και εδιωρίσθησαν διδάσκαλοι αμειβόμενοι 6) Ηνοιχθησαν δρόμοι, επεσκευάσθησαν γέφυραι κατόπιν παρακλήσεως και προς τον Στρατηγόν διοικητήν του ΑΣΣ του ΕΛΑΣ. 7) Εις επιδημίαν τύφου εις Πλάτανον διέταξα 2 ιατρούς των περιχώρων να εγκατασταθούν εις Πλάτανον και μετά της Πολιτοφυλακής ανέλαβον τα της τροφής. Απέστειλα τάχιστα φάρμακα. 8) Αρχές Ιανουαρίου 1945. Μάχαι ΕΛΑΣ - ΕΔΕΣ. Συλλήψεις υπό της Πολιτοφυλακής του ΕΛΑΣ 8-10 ατόμων. Ουδέν δικαίωμα επεμβάσεως είχαν. Παρεκάλεσα φιλικώς. Μετά 3-4 ημέρας απελύθησαν όλοι.»³⁰⁷

Την περίοδο της Εαμοκρατίας στη Ναύπακτο λειτουργούσε Λαϊκό Δικαστήριο σε κάθε χωριό, όπως στα Πιτσιναίϊκα, στη Βλαχομάνδρα, στο Ριγάνι, στη Σκάλα, στη Δάφνη, στο Νιόκαστρο, στο Παλαιοχωράκι, στο Καταφύγιο, στο Καστράκι κ.α.³⁰⁸ Το Λαϊκό Δικαστήριο της Ναυπάκτου είχε πρόεδρο τον γιατρό Κ.ων/νο Παπακωνσταντίνου και μέλη τους Δημήτριο Πολιτόπουλο, Ιωάννη Αθανασόπουλο και Αθανάσιο Μεσινέζη. Επίσης, λειτουργούσε Αναθεωρητικό Λαϊκό Δικαστήριο με πρόεδρο τον Βασίλειο Κυρίτση και μέλη τον δικαστή Χαράλαμπο Σπαθή και τον Τάσο Καραγιάννη. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Ιωάννη Φαρμάκη, επιφανούς ντόπιου δικηγόρου, πολιτικά αντίθετου με τις νέες αρχές της Ναυπάκτου, που έτυχε να παρίσταται ως δικηγόρος σε μία από τις δίκες του Αναθεωρητικού Λαϊκού Δικαστηρίου:

«Αν όλοι οι δικαστές υπηρετούσαν τη δικαιοσύνη με τόση ορθολογική κρίση και απένειμαν το δίκαιο με τόση ακεραιότητα, σίγουρα θα ερχότανε μία μέρα που η αδικία δε θα έβρισκε πουθενά χώρο στην ανθρώπινη καρδιά, για να ριζώσει. Θαυμάζω την ανεπηρέαστη κρίση των απλών εκείνων ανθρώπων. Γι' αυτό πιστεύω πως δε χρειάζεται καμιά προσπάθεια να αξιολογηθεί το θετικό και

307 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 2, σσ. 59-61.

308 Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 278-279.

μεγάλο εκείνο έργο της προσφοράς των τίμιων αυτών Δικαστών στο Λαϊκό Δημοκρατικό θεσμό της Αυτοδιοίκησης και περισσότερο της δικαιοσύνης, που με τόσο ζήλο και ανιδιοτέλεια υπηρετούσαν στην περίοδο τούτη».³⁰⁹

Τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1944 και παρά τις επείγουσες ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν και σχετίζονταν κυρίως με την όσο το δυνατόν γρηγορότερη epούλωση των πληγών της Κατοχής, δεν έλειψαν και οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που συνδέονταν με την παρουσία του ΕΑΜ. Τους μήνες εκείνους είχε έρθει στην πόλη η επιμελητεία του ΕΛΑΣ και μαζί πολλοί καλλιτέχνες, μεταξύ των οποίων και ο Αιμίλιος Βεάκης, που είχαν ενταχθεί στο ΕΑΜ, οι οποίοι κάθε βράδυ, χωρίς εισιτήριο, ψυχαγωγούσαν το λαό και τους αντάρτες. Επίσης με πρωτοβουλία των νέων της πόλης ιδρύθηκε ο Εκπολιτιστικός Σύλλογος Ναυπάκτου, ο οποίος είχε ως χώρο εκδηλώσεων τον μετέπειτα κινηματογράφο REX.³¹⁰

β) Συλλήψεις από το ΕΑΜ

Σύμφωνα με τον Τζαβέλλα τις πρώτες ημέρες μετά την είσοδο του ΕΛΑΣ στη Ναύπακτο πραγματοποιήθηκαν περίπου είκοσι συλλήψεις ανθρώπων που φέρονταν να είχαν συνεργαστεί με τον κατακτητή ή το Τάγμα Ευζώνων. Στις οικογένειες που είχαν φύγει δόθηκε ολιγοήμερη προθεσμία να επιστρέψουν, διαφορετικά η κινητή και ακίνητη περιουσία τους θα δημεύονταν. Σε όσους επέστρεψαν, επεστράφη ταυτόχρονα η κατασχεθείσα περιουσία. Κατά τον Μπ. Κοτίνη, οι περιουσίες όσων δεν επέστρεψαν δεν πρόλαβαν να δημευθούν γιατί λεηλατήθηκαν.³¹¹

Παράλληλα, ο ΕΛΑΣ εξέδωσε διαταγή για την παράδοση του οπλισμού. Κατά τον Τζαβέλλα, μέσα στην πόλη επικρατούσε τάξη. Δεν καταγράφηκε καμία πράξη ως αντίποινα ή για λόγους αντεκδίκησης, για τις δεκάδες των δολοφονιών και τις εκατοντάδες των συλλήψεων που είχαν γίνει την περίοδο της παντοκρατορίας του Τάγματος Ευζώνων.

Από την πλευρά της η Πολιτοφυλακή συνέταξε δικογραφίες για περίπου 60 άτομα.

309 Αντώνης Β. Κυρίτσης, *Τραγικές μαρτυρίες*, Πάτρα 1984, σ. 33.

310 Εφημ. Εν Ναυπάκτω, Αριθ. φύλλου 1, Οκτώβριος 1994.

311 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 148.

Σε αυτά περιλαμβάνονταν τα περισσότερα από τα μέλη της Επιτροπής Ασφαλείας, τα οποία είχαν αναχωρήσει από την πόλη με το Τάγμα Ευζώνων και το 5/42 και ήταν οι: Σιδέρης, Παναγιώτης Λιανός, Κων/νος Κοτίνης, Αριστομένης Βενέτικος, Νικόλαος Γούρας, Δημήτριος Δημολίτσας και Μιλτιάδης Μακρυγιάννης.³¹² Από τα μέλη της Επιτροπής Ασφαλείας σε βάρος των οποίων σχηματίστηκαν δικογραφίες, οι Ι. Χριστοδούλου, Ν. Γούρας, Κ. Γράψας, Α. Πορφύρης, Ι. Ταρκαζίκης, Ν. Παπαδογιάννης ομολόγησαν ότι έγιναν εκτελέσεις από το Τάγμα Ευζώνων.³¹³ Οι υπόλοιπες δικογραφίες αφορούσαν μέλη του Τάγματος Ευζώνων και του 5/42 που είχαν αποχωρήσει. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ονόματα των: Χ. Γραμμάτης, Μπ. Κοτίνης, Κ. Κοτίνης, Ν. Κοτίνης, Ρωμ. Κοτίνης, Γερ. Τσιτσέλης, Ν. Καρβέλης, Α. Δημολίτσας, Α. Γρίβας, Κ. Μπρούμας, Χ. Παλαιογιάννης, Χ. Εύδης, Χ. Καπορδέλης, Χ. Πιας, Β. Γίδας, κ.ά. Ο Τζαβέλλας χαρακτηρίζει τους παραπάνω «αδιάλλακτους».³¹⁴

Σύμφωνα με τον Μπ. Κοτίνη, η διαδικασία σχηματισμού δικογραφιών στην Πολιτοφυλακή είχε χαρακτήρα «ρουτίνας», καθώς πολλοί πολίτες, ανίδεοι, όπως τους χαρακτηρίζει ο ίδιος, κλήθηκαν να υπογράψουν έτοιμες, τυποποιημένες καταθέσεις χωρίς πολλές φορές να τους επιτραπεί ούτε η προ της υπογραφής ανάγνωσή τους. Ο ίδιος, καθώς οκτώ τέτοιες καταθέσεις ελήφθησαν εναντίον του, εντάσσει την τακτική αυτή στην ευρύτερη προσπάθεια του ΕΑΜ να εξουδετερώσει-ευκαιρίας δοθείσης-με κάθε τρόπο τους αντιπάλους του.³¹⁵

Σταδιακά μέσα στην πόλη η ατμόσφαιρα κατέστη εχθρική για το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Έτσι, ο Φρούραρχος Ναυπάκτου Ιωάννης Βούλτεψης και ο διοικητής της Πολιτοφυλακής Ζάχος κατέληξαν στη διαπίστωση ότι επίκειται επίθεση για την κατάληψη της Ναυπάκτου από τους Άγγλους που βρίσκονταν στη Πάτρα. Για τον λόγο αυτό ξεκίνησαν να στήνονται οδοφράγματα και να κατασκευάζονται οχυρωματικά έργα καθώς, και να εκπονούνται σχέδια αντιμετώπισης μια πιθανής επίθεσης. Επίσης, στις 12 Δεκεμβρίου οργανώθηκε από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ επιχείρηση εικονικής επίθεσης προκειμένου να εξαπατηθούν και να εκδηλωθούν όσοι ήταν αντίθετοι με την κατοχή της πόλης από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και να

312 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 6, σ. 26.

313 Στο ίδιο, τετράδιο 2, σ. 57 και τετράδιο 7, σ. 3.

314 Στο ίδιο, τετράδιο 7, σ. 2.

315 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 149. Επίσης, συνέντευξη Μπάμπη Κοτίνη, Ναύπακτος 20 Σεπτεμβρίου 2017.

αποκαλυφθούν οι προθέσεις τους. Πράγματι, σκηνοθετήθηκε εικονική επίθεση, η οποία όμως δεν πέτυχε τον σκοπό της και οι επικεφαλής του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στην πόλη κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι «αντιδραστικοί» στη Ναύπακτο ήταν καλά οργανωμένοι και περίμεναν εντολή για να κινηθούν.³¹⁶

Ωστόσο, ακολούθησε νέο κύμα συλλήψεων και εγκλεισμού υπόπτων στο αρχηγείο της Πολιτοφυλακής. Από αυτούς κάποιοι αργότερα αφέθηκαν ελεύθεροι, με παρέμβαση του Τζαβέλλα. Ωστόσο, ένας από αυτούς, ο Βασίλειος Λάμπρος, ηλικίας 17-18 χρόνων, υπέκυψε στα χέρια των ανακριτών-βασανιστών του, πολιτοφυλάκων Ευθυμίου Πούλου και Νικολάου Σίνη. Αρκετοί ήταν, επίσης, αυτοί που συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα κρατουμένων σε χωριά της ορεινής Ναυπακτίας, όπως ο Πλάτανος.³¹⁷

Πριν από την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας η εαμοκρατούμενη Ναύπακτος δεχόταν απειλές από τους θεωρούμενους «αντιδραστικούς» που είχαν καταφύγει στην Πάτρα. Ο ΕΛΑΣ προετοιμάζε την πόλη και στο πλαίσιο αυτό έγιναν 100 προγραφές για συλλήψεις. Όμως, ο Έπαρχος Τζαβέλλας προειδοποίησε ότι σε περίπτωση που διενεργούνταν συλλήψεις θα παραιτούταν, γεγονός που απέτρεψε τις προληπτικές συλλήψεις.³¹⁸

γ) Η Ναύπακτος μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας

Λίγες ημέρες μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, στα τέλη Φεβρουαρίου, έφτασε με πολεμικό σκάφος στη Ναύπακτο κλιμάκιο με επικεφαλής τον Άγγλο συνταγματάρχη Bilbanke και αποτελούμενο από δύο Έλληνες αξιωματικούς και λίγους στρατιώτες. Τους υποδέχτηκε ο αρχηγός της Πολιτοφυλακής, Ζάχος, και ο Φρούραρχος Ναυπάκτου, Βούλτεψης, οι οποίοι τους οδήγησαν στο μέρος όπου είχαν συγκεντρωθεί τα παραδοθέντα από τον ΕΛΑΣ όπλα. Σύμφωνα με τη μοναδική αναφορά στο γεγονός εκείνο, τα στελέχη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στη Ναύπακτο προσπάθησαν να ξεγελάσουν τον Άγγλο συνταγματάρχη

316 Ράπτης, *ό.π.*, σ. 272.

317 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 153.

318 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 2, σσ. 61-62. Επίσης, Ράπτης, *ό.π.*, σ. 282.

τόσο ως προς τα κρατητήρια και τον αριθμό των συλληφθέντων από την Πολιτοφυλακή, όσο και αναφορικά με το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε στην πόλη. Παρά τη διασπορά στελεχών του ΕΑΜ και της Πολιτοφυλακής ανάμεσα στο συγκεντρωμένο πλήθος στο λιμάνι, που περίμενε την ομιλία του Άγγλου ανώτερου αξιωματικού, αρκετοί από τους συγκεντρωμένους εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους με διάφορους τρόπους.³¹⁹

Το Φρουραρχείο και η Πολιτοφυλακή παρέμειναν στη Ναύπακτο έως τις 5 Μαρτίου 1945, ημέρα που έφτασε από την Πάτρα το πρώτο τμήμα του 142^{ου} Τάγματος Εθνοφυλακής με επικεφαλής το λοχαγό Ξένο και τον υπολοχαγό Φαίδων Γκιζίκη. Η Πολιτοφυλακή απελευθέρωσε τους τελευταίους κρατουμένους και αναχώρησε για το Αγρίνιο.³²⁰

Σύμφωνα με τον Τζαβέλλα, την επόμενη ημέρα της εγκατάστασης της Εθνοφυλακής-Χωροφυλακής διαλύθηκαν τα συσσίτια, το Νοσοκομείο και τα ιατρεία στη Ναύπακτο.³²¹ Στις 15 Μαρτίου ξεκίνησαν ομαδικές συλλήψεις Ελασιτών σε συνεργασία με την πρώην Επιτροπή Ασφαλείας, οι οποίοι και εστάλησαν στο Μεσολόγγι. Η «Σπείρα» σε συνεργασία με την Εθνοφυλακή-Χωροφυλακή συνέχισε με ομαδικές μηνύσεις: «Μία μήνυση, είς μηνυτής, μία πράξις, 126 μηνυόμενοι!!!».³²²

Ο Έπαρχος, ακόμα, Τζαβέλλας διαμαρτυρήθηκε στους διοικητές της Εθνοφυλακής-Χωροφυλακής. Στις 16 Μαρτίου έστειλε επίσης έγγραφη διαμαρτυρία στους διοικητές και στον Ταξίαρχο Μεσολογγίου, στην οποία επισύναπτε κατάλογο των δολοφονηθέντων και συλληφθέντων από τα Τάγματα Ασφαλείας και την «Σπείρα» των συνεργατών τους και διαμαρτυρόταν για τη συνεργασία πλέον της «Σπείρας» με την Εθνοφυλακή-Χωροφυλακή αλλά και για την κατάσταση που πλέον είχε διαμορφωθεί στη Ναύπακτο.³²³

Στις 20 Μαρτίου 1945 απέστειλε έκθεση στον Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Μεσολογγίου, στην οποία επίσης συμπεριελάμβανε εκ νέου κατάλογο των δολοφονηθέντων και συλληφθέντων από τα Τάγματα Ασφαλείας και την «Σπείρα» των συνεργατών τους, για την οποία δεν έλαβε καμία απάντηση. Η «Σπείρα» απάντησε με μηνύσεις, μεταξύ των οποίων και προς τον ίδιο τον Έπαρχο-Στρατηγό Τζαβέλλα που τον κατηγορούσε ως ηθικό

319 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 164.

320 Κοτίνης, *ό.π.*, σσ. 164-165.

321 Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Αρχείο Τζαβέλλα, τετράδιο 5, σ. 49.

³²² Στο ίδιο, τετράδιο 5, σσ. 50-51.

³²³ Στο ίδιο, τετράδιο 2, σσ. 65-66

αυτουργό. Ο Τζαβέλλας συνελήφθη και οδηγήθηκε στις φυλακές Μεσολογγίου, όπου κρατήθηκε για μια εβδομάδα και απελευθερώθηκε «μετά την τίμια και ειλικρινή απολογία του», όπως αναφέρει ο ίδιος.³²⁴

Εν τω μεταξύ, σύμφωνα πάντα με το αρχείο Τζαβέλλα, οι δικογραφίες που είχαν σχηματισθεί από την Πολιτοφυλακή του ΕΛΑΣ και οι οποίες παραδόθηκαν στον διοικητή της Χωροφυλακής, αφού ενημερώθηκαν οι ενδιαφερόμενοι, εξαφανίστηκαν, ενώ έπρεπε να είχαν υποβληθεί στον αρμόδιο εισαγγελέα. Ο Τζαβέλλας, ως Έπαρχος, είχε αποστείλει επικυρωμένα αντίγραφα στον Ανακριτή. Όταν συνελήφθησαν οι φερόμενοι-σύμφωνα με το αρχείο του Στρατηγού-ως δωσίλογοι, ομολόγησαν ότι ήταν μέλη της «Επιτροπής Ασφαλείας», ομολόγησαν τις δολοφονίες, αλλά επέρριψαν την ευθύνη σε όσους από τα μέλη της Επιτροπής είχαν καταφύγει στην Πάτρα, τους οποίους και κατονόμαζαν.³²⁵

Στις 9 Ιουνίου 1945 ο Τζαβέλλας υπέβαλε μήνυση εναντίον της «Σπείρας». Μήνυσε πάνω από τριανταπέντε άτομα ως προδότες, δολοφόνους, συνεργάτες των Γερμανών και των Ταγμάτων Ευζώνων Ναυπάκτου και Πατρών και ηθικούς αυτουργούς για πάνω από πενήντα δολοφονίες στη Ναύπακτο, δώδεκα εκτελέσεις στην Πάτρα και πάνω από διακόσιες συλλήψεις, καθώς επίσης και για πυρπολήσεις, αρπαγές και λεηλασίες. Στη μήνυσή του συνυπέβαλε και ονομαστική κατάσταση των δολοφονηθέντων, εκτελεσμένων και συλληφθέντων. Ο υπουργός Δικαιοσύνης διέταξε τον εισαγγελέα Εφετών Πατρών να διεξάγει ανακρίσεις, κατά τις οποίες εξετάστηκαν δεκάδες μάρτυρες. Αυτό, κατά τον Τζαβέλλα, προκάλεσε αναστάτωση και τρόμο στη «Σπείρα», με αποτέλεσμα δεκατέσσερα μέλη της να καταστρώσουν σχέδιο δολοφονίας του. Ο δέκατος πέμπτος αρνήθηκε να συμμετάσχει, επικαλούμενος τις ευεργετικές ενέργειες που είχε κάνει ο Στρατηγός για όλους τους Ναυπάκτιους στη διάρκεια της Κατοχής και μάλιστα τον ειδοποίησε για τα σχέδια της «Σπείρας». Μάλιστα και αυτός στον οποίον είχε ανατεθεί η εκτέλεση της δολοφονίας, όταν έμαθε ποιος ήταν ο στόχος του, επειδή ετύγχανε Ηπειρώτης στην καταγωγή, αρνήθηκε να διαπράξει το σχεδιαζόμενο έγκλημα. Έτσι το σχέδιο της δολοφονίας του Στρατηγού Τζαβέλλα ναυάγησε.³²⁶

324 Στο ίδιο, τετράδιο 3, σ. 14.

325 Στο ίδιο, τετράδιο 5, σ. 64.

326 Στο ίδιο, τετράδιο 3, σσ. 15-16.

δ) Η Οργάνωση «Χ» Ναυπακτίας

Η Οργάνωση «Χ» Ναυπακτίας ιδρύθηκε και έδρασε στη Ναύπακτο προς το τέλος της εχθρικής κατοχής. Στην αίτηση³²⁷ της 15ης Οκτωβρίου 1969³²⁸ του αρχηγού της Γεωργίου Κοτίνη προς το ΔΕΠΑΘΑ, όπου αιτούταν α) την αναγνώριση της «Εθνικής Οργανώσεως «Χ» Ναυπακτίας» ως «Εθνικής Οργανώσεως Αντιστασεως» και την κύρωση των σχετικών πινάκων των μελών της και, β) την αναγνώριση του ιδίου ως Τοπικού Αρχηγού Εθνικής Οργανώσεως «Χ» Ναυπακτίας, βρίσκονται συνημμένα έγγραφα στα οποία περιγράφεται τόσο ο τρόπος οργάνωσης όσο και η δράση της.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το αρχείο της «Εθνικής Οργανώσεως «Χ» Ναυπακτίας», αυτή «αποτελέσε το χώρο οργάνωσης και συσπείρωσης του εθνικόφρονος κόσμου της Ναυπάκτου», ο οποίος έβλεπε με ανησυχία τη μελλοντική επιδίωξη του ΕΑΜ να επιβάλει αμέσως μετά την Απελευθέρωση τη δικτατορία του προλεταριάτου και ότι η επιδίωξη αυτή δεν επρόκειτο να τιθασευτεί. Για τον λόγο αυτό και για να αποφευχθεί ο κατακερματισμός των εθνικοφρόνων δυνάμεων στις διάφορες εθνικές οργανώσεις που δρούσαν στη Ναύπακτο (Ε.Ο.Π.Δ. ΕΔΕΣ, Ε.Ο.Ε. Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας, Ε.Ο.Ε. ΕΟΒ), αμέσως μετά την απελευθέρωση σημειώθηκε αθρόα ένταξη των «εθνικοφρόνων» πολιτών στην Εθνική Οργάνωση «Χ» Ναυπακτίας και τον Μάρτιο του 1945 αριθμούσε διακόσια περίπου μέλη. Αρχικά και ως το καλοκαίρι του 1945 είχε συλλογική διοίκηση «από πρόσωπα κοινής εμπιστοσύνης και γενικής εκτιμήσεως», τους: Δημήτριο Δημολίτσα, τ. Δήμαρχο Ναυπάκτου, Παναγιώτη Λιανό, συμβολαιογράφο, Ιωάννη Καραμπάρμπα, γιατρό και Ιωάννη Λειβαδίτη, γιατρό.

Σκοπός της οργάνωσης ήταν: α) η υποβοήθηση του Στρατού και της Χωροφυλακής στην εμπέδωση της τάξης τόσο στην πόλη της Ναυπάκτου, όσο και στην ενδοχώρα της

³²⁷ Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας: «Αίτησις του Γεωργίου Χαρ. Κοτίνη, συντ/ρχου πεζ. Π.Δ. προς την Δ.Ε.Π.Α.Θ.Α. περί αναγνώρισεως της «Εθνικής Οργανώσεως «Χ» Ναυπακτίας» ως «Εθνικής Οργανώσεως Αντιστασεως» και την κύρωση των σχετικών πινάκων των μελών της και, β) την αναγνώριση του ιδίου ως Τοπικού Αρχηγού Εθνικής Οργανώσεως «Χ» Ναυπακτίας», Ναύπακτος, 15 Οκτωβρίου 1969.

³²⁸ Για το λόγο για τον οποίο υποβλήθηκε η αίτηση το 1969 βλ. υποσημείωση 98 της παρούσας εργασίας.

Ναυπακτίας, β) η εμπέδωση αισθήματος ασφάλειας μεταξύ των εθνικοφρόνων πολιτών, γ) η αποφυγή της πολιτικοποίησης των παραπάνω επιδιώξεων.

Από το καλοκαίρι του 1945 η συνεχώς αυξανόμενη ανησυχία των «εθνικοφρόνων» επέβαλε τον επανεξοπλισμό της οργάνωσης «Χ» και την ανάληψη επιχειρήσεων εναντίον των κομμουνιστών στην περιοχή καθώς και την ανάγκη μιας διοίκησης αυστηρότερης σε σύγκριση, προφανώς, με τη συλλογική διοίκηση «από πρόσωπα κοινής εμπιστοσύνης και γενικής εκτιμήσεως» που αναφέρθηκε παραπάνω. Έτσι ο Γενικός Αρχηγός της Εθνικής Οργάνωσης «Χ» στρατηγός Γεώργιος Γρίβας όρισε τον Οκτώβριο του 1945 ως Αρχηγό της Εθνικής Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας τον συνταγματάρχη Γ. Κοτίνη. Αμέσως μετά ο νέος αρχηγός επιχείρησε την επέκταση στην επαρχία Ναυπακτίας, με τη δημιουργία ομάδων κατά κοινότητα που θα διοικούσαν από έμπειρα και ικανά πρόσωπα. Επίσης, προέβη στον σχηματισμό διμοιριών κατά ενορία μέσα στην πόλη της Ναυπάκτου. Στο αρχείο της οργάνωσης αναφέρονται άτομα, τα οποία έχουν ήδη προαναφερθεί ως καταταγέντα στο Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου, όπως ήταν οι Σταύρος Σταυρόπουλος, Ανδρέας Γρίβας, Νικόλαος Τρ. Κοτίνης, Ιωάννης Πλούμης, Χαράλαμπος Ξύδης, Κων/νος Κορώσης, Γ. Καρβούνης κ.ά. Σε κάθε περίπτωση πρωταρχικός σκοπός ήταν η ολοκλήρωση του εξοπλισμού των μελών της.

Η Οργάνωση «Χ» Ναυπακτίας, όπως θα φανεί και στην περιληπτική αναφορά της δράσης της που ακολουθεί, συνεργάστηκε με τις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας της περιοχής και μάλιστα τον Σεπτέμβριο του 1946 συμπλήρωσε τον οπλισμό των μελών της με όπλα που παραδόθηκαν στον αρχηγό της στην Κόρινθο από τον διευθυντή της 81^{ης} στρατιωτικής περιοχής που έδρευε εκεί, υποστράτηγο Βενετσάνο Κετσέα και τον υποστράτηγο Βασίλειο Σταυρογιαννόπουλο.³²⁹

Στην ίδια αίτηση της 15^{ης} Οκτωβρίου 1969 προς το ΔΕΠΑΘΑ, που προαναφέρθηκε, βρίσκεται συνημμένη η συνοπτική έκθεση δράσης της Εθνικής Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας. Σύμφωνα με αυτήν, σκοπός της δράσης της ήταν η υποβοήθηση του Στρατού και της Χωροφυλακής στην εμπέδωση της τάξης τόσο στην πόλη της Ναυπάκτου, όσο και στην ενδοχώρα της Ναυπακτίας, με την εξάρθρωση του κομμουνιστικού δικτύου και την εξουδετέρωση του κομμουνιστικού κινδύνου. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού: α)

329 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας: «Περιγραφή του τρόπου οργανώσεως της εθνικής οργανώσεως αντιστάσεως 'Χ' Ναυπακτίας», Ναύπακτος.

Οργάνωσε ομάδες παρακολούθησης των σημειώντων κομμουνιστών και των εθνικά ύποπτων προσώπων, οι οποίες ανέφεραν στις Αρχές καθετί αξιόλογο, β) ομάδες ένοπλων μελών της που πραγματοποιούσαν περιπολίες τόσο μέσα στην πόλη της Ναυπάκτου όσο και στην ευρύτερη περιοχή, γ) ομάδες για την αναζήτηση και την ανακάλυψη κρυμμένου από τον ΕΛΑΣ οπλισμού, τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με αυτόν και την καθοδήγηση τμημάτων της Χωροφυλακής με σκοπό την ανεύρεσή του, δ) συνέδραμε τα Σώματα Ασφαλείας με τη συμμετοχή σε κοινές εξορμήσεις στην επαρχία της Ναυπακτίας, με σκοπό την ανακάλυψη και σύλληψη επικίνδυνων κομμουνιστών, ε) μετά τη συμπλήρωση του οπλισμού της, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έλαβε μέρος με τον τακτικό στρατό της περιοχής σε ευρείας κλίμακας επιχειρήσεις με σκοπό την αναχαίτιση πολυάριθμου «κομμουνιστοσυμμοριτικού συγκροτήματος» που εμφανίστηκε στην όμορη Δωρίδα και την παρεμπόδιση της εισόδου του στη Ναυπακτία.

Η Οργάνωση «Χ» Ναυπακτίας έπαυσε σιωπηρώς να υφίσταται από τις αρχές του 1947, όταν πολλά από τα μέλη της κατετάγησαν στα τμήματα Μονάδων Αυτοάμυνας Υπαίθρου (Μ.Α.Υ.), Κυνηγών κλπ. που συγκροτήθηκαν από το κράτος ή στον Εθνικό Στρατό.³³⁰

Όσους συλλάμβαναν ως αριστερούς ή πρώην αγωνιστές του ΕΛΑΣ τούς οδηγούσαν στο ξενοδοχείο «Απόλλων», ιδιοκτησίας Κοτίνη. Τις περισσότερες φορές οι συλληφθέντες οδηγούνταν εκεί, έχοντας υποστεί ξυλοδαρμό και βασανιστήρια κατά τη διαδρομή και μάλιστα υπήρξαν περιπτώσεις συλληφθέντων που δολοφονήθηκαν καθ' οδόν προς τα κρατητήρια της Ναυπάκτου. Ανακριτής στο κρατητήριο Ναυπάκτου ήταν ο λοχαγός Φαίδων Γκιζίκης.³³¹

Σε μέλη της Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας ή συνεργάτες τους καταλογίζονται κάποιοι φόνοι που έγιναν στην περιοχή Χάνια Γαβρολίμνης, χωριό πάνω στον οδικό άξονα Ναυπάκτου-Μεσολογγίου, αλλά και στο γειτονικό χωριό Τρίκορφο Ναυπακτίας, τον Φεβρουάριο του 1945.³³² Την ίδια περίπου περίοδο σημειώθηκαν ξυλοδαρμοί πρώην μελών

330 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας. «Συνοπτική έκθεση δράσεως της εθνικής οργανώσεως 'Χ' επαρχίας Ναυπακτίας», Ναύπακτος.

331 Κυρίτσης, *ό.π.*, σ. 20.

332 Στο ίδιο, σσ. 16-17.

του ΕΛΑΣ³³³ ή ενταγμένων στο ΕΑΜ,³³⁴ γερόντων των οποίων τα παιδιά βρίσκονταν στη φυλακή,³³⁵ καθώς και εισβολές σε σπίτια, συνοδευόμενες από ξυλοδαρμούς και λεηλασίες, προκειμένου οι ιδιοκτήτες τους να αποκαλύψουν τις κρυψώνες των οικείων προσώπων τους,³³⁶ κρυψώνες όπλων³³⁷ ή απλώς για εκφοβισμό.³³⁸

Τέλος, υπήρξε περίπτωση πρώην Ελασίτη που με έγγραφό του στις 13 Οκτωβρίου 1945 προς την Εθνική Οργάνωση «Χ» Δάφνης (χωριό έξω από τη Ναύπακτο) αποκήρυξε το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ για την προδοτική, όπως τη χαρακτήριζε, δράση του, γιατί τον είχε οδηγήσει στην Κατοχή σε αντίπαλο στρατόπεδο με τον γιο του, ο οποίος υπηρετούσε στα «Εθνικόφρονα Τάγματα του Ράλλη». Επίσης, δήλωνε την πρόθεσή του να ταχθεί στο πλευρό της Εθνικής Οργάνωσης «Χ» και επιθυμούσε την κοινοποίηση του παρόντος εγγράφου σε όλες τις Εθνικές Οργανώσεις και τη δημοσίευσή του στον Τύπο.³³⁹

333 Στο ίδιο, σ. 14.

334 Στο ίδιο, σ. 15.

335 Στο ίδιο, σσ. 23-24.

336 Στο ίδιο, σσ. 23-24.

337 Στο ίδιο, σσ. 27-28.

338 Στο ίδιο, σ. 25.

339 Ιδιωτική συλλογή Μπ. Κοτίνη, Αρχείο Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας. «Προς την εθνικήν Οργάνωσιν 'Χ' Δάφνης. Αποκήρυξις ΕΑΜ-ΕΛΑΣ», Ναύπακτος.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Ναύπακτος μπορεί να μη βίωσε μεγάλα και τραγικά γεγονότα που θα την κατέτασσαν στις περιοχές της Ελλάδας όπου ο κατακτητής έδειξε το πιο σκληρό πρόσωπό του (π.χ. Καλάβρυτα, Δίστομο κ.λπ), έζησε όμως τη διπλή κατοχή (Γερμανών και Ιταλών), τον ανταγωνισμό μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων, την παρουσία του Τάγματος Ευζώνων, τις συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ, τις εκατέρωθεν διώξεις και συλλήψεις, την εαμοκρατία, μέχρι την εγκατάσταση του επίσημου ελληνικού κράτους.

Μέσα από τη μελέτη τόσο του αρχειακού υλικού, όσο και της τοπικής βιβλιογραφίας, διαπιστώνεται ότι περισσότερο επώδυνη υπήρξε η σύγκρουση και ο ανταγωνισμός μεταξύ του Τάγματος Ευζώνων και του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ με τις συνακόλουθες συνέπειες, παρά η συμβίωση με τον κατακτητή, με εξαίρεση, ίσως, το μπλόκο της 21ης Μαΐου 1944, που και σε αυτό, κατά τον Τζαβέλλα, εμπλέκονταν Έλληνες εναντίον Ελλήνων, δηλαδή η φερόμενη στο αρχείο του Τζαβέλλα ως «Σπείρα», η Επιτροπή Ασφαλείας.

Μελετώντας την τοπική βιβλιογραφία διαπιστώνει κανείς τις διαφωνίες των συγγραφέων ως προς διάφορα θέματα. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί, όπως έχει ήδη γίνει, η διαφωνία μεταξύ Μπ. Κοτίνη από τη μία και Τζαβέλλα από την άλλη σε σχέση με τον αριθμό των εκτελεσθέντων-δολοφονηθέντων, με τον Κοτίνη να αναφέρει και να αναγνωρίζει μόνο τρεις, ενώ τον Τζαβέλλα να αναφέρει στο αρχείο του περίπου εξήντα.

Άλλο σημείο διαφωνίας ήταν η Επιτροπή Ασφαλείας, της οποίας ο αριθμός των μελών στο αρχείο του Τζαβέλλα ανέρχεται στους εικοσιπέντε, με βασικό έργο την κατάδοση Ελλήνων στους Γερμανούς αρχικά και στο Τάγμα Ευζώνων στη συνέχεια. Όπως ελέχθη, ο Τζαβέλλας τη χαρακτηρίζει επανειλημμένως «Σπείρα προδοτών, καταδοτών» κ.λπ. Από την άλλη μεριά, ο Κοτίνης δέχεται την ύπαρξή της, επικουρική στο έργο του Τάγματος Ευζώνων, αλλά διαφωνεί ως προς τον αριθμό και τη σύνθεσή της, αλλά και ως προς τον ρόλο της.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση των τεσσάρων ανθρώπων που σκοτώθηκαν στη Βομβοκού στις 29 Αυγούστου 1944. Και η περίπτωση αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφωνίας των πηγών, καθώς ο Ράπτης, παραθέτοντας

προφορική αφήγηση, αναφέρει ως φυσικούς αυτουργούς του θανάτου των τεσσάρων ανθρώπων μια ομάδα του ΕΛΑΣ που δρούσε στην περιοχή, ενώ προσδιορίζει ως Εύζωνες του τέσσερις δολοφονημένους. Από την άλλη μεριά και ο Κοτίνης θεωρεί τους ελασίτες ως φυσικούς αυτουργούς του θανάτου των τεσσάρων ανθρώπων, χωρίς, όμως, να τους προσδιορίζει ως Εύζωνες. Το στοιχείο που έρχεται να τροφοδοτήσει εκ νέου τη διερεύνηση του περιστατικού είναι οι ληξιαρχικές πράξεις θανάτου των τεσσάρων ανθρώπων, οι οποίες, πλην του ενός, αναφέρουν ως αιτία θανάτου ή φυσικούς αυτουργούς, τους Γερμανούς! Συνάγεται, δηλαδή, το συμπέρασμα ότι για ένα περιστατικό καταγράφονται τρεις διαφορετικές εκδοχές, τις οποίες ο ερευνητής, αφού τις αναδείξει, τις αφήνει στην κρίση του αναγνώστη.

Επίσης διαφωνία υπάρχει ως προς την εκτέλεση τριών Επονιτών από μέλη των Ταγμάτων Ευζώνων λίγο προτού αναχωρήσουν για την Πάτρα, τα κρεμασμένα πτώματα των οποίων αντίκρισαν οι άντρες του ΕΛΑΣ μπαίνοντας στην πόλη, όπως αναφέρει ο Κωστόπουλος, κάτι που απορρίπτει με απόλυτη βεβαιότητα ο Κοτίνης.

Επιπλέον, ενδιαφέρουσα σε κάθε περίπτωση είναι η διαφορετική περιγραφή που οι συγγραφείς επιφυλάσσουν για την είσοδο του ΕΛΑΣ στην πόλη. Σύμφωνα με τον Ράπτη, ο οποίος παραθέτει μαρτυρία αντάρτη που ήταν παρών στην είσοδο του ΕΛΑΣ, αυτή πραγματοποιήθηκε με πανηγυρικό τρόπο, από συντεταγμένα τμήματα του μόνιμου και εφεδρικού ΕΛΑΣ, υπό τους ήχους τραγουδιών και υπήρχε συγκεντρωμένο πλήθος που ζητωκραύγαζε. Σύμφωνα με τον Κοτίνη, ο ΕΛΑΣ εισήλθε την επόμενη ημέρα, 20 Σεπτεμβρίου, διστακτικά και με εφεδρικούς σχηματισμούς από τα γύρω χωριά.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η αποσιώπηση από την πλευρά του Κοτίνη του γεγονότος της έλευσης του Άρη Βελουχιώτη στη Ναύπακτο περίπου ένα μήνα μετά την είσοδο του ΕΛΑΣ, γεγονός που αναφέρεται αναλυτικά στον Ράπτη.

Όσον αφορά την εαμοκρατία, διαπιστώνεται ότι το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ αμέσως μετά την είσοδό του στην πόλη, θέλησε να δημιουργήσει θεσμούς και δομές σύμφωνα με τις αποφάσεις της ΠΕΕΑ, που θα λειτουργούσαν προς όφελος των πολιτών. Όπως αναφέρθηκε και στο οικείο χωρίο, τις πρώτες μέρες της παρουσίας του διενήργησε εκλογές με σκοπό τη λαϊκή εκπροσώπηση στα όργανα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Βέβαια, το γεγονός ότι ένας αριθμός Ναυπακτιών είχε αναχωρήσει με το Τάγμα Ευζώνων, εγείρει κάποια ερωτήματα σχετικά με τη σφαιρικότητα της αντιπροσώπευσης αυτής. Οπωσδήποτε, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ,

παρά την πρόσκλησή του να επιστρέψουν στην πόλη όσοι εχθρικά διακείμενοι σε αυτό είχαν αναχωρήσει, στην προσπάθειά του να διαφυλάξει την εξουσία που συγκρότησε, δεν απέφυγε την τακτική των συλλήψεων, των φυλακίσεων και των δικογραφιών όσων είχαν συνεργαστεί με το Τάγμα Ευζώνων. Διαπιστώνεται, δηλαδή, η χρήση παρόμοιων τακτικών προς τους «αντιπάλους» τόσο από το Τάγμα Ευζώνων όσο και από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, που, ίσως, ξεκινούν από διαφορετικές αφετηρίες και υπηρετούν διαφορετικούς στόχους. Το μεν Τάγμα Ευζώνων έχει ως στόχο την προστασία της πόλης από τον «κομμουνιστικό» κίνδυνο και την εξουδετέρωση των κομμουνιστών, το δε ΕΑΜ/ΕΛΑΣ έχει ως στόχο την τιμωρία όσων συνεργάστηκαν με το Τάγμα Ευζώνων και την προστασία της εξουσίας του μέσα στην πόλη από αυτούς που θα μπορούσαν να την απειλήσουν.

Ένα άλλο στοιχείο που προκαλεί το ενδιαφέρον είναι η διαφορετική, μεροληπτική θα μπορούσε να ειπωθεί, παρουσίαση των δύο βασικών αντιμαχόμενων πλευρών, του Ταγματος Ευζώνων Ναυπάκτου και όσων κατετάγησαν στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Τόσο ο Σταυρογιαννόπουλος και στα δύο βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία, όσο και ο Κοτίνης, παρουσιάζουν τα Τάγματα Ασφαλείας εν συνόλω ως θεματοφύλακες «των ιερών και των οσίων» της Ελλάδας, που αγωνίστηκαν να σώσουν τη χώρα από τις «ορδές» του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Ιδίως στον Κοτίνη, οι συλλήψεις όσο και τα εγκλήματα των αντρών του Ταγματος Ευζώνων Ναυπάκτου υποβαθμίζονται ως προς τον αριθμό, όπως έχει αναφερθεί, ή δικαιολογούνται, όπως στην περίπτωση του Ελασίτη ανθυπολοχαγού στην επίθεση του ΕΛΑΣ στη Ναύπακτο την 1η Ιουλίου 1944, ο οποίος, τραυματισμένος, εκτελέστηκε εν ψυχρώ στην πλατεία Φαρμάκη από Εύζωνα που νωρίτερα είχε δει να πέφτει νεκρός από τις σφαίρες του ΕΛΑΣ ένας φίλος και συμπολεμιστής του. Με την ίδια διάθεση δικαιολόγησης αντιμετωπίζονται τα μέλη του 5/42 που εντάχθηκαν στο Τάγμα Ευζώνων Ναυπάκτου και των οποίων οι πράξεις τους αποδίδονται στη διάθεσή τους για τιμωρία, αν όχι εκδίκηση, για τη διάλυσή τους από τον ΕΛΑΣ και τη δολοφονία του αρχηγού τους, συνταγματάρχη Ψαρρού.

Σε κάθε περίπτωση και στους δύο προαναφερόμενους συγγραφείς είναι φανερή η προσπάθεια επιχειρηματολογίας υπέρ, αν όχι υπεράσπισης, των Ταγμάτων Ασφαλείας γενικά, προσπάθεια που κορυφώνεται τη στιγμή της υπέρτατης «δικαίωσης», κατά τον Κοτίνη, όταν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης των μελών των Ταγμάτων Ασφαλείας στο Τάραντα της Ιταλίας τούς επισκέφτηκαν οι αξιωματικοί και οι οπλίτες τμήματος της 3ης

Ορεινής Ταξιαρχίας που παρέμενε στον Τάραντα και με την υποδοχή και το καλωσόρισμά τους αποτίναξαν τη βαριά μομφή ότι δέχτηκαν όπλα από τους Γερμανούς.³⁴⁰

Από την άλλη μεριά, στους ίδιους συγγραφείς το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ παρουσιάζεται ως ο μεγάλος κίνδυνος για το έθνος και επικρατεί, ιδίως στον Κοτίνη, μια απόλυτα μεροληπτική και ίσως «καρικατουρίστικη» απεικόνιση των μελών τους, χωρίς την αναγνώριση κανενός ελαφρυντικού για τα όποια αδικήματα διέπραξαν και χωρίς την αναγνώριση κανενός αποδεκτού ιδεολογικού-πολιτικού υποβάθρου στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.

Όλη αυτή η μεροληπτική αντιμετώπιση καθιστά επιτακτική την ανάγκη διερεύνησης των ίδιων γεγονότων μέσα από διαφορετικές πηγές, είτε αρχειακές, είτε βιβλιογραφικές, είτε προφορικές μαρτυρίες, χωρίς πάντα ο ερευνητής να είναι σίγουρος ότι έχει εντοπίσει την αντικειμενική και μοναδική αλήθεια, αν υφίσταται μία και μοναδική αλήθεια που να δικαιώνει ή να καταδικάζει πράξεις, όπως μερικές από τις παραπάνω περιγραφόμενες.

Επίσης, ο μελετητής του αρχειακού υλικού που αφορά την τοπική ιστορία μπορεί εύκολα να διαπιστώσει την πορεία των ίδιων προσώπων μέσα στις λεγόμενες εθνικές οργανώσεις. Έτσι μπορεί κανείς να δει ίδια ονόματα να αναφέρονται για παράδειγμα στην οργάνωση ΕΔΟΕ, στη συνέχεια στο Τάγμα Ευζώνων, στην οργάνωση «Χ» κ.λπ. Αυτό ίσως αποδεικνύει ότι υπήρξε ένας σταθερός πυρήνας ατόμων που εμφορούνταν από συγκεκριμένες ιδέες και στους οποίους στηρίζονταν οι νέες, συναφείς, κάθε φορά οργανώσεις. Το ίδιο ισχύει και για συγκεκριμένα πρόσωπα που ο Τζαβέλλας εντάσσει στην επονομαζόμενη από αυτόν «Σπείρα» και λίγο αργότερα τα ίδια πρόσωπα κάλεσε ο Γ. Κοτίνης ως μάρτυρες στη μήνυσή του κατά του Τζαβέλλα τον Σεπτέμβριο του 1945.

Η Ναύπακτος, όπως και πολλές περιοχές της Ελλάδας, έζησαν στην Κατοχή την αντιπαράθεση και τις συγκρούσεις ανάμεσα στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και στις λεγόμενες εθνικές οργανώσεις και στα Τάγματα Ευζώνων. Τα γεγονότα αυτά συνιστούν ακόμα και σήμερα πεδίο αντιπαράθεσης, αιτία και πηγή διαφωνιών, αλλά ταυτόχρονα τροφοδοτούν την έρευνα και εμπλουτίζουν την ιστορική γνώση. Σε κάθε περίπτωση ο ερευνητής βρίσκεται αντιμέτωπος με πλήθος πηγών, μαρτυριών, αντικρουόμενων εκδοχών και ερμηνειών, στην προσπάθειά του να αποτυπώσει και να ερμηνεύσει το παρελθόν και να βάλει ένα λιθαράκι ακόμα στο οικοδόμημα της ιστορικής γνώσης.

340 Κοτίνης, *ό.π.*, σ. 147.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

A. ΑΡΧΕΙΑ

Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΔΙΑ, Αθήνα)

Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1944

φάκ.1, υποφάκ. 4: «Υπουργείον Εσωτερικών δελτίον συμβάντων της 19-20 Αυγούστου 1943»

Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1946

φάκ. 5, υποφάκ. 5: «Β. Πρεσβεία Μόσχας. Γραφείον Τύπου. Εβδομαδιαίο Δελτίον Τύπου 5-12 Ιανουαρίου 1946»

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ, Αθήνα),

Αρχείο ΕΠΟΝ

Εφημ. *Λεύτερα Νειάτα*, 23 Φεβρουαρίου 1945, Αριθ. φύλλου 9.

Εφημ. *Φωνή των Νέων*, 15 Οκτωβρίου 1944, Αριθ. φύλλου 11.

Εφημ. *Φωνή του Λαού*, 10 Οκτωβρίου 1944, Αριθ. φύλλου 44.

Αρχείο Διεύθυνσης Έφεδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ, Αθήνα)

- ΔΕΠΑΘΑ Γραφείο Εθνικής Αντίστασης
φάκ. από 51860 έως 518650, υποφάκ. Διαταγών: «Κατάστασις εμφανίτουσ τας κριθείσας υπό της Επιτροπής Άρθρου 13 ΝΔ 179/69 Οργανώσεως Εθνικής Αντιστάσεως»
φάκ. από 518601 έως 518650, υποφάκ. Βασικών διαταγών: «Συμπληρωματικός Πίναξ Κριθεισών Οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως»

- φάκ. Εισηγητικά σημειώματα Ν 840/48, φάκελοι Επιτροπών Ν 840/48: «Παράρτημα του υπ' αριθ. 28 ΦΕΚ της 15ης Φεβρουαρίου 1963»
- φάκ. Εισηγητικά σημειώματα Ν 840/48, φάκελοι Επιτροπών Ν 840/48, υποφάκ. Έγγραφα προς ενέργειαν κ. Δημητρίου: «Κατάστασις εμφανίτουσας μη αναγνωρισθείσας οργανώσεις»
- φάκ. Εισηγητικές Εκθέσεις 1970-1972: « Εισηγητική μελέτη για την αναγνώριση της «Οργάνωσης Εθνικής Αντιστάσεως Ορεινής Ναυπακτίας» ως ΕΟΕ και του συνταξιούχου συμβολαιογράφου Ν. Δημόπουλου ως αρχηγού της»
- φάκ. Πρωτόκολλα, πιστοποιητικά και εκθέσεις: «Πίναξ αναγνωρισμένων ως υποτεταγμένων ΕΟΕ»
- φάκ. Πρωτόκολλα, πιστοποιητικά και εκθέσεις: «Πίναξ αναγνωρισμένων αυτοτελών Εθνικών Ανταρτικών Ομάδων»
- φάκ. Πρωτόκολλα, πιστοποιητικά και εκθέσεις. «Πίναξ απορριφθεισών αιτήσεων αναγνώρισεως οργανώσεων»

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ, Αθήνα).

Αρχείο Δημητρίου Πλούμη

- φάκ. 1.1. «Ελευθέρα ορεινή Ελλάς. Εθνικαί Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών. ΕΔΕΣ. Γενικόν Αρχηγείον (Γραφείο Ι). Αριθ. Πρωτ. 11131. Διαταγή, 2/10/1943»
- φάκ. 1.2. «Εθνική Οργάνωσις μυστική Ναυπακτίας-Δωρίδος, Εμπιστευτικάί οδηγίαι οργανώσεως, 20/5/1943»
- φάκ. 1.2. «Εθνική Οργάνωσις μυστική Ναυπακτίας-Δωρίδος, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 15/8/1943»

«Εθνική Οργάνωσις μυστική Ναυπακτίας-Δωρίδος, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, προπαρασκευαστικάί οδηγίαι, 24/8/1943»

«Ε.Ο.Ε. Εθνική Οργάνωσις Ναυπακτίας, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 6/9/1943»

«Ελευθέρα ορεινή Ελλάς, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 7/9/1943»

«Ελευθέρα ορεινή Ελλάς, προς τας Επιτροπάς Εθνικού Αγώνος των χωρίων της Επαρχίας Ναυπακτίας, 9/9/1943»

12ο Σύνταγμα ΕΛΑΣ

κουτί 3, φάκ. 10: «Στρατιωτική διοίκησης Πατρών, Γραφείον Ι, προς την Ανεξάρτητον χρηματικήν διαχείρησιν, 25/7/1944»

Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας (ΙΕΕΕ, Αθήνα)

Αρχείο Φλάμπουρα, φάκ. 2. «Η προδοσία της ΕΚΚΑ. Γιατί διελύθη το 5/42»

«ΕΑΜ Αθήνας-Πειραιά (Αντιπροσωπεία της Κ.Ε.) Πρόσκληση στα Τάγματα, στην Ειδική κ.λπ. να παραδώσουν τα όπλα-να διαλυθούν»

Ιδιωτική συλλογή Μπάμπη Κοτίνη (Ναύπακτος)

Αρχείο ΕΔΟΕ

- «Αίτησις του Κων/νου Μπρούμα, αντιδήμαρχου Ναυπάκτου προς την Δ.Ε.Π.Α.Θ.Α. περί αναγνώρισεως της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωσις Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας» ως Εθνικής Οργανώσεως Αντιστάσεως, Ναύπακτος 10/10/1969».
- «Περιγραφή του τρόπου οργανώσεως της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωσις Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας»
- «Συνοπτική έκθεσις δράσεως της Ε.Ο.Ε. «Εθνική Δημοκρατική Οργάνωσις Ελληνοπαίδων - Ε.Δ.Ο.Ε. Ναυπακτίας».

Αρχείο Οργάνωσης «Χ» Ναυπακτίας.

- «Αίτησις του Γεωργίου Χαρ. Κοτίνη, συντ/ρχου πεζ. Π.Δ. προς την Δ.Ε.Π.Α.Θ.Α. περί αναγνώρισεως της «Εθνικής Οργανώσεως «Χ» Ναυπακτίας» ως «Εθνικής Οργανώσεως Αντιστάσεως» και την κύρωση των σχετικών πινάκων των μελών της και, β) την αναγνώριση του ιδίου ως Τοπικού Αρχηγού Εθνικής Οργανώσεως «Χ» Ναυπακτίας. Ναύπακτος 15-10-1969»

- «Περιγραφή του τρόπου οργανώσεως της εθνικής οργανώσεως αντιστάσεως ‘Χ’ Ναυπακτίας».
- «Συνοπτική έκθεση δράσεως της εθνικής οργανώσεως ‘Χ’ επαρχίας Ναυπακτίας».
- «Προς την εθνικήν Οργάνωσιν ‘Χ’ Δάφνης. Αποκήρυξις ΕΑΜ-ΕΛΑΣ».

Παπαγαλαμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου

Αρχείο στρατηγού Λάμπρου Τζαβέλλα, τετράδια 1-7.

Αρχείο Πρωτοδικείου Ι.Π. Μεσολογγίου

Δικογραφία της δίκης του στρατηγού Λάμπρου Τζαβέλλα της 25-27 Νοεμβρίου 1946.

Ληξιαρχείο Ναυπάκτου

Ληξιαρχικές πράξεις θανάτου από τα βιβλία Ναυπάκτου, Βομβοκούς, Παλαιωχωρακίου, Αφροξυλιάς, Βλαχομάνδρας, Δάφνης, Σκάλας.

Ληξιαρχείο Αντιρρίου

Ληξιαρχικές πράξεις θανάτου από τα βιβλία Αντιρρίου, Μακύνειας-Ρίζας.

B. ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Δενδραμής Βασίλειος, Αντίρριο, 8 Απριλίου 2018.

Θεοδοροπούλου Παρασκευή, Ρίζα Ναυπακτίας, 26 Ιουλίου 1991.

Κοτίνης Μπάμπης, Ναύπακτος, 20 Σεπτεμβρίου 2017.

Σταματίου Μάριος, Αντίρριο, 25 Μαρτίου 2018.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Α. Βιβλιογραφία

Αναγνώστου Χρήστος, *Αναφορά -Μνημόσυνο στους πεσόντες Ναυπάκτιους 1940-1941*, Αθήνα 1999.

Βαρδακουλάς Γιάννης Δημ., *Η Ναύπακτος στη διαδρομή του χρόνου*, Ναύπακτος 1996.

Γλέζος Μανώλης, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμ. Α', δ' έκδ., Στοχαστής, Αθήνα 2009.

Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος και τα μετά ταύτην γεγονότα*, Αθήνα 1973.

Δορδανάς Στράτος Ν.-Καλογρηάς Βάιος, «Όψεις του δωσιλογισμού στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1941-1944», Νικολακόπουλος Ηλίας-Παναγιωτόπουλος Βασίλης-Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Κατοχή, Αντίσταση, 1941-1944*, (Ενθετο στην εφημερίδα *Τα Νέα*), Αθήνα 2010, σσ. 117-130.

Καλογρηάς Βάιος, Δορδανάς Στράτος Ν., «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)», Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Ηρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19^{ος} -20ός αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σσ. 181-256.

Κοτίνης Μπάμπης Γ., *Η Ναυπακτία και η Ναύπακτος στη δεκαετία 1940-1950*, 2η έκδ., Ναύπακτος 2009.

Κυρίτσης Αντώνης Β., *Τραγικές μαρτυρίες*, Πάτρα 1984.

Κωστόπουλος Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.

Μαθιόπουλος Βάσος, *Η Ελληνική Αντίσταση και οι «Σύμμαχοι», από τα επίσημα Γερμανικά Αρχεία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977.

Μαθιόπουλος Βάσος, *Ο Δεκέμβριος του 1944. Σουηδικά, Ελβετικά και Συμμαχικά διπλωματικά ντοκουμέντα*, Νέα Σύνορα –Λιβάνη, Αθήνα 1994.

Μαραγιάννης Κώστας Δ., *Μακύνεια – Ρίζα – Μολύκρειο – Αντίρριο – Ναύπακτος. Ιστορικολαογραφικά και μνημεία τους*, Μακύνεια 2007.

Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.

Πλούμης Δημήτριος, *Ο Γολγοθάς του Έθνους*, Αθήνα 1971.

Ράπτης Γιάννης, *Συμβολή στην ιστορία της Ναυπακτίας. Γεγονότα της περιόδου 1940-1950*, Ναύπακτος 2003.

Σιαμαντάς Γιάννης, *Ο Γολγοθάς ενός αντάρτη*, Ναύπακτος 2005.

Σταυρογιαννόπουλος Βασίλειος, *Η ζωή της Κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήνα 1966.

Σταυρογιαννόπουλος Βασίλειος, *Ιστορία της Ναυπακτίας*, Αθήνα 1970.

Τζούκας Βαγγέλης, *Ο ΕΛΕΣ 1941-1945. Μια επανεκτίμηση*, αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

Φαράκος Γρηγόρης, *Άρης Βελουχιώτης. Το χαμένο αρχείο-Άγνωστα κείμενα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, 2 τόμοι, Παπαζήσης, Αθήνα 1988,1995.

Χαλάτσης Γιάννης Γεωρ., *Διαδρομές του παρελθόντος στη Ναυπακτία και Δωρίδα*, Ναύπακτος 2009.

Χαλάτσης Γιάννης Γεωρ., *Ο κόσμος της ακτοπολιτείας στον Κορινθιακό κόλπο (Η θάλασσα, η επικοινωνία και τα μικροεπαγγέλματα)*, Ναύπακτος 2008.

Χόνδρος Γιάννης, «Η Ελλάδα και η γερμανική Κατοχή», Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, μετάφρ. Γιάννης Σπανδωνής, γ' έκδ., Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 70-84.

Fleischer Hagen, «Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών αρχών κατοχής και Ταγμάτων Ασφαλείας», *Μνήμων*, 8 (Αθήνα, 1980 – 1982), 189-203.

B. Άρθρα σε εφημερίδες

«Η 25η Μάρτη του '44 στην Ναύπακτο», Εφ. *Αριστερή Παρέμβαση στη Ναύπακτο*, (εκδιδόμενη από την ιδρυτική ομάδα του Συνασπισμού της Αριστεράς στη Ναύπακτο, 1989-1990).

Παραλίκας Νίκος, «Ο πόλεμος του 1940 και η Ναύπακτος», εφ. *Εμπρός Ναυπάκτου*, 84, 11 Φεβρουαρίου 2000.

«Μια πολιτιστική άνοιξη» εφ. *Εν Ναυπάκτω*, 1, Οκτώβριος 1994.

Γ. Ιστοσελίδες

<http://www.nafpaktianews.gr/H-είσοδος-των-Γερμανών-στην-Ναύπακτο-M/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

<http://www.nafpaktianews.gr/H-Είσοδος-των-Ιταλών-στη-Ναύπακτο-Βίντ/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

<http://www.nafpaktianews.gr/Γερμανικό-στρατιωτικό-έγγραφο-με-την/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00016.pdf : Απογραφή του 1920 (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00023.pdf : Απογραφή του 1928 (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00025.pdf : Απογραφή του 1940 (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

<https://patraikosgulf.wordpress.com/b'-παγκόσμιος-πόλεμος/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

<https://stratistoria.wordpress.com/1944/07/09/19440709-elas-36tagma-ep376/> (τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΘΕΙΣΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΘΕΙΣΕΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ

α) Αναγνωρισθείσες αντιστασιακές οργανώσεις Ναυπακτίας

1) Η «Εθνική Οργάνωση Ναυπάκτου – Μυστική», που ιδρύθηκε στις 15 Φεβρουαρίου 1943, αναβαθμίστηκε και ονομάστηκε «Ανώτατη Επιτροπή Εθνικού Αγώνος» το Μάιο του 1943 και προσχώρησε στον ΕΔΕΣ του Ζέρβα τον Αύγουστο του 1943, αναγνωρίστηκε ως ΕΔΕΣ Ναυπακτίας. Σύμφωνα με πίνακα που βρίσκεται στα αρχεία του ΔΕΠΑΘΑ, ο ΕΔΕΣ Ναυπακτίας με το υπ' αριθμ. 34/70 πρακτικό αναγνωρίστηκε ως υποτεταγμένη ΕΟΕ που λειτούργησε από τις 15/2/1943 έως τις 14/9/1944 και είχε αρχηγό τον Δ. Πλούμη.³⁴¹ Επίσης, στην αναλυτική κατάσταση που παρουσιάζει τις κριθείσες από την επιτροπή άρθρου 13 ΝΔ 179/69 Οργανώσεως Εθνικής Αντίστασης αναγνωρίστηκε η ΕΟΕ ΕΔΕΣ Ναυπακτίας με το υπ' αριθμ. 17/70 πρακτικό αναγνώρισης.³⁴² Τέλος, σύμφωνα με το Παράρτημα του υπ' αριθ. 28 ΦΕΚ της 15ης Φεβρουαρίου 1963 αναγνωρίστηκαν 179 μέλη της ΕΑΟ ΕΔΕΣ Ναυπακτίας και 718 μέλη της ΕΟΕ ΕΔΕΣ Ναυπακτίας.³⁴³

β) Μη αναγνωρισθείσες αντιστασιακές οργανώσεις Ναυπακτίας

1) Σύμφωνα με κατάσταση του 1960 η οποία περιέχει τις μη αναγνωρισθείσες οργανώσεις, δεν αναγνωρίστηκε ως αντιστασιακή οργάνωση το Αρχηγείο ΕΔΕΣ Νοτίου Στερεάς Ελλάδας του οποίου η διαταγή ίδρυσης, όπως προαναφέρθηκε, εκδόθηκε από το

341 Αρχείο Διεύθυνσης Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ) φάκ.

Πρωτόκολλα, πιστοποιητικά και εκθέσεις: «Πίναξ αναγνωρισμένων ως υποτεταγμένων ΕΟΕ».

342 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. 518601 έως 518650, υποφάκ. Βασικών διαταγών: «Κατάστασις εμφανίονσα τας κριθείσας υπό της Επιτροπής Άρθρου 13 ΝΔ 179/69 Οργανώσεως Εθνικής Αντιστάσεως».

343 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. Εισηγητικά σημειώματα Ν 840/48, φάκελοι Επιτροπών Ν 840/48, «Παράρτημα του υπ' αριθ. 28 ΦΕΚ της 15ης Φεβρουαρίου 1963».

Γενικό Αρχηγό του ΕΔΕΣ Ν. Ζέρβα στις 2 Οκτωβρίου 1943 σύμφωνα με το υπ' αριθ. Πρωτ. 11131 έγγραφο και θα περιελάμβανε το Αρχηγείο Δωρίδος υπό τον αντισ/ρχη Βέικο και το Υπαρχηγείο Ναυπακτίας υπό τον αντισ/ρχη Παπαγιάννη. Ως διοικητής του Αρχηγείου ΕΔΕΣ Νοτίου Στερεάς Ελλάδας οριζόταν ο αντισ/ρχης Πεζικού Δ. Πλούμης.³⁴⁴

2) Σύμφωνα με πίνακα απορριφθεισών αιτήσεων αναγνώρισης Οργανώσεων που βρίσκεται στα αρχεία του ΔΕΠΑΘΑ και σύμφωνα με το υπ' αριθ. 34/70 πρακτικό δεν αναγνωρίστηκε ως αντιστασιακή οργάνωση το τμήμα Παπαγιάννη του ΕΔΕΣ Ναυπακτίας το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, συγκροτήθηκε στο τέλος Αυγούστου του 1943 στην ορεινή Ναυπακτία και διαλύθηκε από τον ΕΛΑΣ στις 11 Οκτωβρίου του 1943.³⁴⁵

3) Στην αναλυτική κατάσταση που παρουσιάζει τις κριθείσες από την επιτροπή άρθρου 13 ΝΔ 179/69 Οργανώσεως Εθνικής Αντίστασης και σύμφωνα με το υπ' αριθ. 30/72 πρακτικό δεν αναγνωρίστηκε η ΕΟΕ – ΕΔΕΕ Ναυπακτίας με αρχηγό τον Μπούμα. Κατά τη γνώμη της γραφούσης πρόκειται για την νεανική οργάνωση ΕΔΟΕ (άγνωστο γιατί η διαφορετική γραφή...) που, όπως προαναφέρθηκε, ιδρύθηκε στη Ναύπακτο το Μάρτιο του 1943 από τον ΕΔΕΣ Ναυπάκτου με αρχηγούς τους Κ. Μπούμα και Χαρ. Πια, ο πρώτος από τους οποίους κατάθεσε στις 10 Οκτωβρίου 1969 αίτηση προς το ΔΕΠΑΘΑ για την αναγνώριση αυτής της οργάνωσης.³⁴⁶

4) Σύμφωνα με συμπληρωματικό πίνακα κριθεισών οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως και σύμφωνα με το υπ' αριθ. Κ12/73 πρακτικό δεν αναγνωρίστηκε η ΕΟΕ «Χ» Ναυπακτίας με αρχηγό τον Γ. Κοτίνη, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, είχε υποβάλλει στο ΔΕΠΑΘΑ στις 15 Οκτωβρίου 1969 αίτηση προκειμένου να αναγνωριστεί η οργάνωση «Χ» Ναυπακτίας ως Εθνική Οργάνωση Αντιστάσεως και ο ίδιος ως αρχηγός της.³⁴⁷

5) Σύμφωνα με τον πίνακα Αναγνωρισμένων Αυτοτελών Εθνικών Αντάρτικων Ομάδων και με το υπ' αριθ. 4/71 πρακτικό αναγνωρίστηκε το Ανεξάρτητο Τμήμα

344 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. Εισηγητικά σημειώματα Ν 840/48, φάκελοι Επιτροπών Ν 840/48, υποφάκ. Έγγραφα προς ενέργειαν κ. Δημητρίου. «Κατάστασις εμφανίονσα τας μη αναγνωρισθείσας οργανώσεις».

345 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. Πρωτόκολλα, πιστοποιητικά και εκθέσεις. «Πίναξ απορριφθεισών αιτήσεων αναγνώρισεως οργανώσεων».

346 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. 518601έως 518650, υποφάκ. Βασικών διαταγών: «Κατάστασις εμφανίονσα τας κριθείσας υπό της Επιτροπής Άρθρου 13 ΝΔ 179/69 Οργανώσεως Εθνικής Αντιστάσεως, σελ. 5».

347 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. 518601έως 518650, υποφάκ. Βασικών διαταγών: «Συμπληρωματικός Πίναξ Κριθεισών Οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως».

Δημόπουλου με χρόνο δράσης από 20/10/1945 έως 30/12/1946 και αρχηγό τον Ν. Δημόπουλο.³⁴⁸ Σύμφωνα με την εισήγηση για την επιτροπή κρίσεως άρθρο 13 ΝΔ 179/69 ο τότε λοχίας Ν. Δημόπουλος από το Μάιο του 1941 και μετά, χρησιμοποιώντας τα όπλα του 5ου Ανεξάρτητου Τάγματος του 82ου Συντάγματος Πεζικού υπό τον ταγ/ρχη Δ. Αποστολόπουλο που έφτασε και διαλύθηκε στην Άνω Χώρα Ναυπακτίας και του οποίου τα όπλα απεκρύβησαν στην εκκλησία του χωριού, όπως έχει προαναφερθεί στην παρούσα εργασία, σχημάτισε τη μυστική Οργάνωση Εθνικής Αντιστάσεως Ορεινής Ναυπακτίας. Η οργάνωση αυτή δρούσε αυτοτελώς επεκτεινόταν συνεχώς στην ορεινή Ναυπακτία και Δωρίδα, είχε στενές σχέσεις με το 5/42 Σ. Ε. του Ψαρρού, συνεργάστηκε στενά με το τμήμα Παπαγιάννη του ΕΔΕΣ, στέλνοντάς του άντρες και οπλισμό και μεριμνούσε για τη διατήρηση του εθνικού φρονήματος των κατοίκων της ορεινής Ναυπακτίας. Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας ανασυγκροτήθηκε προκειμένου να βοηθήσει τη Χωροφυλακή της περιοχής να καταδιώξει τους αντάρτες του ΕΛΑΣ που κρύβονταν στην περιοχή. Μέχρι το τέλος Δεκεμβρίου 1946 ανελλιπώς εργάστηκε προκειμένου να αποτρέψει την είσοδο «κομμουνιστοσυμμοριτών» στην περιοχή της ορεινής Ναυπακτίας.³⁴⁹ Ωστόσο, σύμφωνα με πίνακα απορριφθεισών αιτήσεων αναγνώρισης Οργανώσεων που βρίσκεται στα αρχεία του ΔΕΠΑΘΑ και σύμφωνα με το υπ' αριθ. 4/71 πρακτικό δεν αναγνωρίστηκε ως αντιστασιακή οργάνωση η Οργάνωση Ορεινής Ναυπακτίας του Ν. Δημόπουλου.³⁵⁰ Τελικά, στην αναλυτική κατάσταση που παρουσιάζει τις κριθείσες από την επιτροπή άρθρου 13 ΝΔ 179/69 Οργανώσεως Εθνικής Αντίστασης και σύμφωνα με το υπ' αριθ. 15/72 πρακτικό δεν αναγνωρίστηκε το Ανεξάρτητο Τμήμα Δημόπουλου.³⁵¹

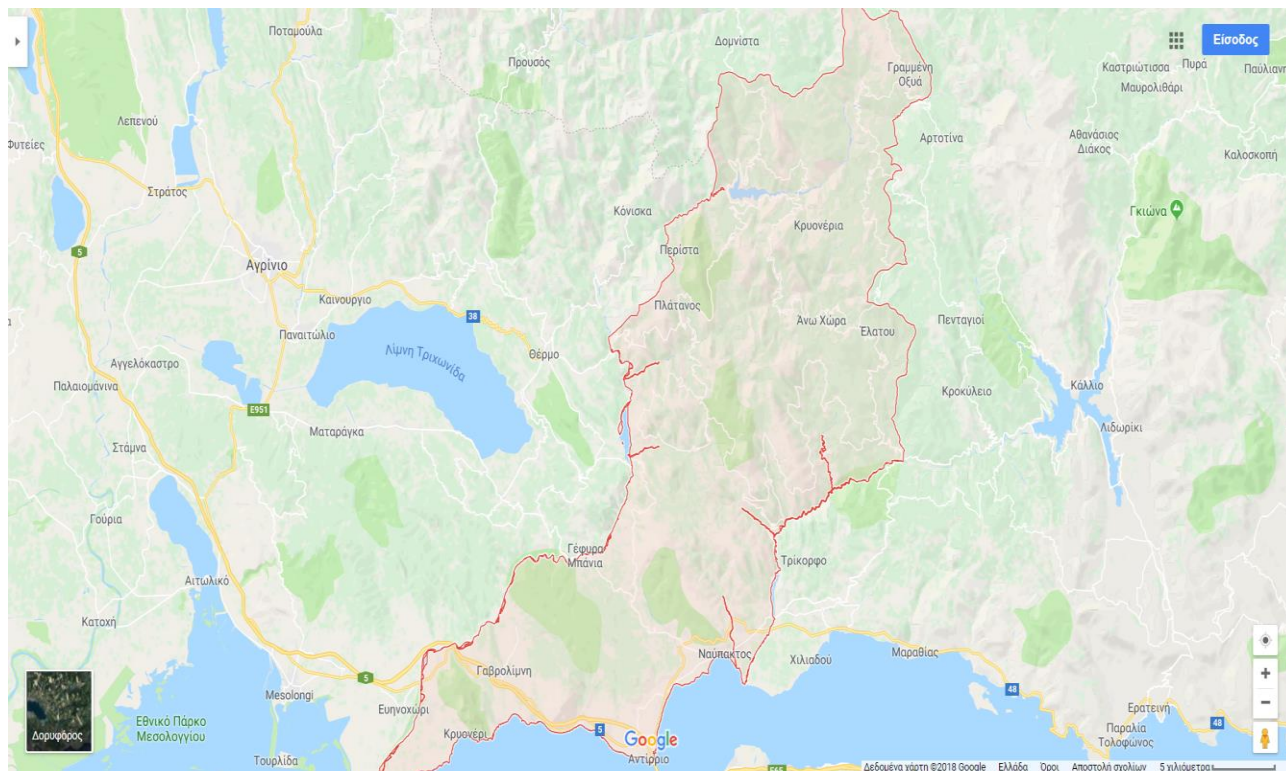
348 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. Πρωτόκολλα, πιστοποιητικά και εκθέσεις: «Πίναξ Αναγνωρισμένων Αυτοτελών Εθνικών Ανταρτικών Ομάδων».

349 ΔΕΠΑΘΑ, φάκ. Εισηγητικές Εκθέσεις 1970-1972: «Εισηγητική μελέτη για την αναγνώριση της «Οργάνωσης Εθνικής Αντιστάσεως Ορεινής Ναυπακτίας» ως ΕΟΕ και του συνταξιούχου συμβολαιογράφου Ν. Δημόπουλου ως αρχηγού της».

350 ΔΕΠΑΘΑ φάκ. Πρωτόκολλα, πιστοποιητικά και εκθέσεις: «Πίναξ Απορριφθεισών Αιτήσεων Αναγνώρισεως Οργανώσεων».

351 ΔΕΠΑΘΑ φάκ. από 518601 έως 518650, υποφάκ. Βασικών διαταγών: ««Κατάσταση εμφανίσεως κριθείσας υπό της Επιτροπής Άρθρου 13 ΝΔ 179/69 Οργανώσεως Εθνικής Αντιστάσεως».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Ο δήμος Ναυπακτίας στη σημερινή του μορφή.

Πηγή:

<https://www.google.gr/maps/place/Ναυπακτία/@38.5433542,21.4901182,10z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x135e556f5eb2e68f:0x960742fb4329d368!8m2!3d38.5054294!4d21.8091625>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Παλιά αεροφωτογραφία της Ναυπάκτου.

Πηγή: <http://eliaserver.elia.org.gr:8080/lselia/rec.aspx?id=463319>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Η Ναύπακτος από ψηλά σήμερα

Πηγή: <http://www.news247.gr/viral/drone-i-mageytiki-naypaktos-apo-psila-eikones-mias-apo-tis-archaioteres-ellinikes-poleis.6598681.html>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Άποψη του Γριμπόβου, της ανατολικής παραλίας. Ο οικοδομικός ιστός έφτανε το πολύ μέχρι το καφενείο του Ζωγράφου απέναντι από το Ξενία, 1933

Πηγή: <https://www.facebook.com/629518007139259/photos/a.629518883805838/630153387075721/?type=3&theater>
(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Το Γρίμποβο, η ανατολική παραλία της πόλης, όπως φαίνεται από το κάστρο.

Πηγή: https://www.lifo.gr/articles/travel_articles/140846

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Η δυτική πλευρά της πόλης. Διακρίνεται η μύτη των εκβολών του χειμάρρου της Βαριάς, 1933.

Πηγή: <https://www.facebook.com/629518007139259/photos/a.629518883805838/630153943742332/?type=3&theater>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Η Ψανή, η δυτική παραλία της πόλης, όπως φαίνεται από το κάστρο.

Πηγή: <https://travelphoto.gr/nafpaktos-old-city/>

(Τελευταία ανάκτηση 1 Ιουνίου 2019)

Ναύπακτος, λαϊκή αγορά τη δεκαετία του '30. Η φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο Thomson στην ψηφιακή βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (ASCSA), στο: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10156200394369917&set=g.515395851948345&type=1&theater&ifg=1> (Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

Η Ναύπακτος τη δεκαετία του '30. Η φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο Thomson στην ψηφιακή βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (ASCSA), στο:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10156200387789917&set=g.515395851948345&type=1&theater&ifg=1>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019).

Ναύπακτος 1931. Πηγή φωτογραφίας: Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Γ. Βαφιαδάκη στο:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10155886063234917&set=g.515395851948345&type=1&theater&ifg=1>

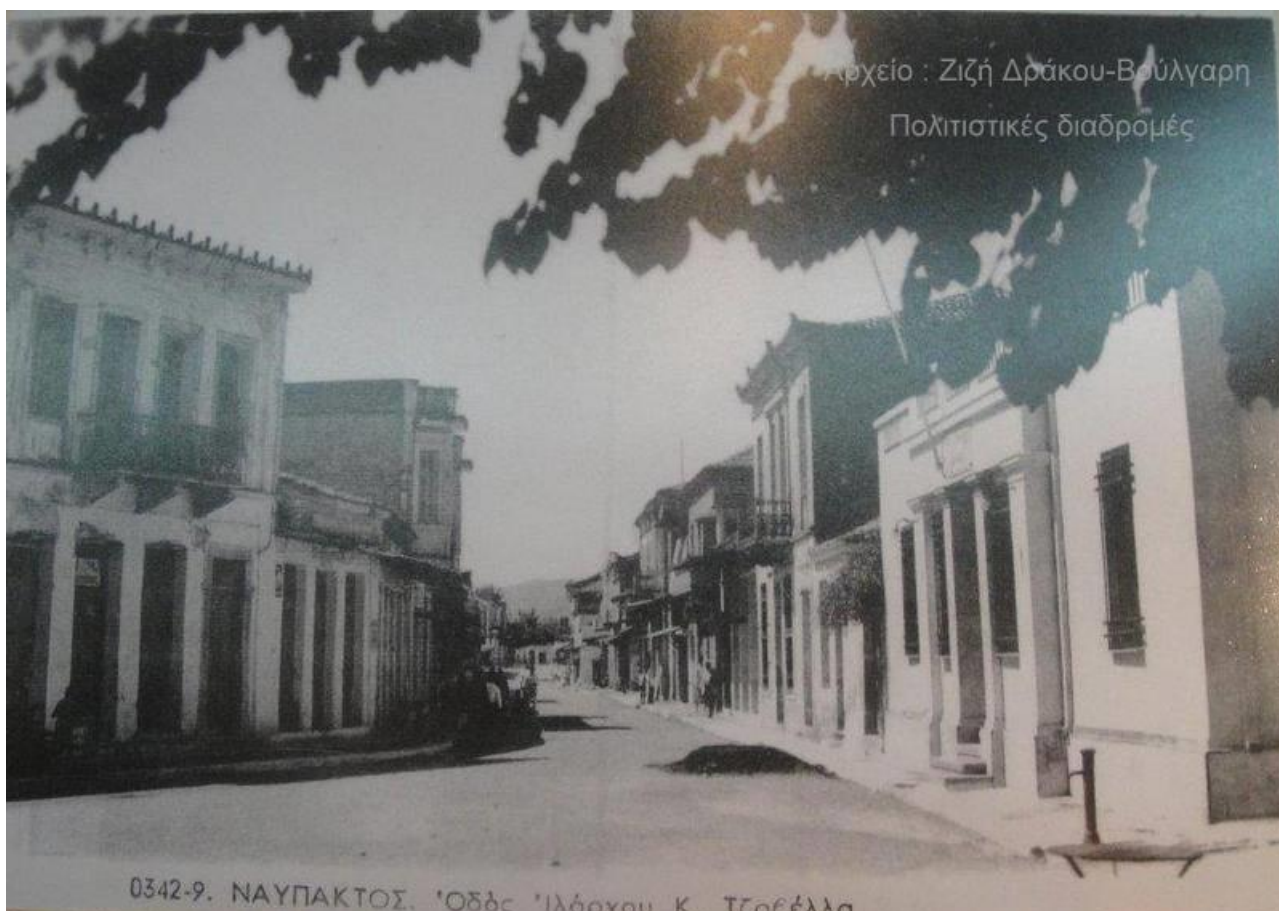
(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Ναύπακτος, το λιμάνι το 1931. Το κτήριο στα δεξιά ήταν το Τελωνείο. Πηγή φωτογραφίας: Ε.Λ.Ι.Α.,
αρχείο Γ. Βαφιαδάκη στο:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10155886066024917&set=g.515395851948345&type=1&theater&ifg=1>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Οδός 'Ιλαρχου Κ. Τζαβέλλα

Πηγή:

<https://www.facebook.com/629518007139259/photos/a.629518517139208.1073741827.629518007139259/690996360991423/?type=3&theater>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Bundesarchiv, Bild 101III-Mayr-024-13
Foto: o. Ang. | April 1941

Ο Διοικητής της 1./ SS Μεραρχίας LSAH, Γκέρχαρντ Πλάις στη Ναύπακτο τον Απρίλιο του 1941. Ακριβώς ο τίτλος, "Obersturmführer der Waffen-SS Gerhard Pleiss, Chef. 1./ SS-Division "Leibstandarte Adolf Hitler".

Πηγή φωτογραφίας, γερμανικό ομοσπονδιακό αρχείο(Bundesarchiv),

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c5/Bundesarchiv_Bild_101III-Mayr-024-13%2C_Gerhard_Pleiss.jpg

Πηγή:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10156505832059917&set=g.515395851948345&type=1&theater&ifg=1>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

26. 4. 1941: Nafpaktos. Schwerer Brocken für einen kleinen Fischkutter

Γερμανικό τεθωρακισμένο όχημα φορτώνεται σε καΐκι στην Ναύπακτο την 26η Απριλίου 1941. Η γερμανική λεζάντα της φωτογραφίας φέρει τον τίτλο «Ναύπακτος: Ένας βαρύς βράχος για ένα μικρό ψαροκάικο» (από το βιβλίο του Rudolf Lehmann, *Die Leibstandarte im Bild*, Αρχείο Βύρωνα Τεζαυρίδη).

Πηγή: <https://patraikosgulf.wordpress.com/b'-παγκόσμιος-πόλεμος/κατοχή/>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Malerisches Griechenland.

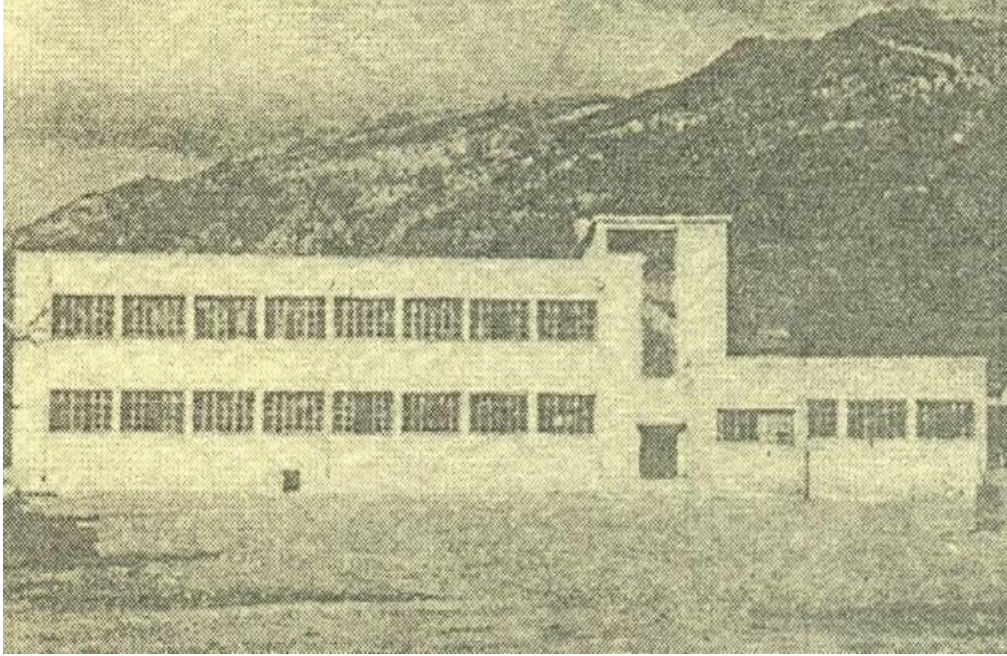
Einheiten der Waffen-SS warten im Hafen von Navpakzos auf ihre Einschiffung und verkürzen sich die Zeit mit der Besichtigung der Stadt.

Serie 1461 d 15. 5. 41. Bild 13 / Fr. OKW.; Foto ff-PK. Mayr (Pressebildzentrale) / Aktueller Bilderdienst, Herausgeber J. J. Weber, Leipzig / Verantwortl. Leitung: Hermann Schinke, Leipzig

1941, λιμάνι Ναυπάκτου: Δυνάμεις των Ες-Ες περιμένουν την επιβίβαση (Η φωτογραφία δημοσιεύτηκε στην *Illustrirte Zeitung Leipzig* Nr. 1461 d / Mai 1941, Herausgeber, Weber, J. J.

Πηγή: <http://www.agrinionews.gr/ikones-perasmenon-epochon-stin-etoloakarnania>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Το Γυμνάσιο στην παραλία Ψανής τη δεκαετία '40 ή '50

Πηγή:

<https://www.facebook.com/629518007139259/photos/a.629518883805838.1073741828.629518007139259/1070969052994150/?type=3&theater>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Το Γυμνάσιο στην παραλία Ψανής σήμερα.

Πηγή: <http://www.nafpaktianews.gr/1ο-Γυμνάσιο-Ναυπάκτου>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Η «γαλαρία» στην Παλιοβούνα.

Πηγή: http://www.e-nafpaktia.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=22419:2018-12-18-17-25-32&catid=1:latest-news&Itemid=50

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

29 Ιουλίου 1943: Γερμανοί στρατιώτες του 743 Jäger Regiment (Συντάγματος Κυνηγών) με οχήματα, ίππους, κάρα και παρελκόμενα, στρατωνισμένοι στο κτήριο του τότε Γυμνασίου Ναυπάκτου.

Πηγή φωτογραφίας: δημοπρασία ebay.

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10156004395369917&set=g.515395851948345&type=1&theater&ifg=1>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Γερμανοί παίρνουν το μάνινο τους στην Ψανή 29 Ιουλίου 1943

Πηγή:

<https://www.facebook.com/629518007139259/photos/a.629518883805838.1073741828.629518007139259/905791802845210/?type=3&theater>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)

Το κάστρο της Ναυπάκτου το 1943, άποψη από την παραλία της Ψαλής.
(Πηγή φωτογραφίας: δημοπρασία παλαιοπωλείου ebay).

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10156741438544917&set=g.515395851948345&type=1&theater&ifg=1>

(Τελευταία ανάκτηση: 1 Ιουνίου 2019)